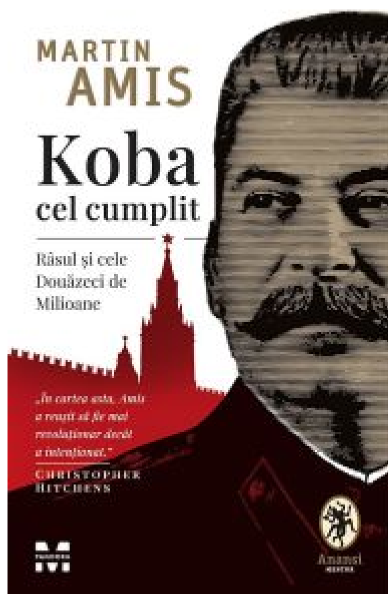

MARTIN
AMIS
Koba
cel cumplit
Râsul și cele
Douăzeci de
Milioane
„În cartea asta, Amis
a reușit să fie mai
revoluționar decât
a intenționat."
CHRISTOPHER
HITCHENS
Anansi

MARTIN AMIS

Koba cel cumplit

Râsul şi cele Douăzeci de Milioane

Traducere din limba engleză şi note de

Radu Paraschivescu

EDITURA PANDORA

2021

Autor: Martin Amis
Titlul original: *Koba the Dread. Laughter and the Twenty Million*

O.P. 16, Ghişeul 1, C.P. 0490, Bucureşti
Tel.: +4 021 300 60 90; Fax: +4 0372 25 20 20
www.pandoram.ro
Pandora M face parte din Grupul Editorial Trei.

ISBN (print): 978-606-978-389-4
ISBN (epub): 978-606-978-509-6

EDITORI:
Magdalena Mărculescu
Silviu Dragomir
FONDATOR:
Ion Mărculescu, 1994
DIRECTOR EDITORIAL:
Bogdan-Alexandru Stănescu
DESIGN:
Andrei Gamarț
DIRECTOR PRODUCȚIE:
Cristian Claudiu Coban
REDACTARE:
Alexandra Fusoi
DTP:
Mirela Voicu

Lui Bob şi Liddie
— şi lui Clio

Partea I

PRĂBUŞIREA VALORII VIEŢII OMENEŞTI

Preliminarii

Iată mai jos a doua frază din *Recolta durerii: colectivizarea sovietică* ş*i teroarea prin foamete* de Robert Conquest:

> Acest lucru se vede cu atât mai bine în cazul de faţă, deoarece în acţiunile înregistrate aici aproximativ

> douăzeci de vieți umane s-au irosit nu pentru fiecare cuvânt, ci pentru fiecare literă din această carte.[1]

Doar fraza de mai sus reprezintă 3540 de vieți. Cartea are 414 pagini.

„Mâncau chiar şi bălegar de cal – adesea găseau aici boabe de grâu." (1 060 de vieți). „Oleg Voițîşhovski şi-a salvat familia (...) mâncând carne de cal – cai de la colectivă, ucişi de răpciugă, şi de alte boli." (1 940 de vieți). Conquest citează din romanul eseistic-documentar *Panta rhei* al lui Vasili Grossman: „Fețişoarele copiilor erau bătrânicioase, chinuite, de parcă trăiseră pe lume 70 de ani; dar către primăvară nici fețişoare nu mai aveau – aveau parcă ba un cap de pasăre cu cioc, ba o mutră de broscoi, cu buze subțiri şi mari, de porcan cu gura căscată."[2] (4 140 de vieți). Şi Grossman continuă:

> În câte o izbă se duce război. Fiecare îl urmăreşte pe fiecare, fiecare fură firimiturile celuilalt. Soția e împotriva soțului, soțul – contra soției. Mama îşi urăşte copiii. Iar în altă izbă domneşte dragostea de neclintit. Am văzut şi aşa ceva – patru copii, iar mama le spunea poveşti ca ei să uite de foame, deşi ea însăşi de-abia îşi mai mişca buzele. Îi lua în brațe, cu toate că nici mâinile nu şi le mai putea ridica. În ea rămăsese numai dragostea. Şi oamenii au băgat de seamă – unde era ură, se murea mai repede. Eh, dar nici dragostea n-

---

[1] Robert Conquest, *Recolta durerii: colectivizarea sovietică şi teroarea prin foamete*, trad. de Bogdan Marchidanu, Humanitas, Bucureşti, 2003, p. 7.

[2] Vasili Grossman, *Panta Rhei*, trad. de Janina Ianoşi, Polirom, Iaşi, 2014, ed. ebook, par. 6.61.

a ajutat. A murit tot satul, până la ultimul om. N-a mai rămas nici urmă de viață.[3]

În felul ăsta: 10 260 de vieți. Canibalismul se practica – şi era pedepsit – pe scară largă. Însă nu toți aceşti antropofagi mizerabili au primit pedeapsa capitală. La sfârşitul anilor 1930, 325 de canibali din Ucraina încă ispăşeau condamnări de închisoare pe viață în lagărele de muncă baltice.

Foametea a fost impusă: țăranii au fost deposedați de mâncare. Pe 11 iunie 1933, ziarul ucrainean *Vesti* a lăudat un membru „vigilent" al poliției secrete pentru demascarea şi arestarea unui „sabotor fascist" care ascunsese nişte pâine într-o scobitură de sub o grămadă de trifoi. Cuvântul acela, *fascist*. O sută patruzeci de vieți.

În paginile acestea, prepozițiile nevinovate de tipul *la* sau *spre* reprezintă uciderea a şase sau şapte familii mari. Există o singură carte importantă despre acest subiect – a lui Conquest. Încă o dată: are 414 pagini.

Scrisori de acreditare

Sunt un romancier şi critic în vârstă de cincizeci şi doi de ani, care a citit recent câțiva metri de cărți despre experimentul sovietic. Pe 31 decembrie 1999, împreună cu Tony Blair şi regina, am luat parte la festivitățile de la Millennium Dome din Londra. Prezentată ca o sărbătoare a tehnologiei de vârf într-un peisaj feeric, seara a semănat cu o escală de cinci ore într-un aeroport german de mâna a

---

[3] Vasili Grossman, *Panta Rhei,* ed. cit., par. 6.76.

doua. Pentru alții, seara a reprezentat o tentativă de cinci ore de-a *ajunge* la un aeroport german de mâna a doua – aşa că n-o să mă plâng. Ştiam că mileniul era un non-eveniment, care nu reflecta nimic altceva decât interesul nostru față de zerouri; şi ştiam oricum că 31 decembrie 1999 nu însemna trecerea într-un nou mileniu.[4] Dar seara aceea chiar a părut să marcheze sfârşitul secolului XX; iar secolul XX este considerat unanim cel mai rău secol al nostru de până acum (o impresie întărită de noua carte pe care-o citeam: *Reflections on a Ravaged Century* de Robert Conquest). Sperasem ca la miezul nopții să am parte de un soi de frison milenarist. Dar n-am avut parte de el la Dome. Cu toate acestea, după o zi sau două am început să scriu despre secolul XX şi despre ce consideram eu principala lui lacună. Din acel articol, sau pamflet, a crescut volumaşul pe care-l țineți acum în mână. Am scris despre Holocaust într-un roman (*Săgeata timpului*). Postfața lui începe astfel:

> Această carte este dedicată surorii mele, Sally, care, pe când era foarte mică, mi-a făcut două servicii enorme. A stârnit în mine instinctele protectoare şi mi-a dăruit amintirea din copilărie dacă nu cea mai veche, cu siguranță cea mai puternică şi mai radioasă. În acel moment avea, probabil, vreo jumătate de oră. Eu aveam patru ani.[5]

---

[4] Momentul intrării într-un nou mileniu a fost la miezul nopții de 31 decembrie 2000. Asta fiindcă am trecut de la î.Ch. la A.D. fără un an zero. Vladimir Putin a descris intrarea în noul (pseudo)mileniu drept „a 2000-a aniversare a creştinătății” (n.a.).

[5] Martin Amis, *Săgeata timpului sau Natura fărădelegii*, trad. de Dana Crăciun, Editura Polirom, Iaşi, 2005, p. 237.

Simt nevoia să consemnez că, între Millennium Night şi adevărata intrare în noul mileniu, un an mai târziu, sora mea a murit la vârsta de patruzeci şi şase de ani.

Context

În 1968 mi-am petrecut vara ajutând la refacerea instalației electrice a unei vile burgheze dintr-un cartier nordic al Londrei. A fost singura mea experiență de viață proletară. În plus, a fost pasageră şi justificată: după ce mi-am făcut treaba, m-am mutat în vila burgheză cu tatăl meu şi cu mama vitregă (ambii romancieri, deşi tata era de asemenea poet şi critic). Nu peste multă vreme avea să ni se alăture sora mea. În vara aceea, urmăream, bineînțeles, evenimentele din Cehoslovacia. În iunie, Brejnev a trimis 16 000 de oameni pe graniță. Opțiunea militară a „chestiunii cehoslovace” s-a numit Operațiunea Tumoarea... Tata fusese la Praga în 1966 şi stabilise multe contacte acolo. Pe urmă a devenit o glumă de familie – şuvoiul de cehi care veneau să ne viziteze la Londra. Erau cehi fugari, cehi nebuni şi cel puțin un ceh venerabil, romancierul Josef Škvorecký. Iar pe urmă, în dimineața de 21 august, tata s-a ivit în pragul uşii care dădea spre curte, unde echipa de instalatori făcuse o pauză, şi a rostit cu un glas înfrânt şi amărât: „Tancuri ruseşti în Praga”.

Am împlinit nouăsprezece ani patru zile mai târziu. În septembrie m-am dus la Oxford.

Primele două texte din *The Letters of Kingsley Amis* alcătuiesc singura ocazie, dintr-o carte de 1 200 de pagini, în care tata mi se pare cu neputință de recunoscut. Aici el îşi îndeamnă un tovarăş slab de înger să se alăture cauzei. Tonul (deschis, bătrânesc, „sever-sentimental”) e cu totul

străin: „Serios acum, chiar nu se face să pleci aşa din Partid. Asta-i bună, John. Nu-mi place deloc ce faci.” A doua scrisoare are la sfârşit un desen cu secera şi ciocanul. Tata era membru al Partidului Comunist, avea carnet şi respecta ordinele – care-or fi fost – venite de la Moscova lui Stalin. Era noiembrie 1941: avea *el* nouăsprezece ani şi tocmai intrase la Oxford.

1941. Kingsley ignora pe deplin, să presupunem, cataclismele interne din URSS. Însă politica ei externă nu invita sub nicio formă să-i fii loial. Un rezumat. August 1939: Pactul Sovieto-Nazist. Septembrie: invadarea şi împărţirea Poloniei de către sovieto-nazişti (plus un al doilea pact: Tratatul Sovieto-German pentru graniţe şi prietenie). Noiembrie 1939: anexarea Ucrainei de Vest şi a Bielorusiei de Vest, precum şi tentativa de invadare a Finlandei (având ca rezultat, în luna următoare, excluderea URSS din Liga Naţiunilor). Iunie 1940: anexarea Moldovei şi a Bucovinei de Nord. August 1940: anexarea Lituaniei, Letoniei şi Estoniei; plus uciderea lui Troţki. Aceste anexări şi deposedări ar fi părut modeste prin comparaţie cu succesele haotice ale lui Hitler din aceeaşi perioadă. Iar apoi, în iunie 1941, bineînţeles că Germania a atacat Uniunea Sovietică. Tata se aştepta, pe bună dreptate, să ia parte la război; ruşii îi erau acum aliaţi. Acela a fost momentul când a intrat în partid şi i-a rămas fidel timp de cincisprezece ani.

Cât de mult ştiau tovarăşii de la Oxford în 1941? Proteste publice împotriva lagărelor sovietice de muncă silnică aveau loc în Occident încă din 1931. Existau de asemenea multe relatări solide cu privire la haosul violent al colectivizării (1929-34) şi la foametea din 1933 (deşi încă nu existau indicii că foametea ar fi fost un instrument al terorii). Şi mai erau procesele-spectacol de la Moscova din 1936-38, la care aveau acces jurnaliştii şi observatorii străini şi care erau monitorizate în întreaga lume. În aceste şarade pompoase şi

rizibile, renumiți Bolşevici Vechi „mărturiseau” că erau duşmani de demult ai regimului (şi alte acuzații ridicole de la sine). Puberul Soljenițîn a fost „uluit de caracterul fraudulos al acestor procese”. Cu toate acestea, lumea în ansamblu a fost de altă părere şi a acceptat în continuare indignarea cu care sovieticii negau foametea, înrobirea țăranilor şi munca silnică. „Nu exista nicio scuză pentru a crede în povestea stalinistă. Toate scuzele care s-ar putea formula sunt iraționale”, scrie Conquest în *Marea teroare*. Lumii i s-a dat de ales între două realități; iar tânărul Kingsley, laolaltă cu majoritatea covârşitoare a intelectualilor de pretutindeni, a ales-o pe cea care nu trebuia.

Comuniştii de la Oxford vor fi ştiut, cu siguranță, de decretul sovietic din 7 aprilie 1935, potrivit căruia copiii de la doisprezece ani în sus deveneau „pasibili de toate măsurile punitive”, inclusiv moartea. Se pare că această lege, care a fost publicată pe prima pagină din *Pravda* şi a provocat o consternare unanimă (reducând Partidul Comunist Francez la argumentul că, în socialism, copiii deveneau adulți foarte repede), trebuia să servească două scopuri importante. Primul era social: decretul avea să grăbească debarasarea de mulțimile de orfani sălbatici şi vagabonzi pe care-i crease regimul. Al doilea scop, în schimb, era politic. Decretul exercita o presiune barbară asupra vechilor opoziționişti Kamenev şi Zinoviev, care aveau copii aflați la vârsta potrivită; aceşti oameni aveau să cadă în scurt timp, cu clanurile lor cu tot. Legea din 7 aprilie 1935 a însemnat cristalizarea stalinismului „matur”. Imaginați-vă greutatea mănuşii cu care vă lovea Stalin peste față; imaginați-vă greutatea.[6]

---

[6] Poate că ar fi un moment oportun să vă faceți chiar acum o idee despre asprimea lui. Soarta lui Mihail Tuhacevski, un vestit comandant al

Pe 7 aprilie 1935, tata mai avea nouă zile până să împlinească treisprezece ani. S-o fi întrebat vreodată, când creştea, de ce ar fi avut un stat nevoie de „ultima linie de apărare” (conform unei instrucţiuni de aplicare secrete) împotriva copiilor de doisprezece ani?

Poate chiar *există* un motiv rezonabil să crezi povestea stalinistă. Povestea autentică – adevărul – era absolut de necrezut.

Mai mult context

Cred că în vara anului următor, 1969, am stat o oră în uriaşa grădină a vilei fasciste din sudul comitatului Hertfordshire cu Kingsley Amis şi Robert Conquest. Un crâmpei din conversaţie mi-a rămas în minte, fiindcă am reuşit un calambur relativ cumsecade într-o perioadă în care încă aveam (pe bună dreptate) rezerve faţă de felul cum mă prezentam în compania unor adulţi. Kingsley şi Bob

---

Roşiilor în Războiul Civil, a fost relativ obişnuită, ca de altfel şi a familiei. Tuhacevski a fost arestat în 1937, torturat (procesele-verbale ale interogatoriilor erau pătate cu stropi de „sânge împroşcat”, sugerând că primea lovituri rapide la cap), chestionat de formă şi executat fără probleme. Mai mult (iar aceasta este consemnarea lui Robert C. Tucker din *Stalin in Power: The Revolution from Above, 1928-41*): „Soţia şi fiica lui s-au întors la Moscova, unde prima a fost arestată după o zi sau două, împreună cu mama lui Tuhacevski, surorile şi fraţii Nikolai şi Aleksandr. Mai târziu, soţia şi ambii lui fraţi au fost ucişi din ordinul lui Stalin, trei surori au fost trimise în lagăr, fiica lui minoră, Svetlana, a fost internată într-o instituţie pentru copiii «duşmanilor poporului», iar apoi arestată şi trimisă în lagăr la împlinirea vârstei de şaptesprezece ani, pe când mama lui şi una dintre surori au murit în exil” (n.a.).

(alias „Kingers” şi „Conquers”, la fel cum viitorul autor tradus de Bob, Aleksandr Soljeniţîn, avea să fie numit „Soldjers” – pronunţat *soldiers*[7]), făceau praf un spectacol recent cu *Hamlet* în care prinţul era homosexual, iar Ofelia era jucată de un bărbat. Privind în urmă, pare ceva aproape sobru, pentru 1969. Oricum, am spus „Fă bine şi te du la mânăstire”. N-a fost cine ştie ce, dar a părut să meargă.

În 1967, Kingsley publicase articolul intitulat „De ce a virat Jim cel Norocos la dreapta”. Fostul comunist se transforma într-un simpatizant laburist rezonabil de activ – înainte de-a deveni (şi de-a rămâne) un conservator teribil de gălăgios. În 1968, Bob publicase *Marea teroare*, studiul lui clasic despre epurările lui Stalin din anii 1930, şi era în plin proces de adunare a unui material care avea să-i aducă în 1990 titlul de „antisovietic numărul unu”, conferit într-o plenară a Comitetului Central de la Moscova. Atât Kingsley, cât şi Bob erau numiţi frecvent „fascişti” în dezbaterea politică generală în anii 1960. Acuzaţia era doar pe jumătate serioasă (la fel cum era şi dezbaterea politică generală, aşa cum pare ea acum. În mediul meu, poliţiştilor şi chiar şi agenţilor de circulaţie li se spunea „fascişti”.) Kingers şi Conquers se refereau la propriile lor întâlniri săptămânale de la Bertorelli's, pe Charlotte Street, cu formula „prânzul fasciştilor”; aici sporovăiau şi chefuiau cu alţi fascişti, printre care jurnalistul Bernard Levin, romancierii Anthony Powell şi John Braine (un participant sporadic şi foarte temut) şi istoricul dezertor Tibor Szamuely. Ceea ce-i unea pe mesenii fascişti era anticomunismul avizat. Tibor Szamuely ştia bine ce era comunismul. Îl cunoscuse: epurare, arestare, gulag.

---

[7] Soldaţi (en.).

N-am citit *Marea teroare* în 1968 (mai degrabă aş fi citit, pe vremea aceea, poeziile lui Conquest). Dar am petrecut o oră cu ea şi n-am uitat niciodată eleganța rece a următoarei remarci despre „surse”: „1. *Relatările contemporane oficiale* nu au nevoie de comentarii. Ele sunt, bineînțeles, false în privința chestiunilor esențiale, dar rămân foarte utile ca informație. (Este fals că Mdivani era un spion britanic, dar este adevărat că a fost executat.)” Am citit recent cartea de două ori, în prima ediție (pe care probabil că am reuşit s-o fur de la tata) şi în ediția revizuită, post-glasnost: *Marea teroare: o reevaluare*. Când i s-a cerut să sugereze un titlu nou pentru ediția revizuită, Conquest i-a replicat editorului: „Ce părere ai de *V-am spus eu, cretinii dracului*?” Asta întrucât cartea, revoluționară în sine în momentul apariției, a fost reabilitată masiv de atunci încoace. La jumătatea anilor 1960 am luat parte la sute de discuții cum este următoarea (aici interlocutorii sunt tata şi A. J. Ayer):

— În URSS măcar încearcă să modeleze ceva pozitiv.

— Dar nu *contează* ce încearcă să modeleze, fiindcă au omorât deja cinci milioane de oameni.

— Te tot întorci la alea cinci milioane.

— Dacă te-ai săturat de *alea* cinci milioane, sunt sigur că pot să-ți găsesc alte cinci.

Iar la ora asta se pot găsi. Se pot găsi alte cinci milioane, şi altele, şi altele.

Pe lângă această temă, exista, în Anglia de atunci, o alta mult mai fierbinte: cea a Vietnamului. Se păstra o anume politețe în disputele despre URSS. În schimb, în disputele despre Vietnam oamenii urlau, plângeau, se încăierau, plecau trântind uşa. L-am văzut pe tata renunțând la două prietenii valoroase din cauza Vietnamului (cu A. Alvarez şi Karl Miller). Căci şi el, şi majoritatea participanților la prânzurile fasciste (dar nu toți) susțineau în linii mari politica americană. Iar aceasta era, bineînțeles, poziția unei

minorități minuscule şi profund antipatizate. În primul meu semestru la Oxford (toamna lui 1968) am luat parte la o demonstrație împotriva represaliilor din Cehoslovacia. Au participat cam o sută de oameni. Am ascultat discursuri. Atmosfera a fost tristă, decentă. Comparați-o cu exaltările şi văicărelile absolut imposibil de mimat, una mai zgomotoasă decât alta, ale mulțimilor din fața Ambasadei americane din Grosvenor Square, unde s-au strâns cu zecile de mii.

În 1968, lumea părea să se orienteze spre stânga mai mult decât o făcuse până atunci şi decât avea s-o facă vreodată. Însă stânga aceasta era Noua Stângă: ea reprezenta – sau s-a dovedit că reprezintă – revoluția ca piesă de teatru. Clasa „salvatorilor” nu mai putea fi găsită în mine şi fabrici; se găsea în bibliotecile şi în amfiteatrele universităților. Aveau loc demonstrații, revolte, incendieri şi lupte de stradă în Anglia, Germania, Italia, Japonia şi SUA. Şi amintiți-vă de Parisul lui 1968: baricade, teatru de stradă, adorarea tineretului („Tinerii fac dragoste; bătrânii fac gesturi obscene”), reapariția lui Marcuse (dialecticianul iernatic) şi Sartre stând la colțuri de stradă şi împărțind broşuri maoiste... Agonia Noii Stângi a luat forma terorismului de avangardă (Brigăzile Roşii, grupul Baader-Meinhof, gruparea Weathermen). Iar viața ei de apoi este anarhică, opunându-se celei mai noi mutații a capitalului: după imperialism, după fascism, ea se confruntă acum cu globalizarea. Putem constata aici că islamul militant nu poate fi făcut să se integreze acestui „model” – sau oricărui altuia.

Însă roşul nu murise în 1968. Cât timp am fost la Oxford, aveau obiceiul să-ți intre în cameră: adepții, cei căliți – comuniştii prozelitişti. Şi poți să adaptezi vechea glumă. Întrebare: Care este diferența dintre o maşină comunistă şi un prozelitist comunist? Răspuns: Prozelitistului comunist poți să-i închizi uşa. Să ne uităm repede la o disonanță

crucială: a fost posibil mereu să glumeşti despre Uniunea Sovietică, la fel cum n-a fost posibil niciodată să glumeşti despre Germania nazistă. (Hitler atrage batjocura, însă acţiunile lui o descurajează.) Nu e doar o chestiune de bună-cuviinţă. În cazul german, râsul se abstrage automat. *Pace* Adorno, nu poezia a devenit imposibilă după Auschwitz. Lucrul care a devenit imposibil a fost râsul. În cazul sovietic, pe de altă parte, râsul refuză intransigent să se abstragă. Adâncirea în realităţile catastrofei bolşevice ar putea face acest lucru tot mai greu de acceptat, însă o asemenea adâncire nu va curăţa niciodată acea catastrofă a râsului…

Trebuie să spun că, pentru o vreme, i-am călcat – mai degrabă pe furiş, dar foarte loial – pe urme tatălui meu în privinţa Vietnamului. N-a trecut mult şi m-am răzgândit, după care ne-am certat pe tema asta, adeseori furibund, timp de treizeci de ani.[8] La cum văd lucrurile acum, America nu avea de ce să se implice într-o serie de convulsii îndepărtate, unde ideile interpretate în fel şi chip ale unui economist german mort de mult aduceau o calamitate de proporţii biblice în China, Coreea de Nord, Vietnam, Laos şi Cambodgia. Continuarea războiului era, ajunsesem să cred, evident intolerabilă, imposibilă, nu doar pentru ce păţea Vietnamul, ci şi pentru ce păţea America. A existat o epifanie spectrală, o confirmare spectrală, când, la sfârşitul anilor 1980, numărul victimelor americane din război a fost

[8] Conquest era cu totul împotriva Vietcongului, dar sprijinul lui pentru modul în care duceau SUA războiul n-a fost niciodată răspicat şi a evoluat în direcţia unei atitudini mai puţin categorice. (Aici ne putem aminti că, în ciuda accentului şi a comportamentului pedant, Conquest este american. Mă rog, tată american, mamă englezoaică; născut în Anglia; dublă naţionalitate; acum, locuitor al Californiei. Kingsley a fost întotdeauna sută la sută sincer în chestiunea Vietnamului până în 1995, când a murit.) (n.a.)

depăşit oficial de numărul sinuciderilor din rândul veteranilor. E o dovadă solidă a unei brutalizări ideologice a patriei. La întoarcere veteranii n-au găsit, după cum ştim, flori şi îmbrăţişări, ci izolare.

Familia Szamuely. Toţi cei patru membri – Tibor, Nina, Helen şi George – locuiau în vila fascistă în ziua când am plecat cu maşina de acolo la Oxford, în 1972, ca să mi se evalueze prin viu grai lucrarea de licenţă. După ce s-a terminat, am dat de veste acasă telefonic, mândru nevoie mare, iar la întoarcere m-am trezit în plină sărbătorire. Cam pe la 1 noaptea i-am făcut nişte avansuri respinse cordial lui Helen Szamuely şi pe urmă am leşinat în fotoliul din salon. M-am trezit pe la 5, m-am ridicat nedumerit în picioare şi m-am îndreptat spre uşă. Când am deschis-o, s-au declanşat toate alarmele fasciste antifurt şi am trezit pe toată lumea din casă: tata, mama vitregă, unchiul vitreg şi cei patru Szamuely.

Politizarea somnului

Analizând o intrare deosebit de violentă a unui jucător deosebit de violent, fostul fotbalist Jimmy Greaves a rostit: „Hai să zicem că e un băiat de zahăr când doarme”. În cazul bolşevicilor, un asemenea răgaz n-a existat. În 1910, un adversar politic a spus despre Lenin că nu puteai să discuţi cu un om care „în cele douăzeci şi patru de ore ale zilei e ocupat cu revoluţia, care nu are alte gânduri în afara celor despre revoluţie şi care, chiar şi în somn, visează doar cu revoluţia”. Bineînţeles, revoluţia propriu-zisă n-a avut niciun efect asupra acestui obicei. După cum a declarat Hruşciov în ovaţiile unei adunări de partid, „Bolşevicul e

cineva care se simte bolşevic chiar şi în somn!” Iată ce părere avea despre somn un bolşevic:

El, moartea fiecărei zile,
El, scaldă grelei trude şi balsamul
Durerii sufleteşti, şi-a doua mamă
A marii firi, iar la ospățul vieții
Cel mai de seamă fel.[9]

Somnul era pur şi simplu o ocazie în plus să te simți ca un bolşevic.

Însă asta îşi doresc adepții, cei căliți, pentru asta trăiesc: pentru politizarea somnului. Ei vor ca politica să se desfăşoare pretutindeni şi neîntrerupt, o politică permanentă şi înconjurătoare. Îşi doresc ubicuizarea politicii; îşi doresc politizarea somnului.

În curând vom vedea ce le-a făcut Stalin celor din familia Meyerhold: exemplul extrem de politizare a somnului.

Iată un fragment dintr-o scrisoare adresată lui Maxim Gorki, cu privire la statutul intelectualilor în noul regim:

> Forța intelectuală a muncitorilor şi țăranilor creşte în lupta pentru răsturnarea burgheziei şi a acoliților ei, acei intelectuali de mâna a doua şi lachei ai capitalismului, care se cred creierul unei națiuni. Nu sunt creierul națiunii. Sunt căcatul ei.

Acesta nu e Stalin. (E Lenin.) Stalin îi ura şi el pe intelectuali, însă ținea la ceea ce numim astăzi scriere creativă şi avea o senzație de nelinişte în legătură cu ea. Celebra şi mult-ironizata lui remarcă, „scriitorii sunt inginerii sufletului omenesc”, nu este doar o imbecilitate

---

[9] William Shakespeare, *Macbeth*, în *Opere complete*, vol. 7, traducere de Dan Duțescu şi Leon D. Levițchi, Univers, Bucureşti, 1988, actul II, scena 2, p. 275.

colosală: e şi o descriere a ceea ce voia să fie scriitorii sub stăpânirea lui. Nu înțelegea că scriitorii talentați nu pot supraviețui contrazicându-şi talentul, că nu pot fi ingineri. Scriitorii fără talent pot s-o facă – sau să încerce; era un lucru foarte bun să fii un scriitor fără talent în URSS şi foarte rău să fii un scriitor talentat.

Stalin a monitorizat personal o serie de romancieri, poeți şi dramaturgi. În acest domeniu, el a oscilat ca în niciun altul. Lui Zamiatin i-a dăruit libertatea: emigrarea. L-a amenințat, dar l-a tolerat parțial pe Bulgakov (şi a fost la piesa lui, *Zilele Turbinilor*, de cincisprezece ori, după cum arată registrele teatrului). L-a torturat şi l-a ucis pe Babel. L-a distrus pe Mandelştam. A asistat la durerea şi la nefericirea Annei Ahmatova (şi ale Nadejdei Mandelştam). L-a supus pe Gorki unui destin mult mai ciudat, deformându-i treptat talentul şi integritatea; alături de execuție, deformarea era urmarea cea mai probabilă pentru scriitorul rus post-octombrist, exprimată cel mai elocvent prin sinucidere. L-a suportat pe Pasternak; i-a închis gura şi i-a luat o iubită şi un copil; cu toate acestea, l-a cruțat („Nu vă atingeți de acest locatar al norilor”). Dar iată ce le-a făcut Meyerholzilor.

Celebru în întreaga lume, Vselovod Meyerhold îl iritase pe Stalin, la apogeul Marii Terori, prin felul cum pusese în scenă o piesă despre Războiul Civil. Meyerhold a fost desființat de *Pravda* (acesta era un ritual, ceva asemănător unui avertisment cu privire la un dezastru), iar teatrul i-a fost închis. După o vreme, a primit de lucru şi o anume protecție din partea lui Stanislavski, însă acesta a murit în august 1938. La mai puțin de un an după aceea, lui Meyerhold i s-a dat ocazia oficială să se dezică la o conferință organizată de Comisia pentru Probleme de Artă. Nu s-a dezis. Şi a declarat, printre altele:

> Mie, unuia, ceea ce fac teatrele noastre mi se pare jalnic şi înfricoşător... Duceţi-vă la teatrele din Moscova şi uitaţi-vă la producţiile mohorâte şi plicticoase care sunt toate la fel şi diferă doar ca nivel al lipsei de valoare... În eforturile voastre de-a eradica formalismul, aţi distrus arta!

După câteva zile a fost arestat. Dosarul lui Meyerhold conţine scrisoarea trimisă din închisoare lui Molotov:

> Anchetatorii au început să folosească forţa cu mine, un om de şaizeci şi cinci de ani şi bolnav. Am fost silit să mă întind pe burtă şi apoi am fost bătut la tălpi şi peste spate cu o bandă de cauciuc... Următoarele câteva zile, după ce acele porţiuni de pe picioare aveau multe urme de hemoragie internă, m-au lovit din nou cu banda peste vânătăile roşu-albastru-galbene, iar durerea a fost atât de intensă, încât parcă mi-au turnat apă clocotită peste părţile dureroase. Am urlat şi am plâns de durerea... [care] m-a făcut să vărs şuvoaie nesfârşite de lacrimi. Zăcând cu faţa în jos, am constatat că puteam să mă zvârcolesc, să mă răsucesc şi să scâncesc ca un câine când îl biciuieşte stăpânul... Când m-am întins pe pat şi am adormit, după optsprezece ore de interogatoriu, urmând ca după o oră să am din nou parte de el, m-am trezit din cauza propriilor gemete şi fiindcă zvâcneam ca un bolnav în ultimele faze ale febrei tifoide.

Ştii că ţi-a fost politizat somnul – când te trezeşte aşa ceva. Anchetatorul, a adăugat el, i-a urinat în gură. Meyerhold a compus această scrisoare pe 13 ianuarie 1940, după ce mărturisise tot ceea voiau ei să mărturisească (printre alte acuzaţii, că spionase pentru englezi şi japonezi). Stalin avea nevoie de mărturisiri; urmărea evoluţia anumitor

anchete (care durau luni sau chiar ani) şi nu putea să doarmă până nu erau obţinute mărturisirile. Aşa că şi somnul *lui* era, bineînţeles, politizat.

La câteva zile după arestarea lui Meyerhold, tânăra lui soţie, actriţa Zenaida Reich, a fost găsită moartă în apartamentul familiei. Avea şaptesprezece răni de cuţit. Vecinii îi auziseră ţipetele; crezuseră că *repeta*. Se spune că ochii, probabil închişi de somn când i se sunase la uşă, îi fuseseră scoşi.

Meyerhold a fost împuşcat pe 2 februarie 1940.

Tocmai începusem cartea asta, când am dat peste următoarele, într-o relatare despre „revoluţia" maghiară din 1919, exportată de sovietici:

> Cu vreo douăzeci dintre „Băieţii lui Lenin" [aripa teroristă a Consiliului Revoluţionar], Tibor Szamuely... a executat câţiva localnici acuzaţi de colaborare cu românii... Un elev evreu care a încercat să-şi scape tatăl de la moarte a fost ucis fiindcă l-a făcut pe Szamuely „fiară sălbatică"... Szamuely rechiziţionase un tren şi călătorea prin ţară, spânzurându-i pe toţi ţăranii care se opuneau colectivizării...

Primul meu gând a fost să-i trimit un fax lui Bob Conquest, cu întrebarea: „Avea Tibor Szamuely vreo legătură cu Tibor Szamuely?" Pe urmă mi-am amintit de textul despre Tibor, Tibor al nostru, scris de tata în *Memorii*. M-am gândit mai bine, spunându-mi că ştiam povestea lui Tibor destul de bine şi că, pe lângă asta, era o poveste fericită, o poveste de luptă, viclenie eroică, noroc, evadare, triumf subversiv. Şi am terminat textul cu un nod în gât. Aceasta nu este o poveste de tip Meyerhold; însă e tot o poveste despre politizarea somnului.

Tibor Szamuely era *unchiul* lui Tibor Szamuely şi un vestit asociat al lui Lenin. Tibor, Tibor al nostru, „avea o fotografie

înrămată, expusă la loc vizibil, cu cei doi monştri unul lângă altul, privind mulțimea de pe o rampă”, scrie tata. Prin urmare, Tibor s-a născut la Moscova, în 1925, ca urmaş al unei familii politice de emigranți maghiari. Când avea unsprezece ani, tatăl lui a dispărut în gura lui 1936. Tibor a luptat în Armata Roşie înainte să împlinească douăzeci de ani. La începutul anilor 1950, s-a întâmplat să spună, în preajma cuiva în care credea că putea să aibă încredere, că se săturase să-l vadă pe „porcul ăla gras” de Gheorghi Malenkov (prim-ministrul URSS, 1953-55). Reprezentanții „organelor” au venit să-l salte în toiul nopții. A primit opt ani de muncă silnică în lagărul nordic Vorkuta – un nume care poate că înseamnă pentru un rus cam ce înseamnă Dachau pentru un evreu. Dacă nu cumva înseamnă mai mult. Am ales Dachau cu bună ştiință şi poate cu un fel de precauție. Au murit mulți oameni acolo, însă Dachau n-a avut timp să devină un lagăr de exterminare (camerele de gazare au fost construite prea târziu). Nici Vorkuta nu era un lagăr de exterminare. Gulagul nu avea lagăre de exterminare de tip nazist, nu avea niciun Belzec, niciun Sobibor (deşi avea lagăre de execuție). Însă toate lagărele erau lagăre de exterminare prin forța împrejurărilor. Cei ce nu erau ucişi imediat la Auschwitz, care era un lagăr de muncă şi de exterminare, rezistau de obicei trei luni. Doi ani, asta pare să fi fost durata medie pentru lagărele de muncă silnică din arhipelagul gulag.

„Scrie-i maică-tii”, au fost ultimele cuvinte ale lui Tibor, pe când era luat de acasă la 3 noaptea. Obişnuia să se laude că era singurul deținut eliberat vreodată de Stalin – de Stalin personal. Se pare că mama Ninei Szamuely avusese relații apropiate cu dictatorul stalinist al Ungariei, Mátyás Rákosi. Lui Stalin i s-a telefonat sau i s-a trimis imediat o telegramă din partea stalinistului; s-a dat ordin la Vorkuta. Lucrătorul de la KGB trimis să-l elibereze pe Tibor şi-a cerut

iertare, pe peronul gării, *sărutându-i pantofii*. Calomniatorul condamnat al nației era acum în grații. Iar Tibor, printr-o serie de fente și manevre minunate, a fugit în Anglia pe care o vizitase în copilărie. A fugit cu soția, cu cei doi copii și totodată (o mare lovitură) cu biblioteca lui vastă și de neînlocuit. Prin urmare, asta a fost o poveste fericită, mi-am spus: o poveste fericită.

Lui Tibor nu i-a trebuit mult să se consacre: istoric, universitar, jurnalist, observator al URSS-ului. Când i-au ieșit documentele de naturalizare, fasciștii au organizat un prânz festiv. Despre noua lui cetățenie i-a zis mai târziu tatei: „Știi, asta înseamnă că nu mai am griji. Acum nu mai contează nimic pentru mine. Nici măcar moartea. O să fiu în stare să-mi spun: mă rog, bine măcar că se întâmplă în Anglia.” Și chiar în Anglia s-a întâmplat: doi ani mai târziu, la patruzeci și șapte de ani. Iar Nina a murit după încă doi ani: în aceeași zi, de același cancer. Mi-o amintesc cu mai multă claritate și afecțiune decât pe el. Zâmbeam la vederea ei: a aerului ei de îngrijorare, a *ocupației* ei constante de om care se îngrijorează. Îmi amintesc de asemenea de înmormântarea ei și de „una dintre cele mai tulburătoare imagini din câte se pot concepe”, după cum scrie tata, „imaginea celor doi copii orfani, Helen și George, în capul treptelor bisericii, unde le întâmpinau pe rudele îndoliate, stând singuri-singurei...”

Tibor se trezea neobișnuit de târziu, iar Kingsley i s-a plâns cândva Ninei pe tema asta. Ea a spus că uneori soțul ei avea nevoie să vadă primele semne ale zorilor înainte să înceapă fie și să se gândească la somn. Chiar și în Anglia. Are nevoie, a adăugat Nina, „să fie absolut sigur că n-o să vină după el în timpul nopții”.

Nu putem înțelege așa ceva și nici n-am avea de ce. E nevoie de un mare efort de imaginație ca să deslușim „frica pe care milioane de oameni o consideră insurmontabilă”, cu

cuvintele lui Vasili Grossman, „frica asta scrisă cu litere stacojii pe cerul plumburiu al Moscovei – frica asta cumplită de stat”.

Şi mai mult context

— Hugh MacDiarmid: ce ticălos, mi-a spus tata prin 1972, referindu-se la omul pe care cam toată lumea îl considera cel mai mare poet scoţian din secolul XX. A devenit comunist în 1956 – *după* Ungaria.

— Şi cam ce scrie? am întrebat.

— A, nu mare lucru. Doar clişee marxiste între care intercalează interjecţii scoţiene arhaice.

— De exemplu?

S-a gândit puţin. Memoria mea garantează pentru versurile doi şi patru, dar nu şi pentru versurile unu şi trei, unde la urma urmei ar fi mers orice aiureală de demult. A spus ceva de genul:

> Orice sistem politic e o suprastructură placată pe o bază socioeconomică determinantă.
>
> Hei-ho!
>
> Principiul distribuirii în funcţie de nevoi împiedică transformarea produselor în bunuri şi conversia lor în valoare.
>
> Hop'şa!

Condițiile obiective pentru trecerea la socialism pot fi doar...

— Ajunge, am spus – chit că acum mi-aş dori să-l fi lăsat să continue.

Era simplu să faci bancuri pe seama comunismului. Era unul dintre lucrurile pe care le făcuseră dintotdeauna şi ruşii pe seama comunismului. Pe de altă parte, puteai să te alegi cu ani de închisoare fiindcă făceai bancuri pe seama comunismului (după cum ştia şi Tibor). Banc. Întrebare: De ce sunt URSS şi America la fel? Răspuns: Fiindcă în URSS poți să faci bancuri cu America, iar în America poți să faci bancuri cu America.

Pe la jumătatea anilor 1970, lucram pentru celebrul, istoricul şi poate la ora asta învechitul săptămânal laburist *New Statesman* (sau *NEW STATESMAN*, dacă respectăm stilul casei).[10] Contemporanii mei erau Julian Barnes

---

[10] *New Statesman* a fost înființat în 1913, printre alții (inclusiv Maynard Keynes), de cele mai extravagante patru cozi de topor ale URSS: H.G. Wells, George Bernard Shaw, plus Sidney şi Beatrice Webb. După o întrevedere cu Stalin în 1934, Wells a spus că „nu cunoscuse niciodată un om mai neprefăcut, mai corect şi mai cinstit"; aceste calități explicau „influența lui remarcabilă asupra țării, dat fiind că nimeni nu se teme de el şi toți au încredere în el". Shaw, după un dineu oficial, a considerat că poporul rus este neobişnuit de bine hrănit, într-o perioadă în care poate că 11 milioane de oameni (Martin Malia, *The Soviet Tragedy: A History of Socialism in Russia, 1917-1991*) tocmai mureau de inaniție. Soții Webb, după un studiu cuprinzător, au scris o carte care, „percepută drept ultimul reper în materie de erudiție occidentală autentică, avea peste 1 200 de pagini, reprezentând un vast volum de muncă şi cercetare, în întregime irosită. Inițial cartea s-a intitulat *Soviet Communism: A New Civilization?*, dar semnul întrebării a fost eliminat triumfător la a doua ediție – care a apărut în 1937, exact când regimul trecea prin etapa cea mai gravă" (Conquest). Sidney şi Beatrice Webb au înghițit marile

(romancier şi critic), Christopher Hitchens (jurnalist, eseist, om de litere şi autor de texte politice) şi James Fenton (jurnalist, critic, eseist şi, mai presus de toate, poet). Din punct de vedere politic, eram împărțiți astfel: Julian era în linii mari laburist – deşi Christopher Hitchens îşi bătea joc de el întruna fiindcă o dată votase cu liberalii. Eu eram chietist şi nealiniat. Fenton şi Hitchens, pe de altă parte, erau troţkişti prozelitişti care (de exemplu) îşi petreceau sâmbetele vânzând ziarul *Muncitorul socialist* pe străzile principale şi sărăcite din Londra.

— Cum să vă numesc dacă scriu articolul ăsta? I-am întrebat la telefon pe Christopher la Washington D.C. Troţkiţi sau troţkişti?

— A, troţkişti. Doar un stalinist ne-ar fi zis troţkiţi.

Am râs. Am râs îngăduitor. Am vorbit mai departe.

Pe la jumătatea anilor 1970, ne certam pe tema comunismului la *New Statesman*. Eu eram nealiniat, dar, într-un fel, eram un anticomunist congenital, inoculat nu la naştere, ci la şase sau şapte ani, în 1956, când familia Amis a optat pentru o neîncredere făţişă la adresa Partidului Laburist. Şi oricum, cu siguranţă că argumentul putea fi întâlnit acum peste tot, odată cu publicarea, în 1973 şi 1975, a primelor două volume din *Arhipelagul Gulag*. La etaj, în secţiunea de literatură, publicaserăm o recenzie a volumului doi făcută de V. S. Pritchett, intitulată frumos şi (pentru mine) de neuitat „Când noi, cei morţi, ne deşteptăm”. Textul lui Pritchett se încheia astfel: „[Soljeniţîn] nu e un politic; e lipsit de retorică şi de dublă măsură; e un deşteptător”. Când noi, morţi, înviem: da, mi-am spus.

---

procese-spectacol din 1936-38, iar *New Statesman* nu s-a arătat mult mai puţin sceptic: „Nu negăm... că e posibil ca mărturisirile să fi conţinut un substrat de adevăr”; „fără îndoială că se complotase masiv în URSS”; şi aşa mai departe (n.a.).

Acum asta urmează... Şi nu s-a întâmplat. În conştiinţa generală, morţii ruşi dorm mai departe.

Hitchens şi cu mine ne certam pe tema comunismului pe coridoare, sporadic, doar pe jumătate serios. Romancierul fascist John Braine (proletar, născut în nord, plictisitor de beţiv şi ridicol de influent, sociocultural, dar nu şi politic, preţ de cel puţin o generaţie) avea obiceiul să le spună celor de stânga: „De ce *iubiţi* despotismul? De ce *tânjiţi* după tiranie?" Şi cam asta a fost şi întrebarea pe care i-am pus-o lui Hitch:

— Domnia mitocanilor. Asta vrei. De ce?

— Da. Domnia mitocanilor. Vreau să-i văd pe nasoi în şa. Domnia mitocanilor.

Schimburile astea aveau loc într-un registru de evaluare amuzată, de evaluare reciprocă. Încă nu eram cei mai buni prieteni, aşa cum urma să devenim, iar politica explica în parte distanţa dintre noi. Domnia mitocanilor, întâmplător, sau dictatura proletariatului (un rezultat avut în vedere doar teoretic de bolşevici) asigura atmosfera rearanjării superficiale şi temporare care avea loc atunci în Anglia: transferul de avere, cu formula Partidului Laburist, spre clasele muncitoare şi familiile lor. Poate că mergeam parţial cu valul, dar ideea asta (cu 99 la sută impozit pe veniturile cele mai mari etc.) m-a ofensat atât de puţin, încât am votat şi eu pentru continuarea politicii laburiste. În ziua alegerilor generale din 1978, fratele meu şi cu mine (laburist) am convenit, în vila fascistă, să rămânem acasă şi să facem schimb de voturi cu doi conservatori *in situ*. Conservatorii s-au prefăcut că nu înţeleg aranjamentul (aşa ni s-a părut) şi au plecat la vot cu maşina unchiului meu vitreg: un Jaguar fascist. („Ne-ai fraierit cu *patru* voturi", i-am spus cam înfierbântat unchiului meu vitreg. „Nu. Două voturi", m-a corectat el.) Între timp, efectul social al influenţei sindicatelor – pe atunci li se spunea „sindicatúri" – era

vizibil pretutindeni. Şi profund şi retroactiv. El m-a făcut să cred că oamenii din aceste insule se urâseră dintotdeauna între ei. Dar nu e adevărat. Ura, lipsa de scrupule universală, a fost o deformare politică şi nu a rezistat.

James Fenton nu spunea mare lucru pe durata acestor dispute pe jumătate serioase, deşi aveau loc adeseori în biroul lui (care era întotdeauna incredibil de ordonat, cu o agrafă singuratică pe întreaga întindere a mesei. Şi masa lui Julian era incredibil de ordonată, tot cu o agrafă singuratică. Masa mea era o căpiță de fân. Masa lui Christopher era o căpiță de fân. „Tu şi Christopher ar trebui să vă căsătoriți”, spunea James resemnat. Şi el era prieten la toartă cu Christopher. Şi aveau aceleaşi simpatii politice.) James aproape că nu scotea o vorbă în timpul disputelor. Aidoma lui Christopher, nu întrezărea nicio speranță pentru socialismul „existent actualmente” în URSS şi i se opunea pe față. În linii mari, convingerile lor politice imaginau o întoarcere la izvorul de energie revoluționară prin figura lui Troțki, acel mare idol al posibilităților zădărnicite. James avusese parte de contraexperiențe în Vietnam şi Cambodgia. Însă mă întrebam ce părere avea, ca poet, despre locul artei într-un stat socialist; şi, mi-am spus, pesemne că detesta *limbajul*, clişeele metalice, formulele şi eufemismele, acronimele şi prescurtările teoretic futuriste, care te ajutau să câştigi timp.[11] Odată, când am luat un prânz sărbătoresc împreună, James şi-a formulat poziția (la nivel local) după cum urmează: „Vreau un guvern laburist care să fie slab în fața sindicatelor”. Iar Anglia, mi-am spus fără strop de

---

[11] Ceea ce Nabokov caracterizează drept „Com-pom-pom-uri” – Sovnarkom, Narkomindel şi aşa mai departe; monopolul de stat pe băutură se numea „Soiuzşpriț”; agenția care-i tot muta pe soții Mandelştam dintr-un loc în altul era cunoscută, deloc încurajator, drept „Centroevac” (n.a.).

melancolie, exact de aşa ceva urma să aibă parte. Acesta era viitorul – şi era de stânga.

Aşa că i-am spus alaltăieri la telefon lui Christopher:

— O să trebuiască să avem o discuție lungă pe tema asta.

— O discuție lungă.

— Fiindcă mă-ntreb cât de mare e distanța dintre Rusia lui Stalin şi Germania lui Hitler.

— Of, nu te lăsa dus de nas, Mart. Nu cădea în capcana echivalării morale.

— De ce nu?

— Lenin a fost... un om măreț.

— A, în niciun caz.

— Chiar o să fie o discuție *lungă*.

— O discuție *lungă*.

Dar se făcuseră deja progrese. Acum tema de discuție este dacă Rusia bolşevică era „mai bună” decât Germania nazistă. În primele zile ale Noii Stângi, tema de discuție fusese dacă Rusia bolşevică era mai bună decât America.

Zece teze despre Ilici

(i.)

În scrisoarea către Maxim Gorki despre soarta intelectualilor țării (care „nu sunt creierul națiunii. Sunt căcatul ei”.), Lenin a scris (15 septembrie 1922):

> [Scriitorul Vladimir Korolenko] este un filistin jalnic, captiv al unor prejudecăți burgheze! Pentru asemenea domni, zece milioane de morți în războiul imperialist reprezintă ceva care merită sprijinit... pe când moartea câtorva sute de mii într-un război civil *justificat*

împotriva moşierilor şi capitaliştilor îi face să jelească, să suspine şi s-o ia razna.

Iată numărul obişnuit al pierderilor militare din Primul Război Mondial (incluzând toate naţiunile beligerante): aproximativ 7 800 000 de oameni. Iată numărul obişnuit al pierderilor militare din Războiul Civil: aproximativ 1 000 000 de oameni. Ce-i drept, în cazul ruşilor au mai murit şi alţi 12 milioane de civili. „Aceste date ne spun doar o parte a poveştii, fiind evident că, în condiţii normale, populaţia n-ar fi stagnat, ci ar fi crescut”, scrie Richard Pipes în *Russia Under the Bolshevik Regime*. Conform acestui calcul, numărul urcă la 23 de milioane. Şi cred că este o situaţie în care se poate include, pe bună dreptate, deficitul de naşteri. Fiindcă experimentul rusesc nu-şi propunea să le facă viaţa mai bună amărâţilor care trăiau pe atunci; a fost făcut în numele copiilor lor şi al copiilor copiilor lor... Era oare Războiul Civil – sau *un* război civil – inevitabil? Exista atâta duşmănie, încât recensământul era menit să atingă pragul minim? Ei bine, Războiul Civil a devenit inevitabil după ce a preluat Lenin puterea. Există zeci de citate, lozinci şi îndemnuri la luptă care-i confirmă entuziasmul pentru război civil. Ceea ce e valabil şi pentru Troţki. Războiul civil era cheia de boltă a politicii bolşevice.

(ii.)

Lenin a suferit primul atac cerebral în mai 1922. În septembrie i-a scris scrisoarea feroce lui Gorki. Până atunci, în iulie, şi-a întocmit numeroasele liste cu intelectuali meniţi arestării, deportării sau exilului intern. Cu o lună înainte, medicii lui Lenin îi ceruseră să înmulţească 12 cu 7. Trei ore mai târziu, el a rezolvat problema prin adunare: 12 + 12 = 24, 24 + 12 = 36... Fostul simpatizant Dmitri Volkogonov comentează în cartea lui, *Lenin: o nouă biografie*:

> Acoperise un caiet de şcoală de douăzeci de pagini cu scris copilăresc (...) Viitorul unei întregi generații, soarta intelectualității Rusiei erau decise de un om care abia dacă reuşea să rezolve probleme de aritmetică pentru copiii din clasa întâi.[12]

Au existat şi alte atacuri. Mai târziu, soția lui Lenin, Krupskaia, l-a învățat să repete (cu rezultate doar la îndemnul ei direct) cuvintele „țăran”, „muncitor”, „popor” şi „revoluție”... Adam Ulam a considerat nihilismul tradiției revoluționare ruse „în acelaşi timp infantil şi de coşmar”. Lenin muribundul – dar de multe ori şi Lenin în puteri – era infantil şi de coşmar. În ultimele zece luni, el a rostit doar monosilabe. Dar cel puțin au fost monosilabe politice: *vot-vot* (aici-aici) şi *sezd-sezd* (congres-congres).

(iii.)

Te consternează să afli că Lenin a citit romanul incomparabil ca lipsă de talent *Ce-i de făcut?* al lui Nikolai Cernîşevki (1863) *de cinci ori* într-o vară. Să citeşti o asemenea carte o dată la cinci veri ar fi peste puterile celor mai mulți dintre noi; însă Lenin a perseverat. „M-a modificat complet”, a spus el în 1904. „E o carte care te schimbă până la sfârşitul zilelor”. Marele ei merit, a insistat Lenin, era că-ți arăta „cum *trebuia să fie* o revoluție”. Oricât ar părea de umilitor, suntem siliți să conchidem că de fapt *Ce-i de făcut?* este cel mai influent roman din toate timpurile. Cu portretizarea didacticistă pe care-o face Omului Nou revoluționar, cu „rusificarea” temelor radicale curente şi cu disprețul pentru oamenii obişnuiți, „romanul lui

---

12 Dmitri Volkogonov, *Lenin. O nouă biografie*, trad. de Anca Irina Ionescu, Orizonturi, Bucureşti, 1997, p. 392.

Cernîşevski, mult mai mult decât *Capitalul* lui Marx, a oferit dinamica emoţională care a dus în cele din urmă la izbucnirea Revoluţiei Ruse” (Joseph Frank). Îmi aduc aminte de un aparteu recent al unui scriitor rus (Viktor Erofeev) care încerca să găsească o explicaţie pentru cultul lui Rasputin. Există „motive să susţinem”, scria el, „că, în străfunduri, Rusia nu are nimic în comun cu Occidentul”.

(iv.)

Susţinând „incomparabil de ruşinoasa pace” cu Imperiul German (Tratatul de la Brest-Litovsk), Lenin a pierdut teren o vreme în partid. În privinţa politicii economice, el era călcat în picioare acum de vizionari, mai cu seamă de Buharin. Iată-l pe Troţki:

> În „Tezele despre pace” ale lui Lenin, scrise la începutul lui 1918, se spune că „triumful socialismului în Rusia [reclama] un anumit interval de timp, *nu mai puţin de câteva luni*”. În prezent [1924], asemenea cuvinte par cu totul de neînţeles: nu cumva l-a luat stiloul pe dinainte, nu cumva a vrut să spună câţiva ani sau câteva decenii? Dar nu... îmi amintesc foarte clar că în prima perioadă, la Smolnîi, la şedinţele Consiliului Comisarilor Poporului, Lenin a repetat invariabil că o să avem socialism într-o jumătate de an şi o să devenim statul cel mai puternic.

Astfel, regimul s-a apucat să elimine a) legea, b) relaţiile externe, c) proprietatea privată, d) comerţul şi e) banii. Mijlocul ales pentru eliminarea banilor a fost hiperinflaţia dirijată de stat. În „a doua jumătate a lui 1919, «operaţiunile de trezorerie» – cu alte cuvinte, tipărirea de bani – au consumat între 45 % şi 60 % din cheltuielile bugetare” (Richard Pipes, *The Russian Revolution*). În timpul tentativei

de invadare a Poloniei din 1920, Lenin i-a trimis următoarele instrucțiuni unui comisar al Armatei Roşii:

> Un plan minunat. Pune-l în aplicare împreună cu Dzerjinski. Sub masca de „Verzi”[13] (o să ne ocupăm de ăştia mai târziu) vom înainta 10-20 de verste şi vom spânzura culacii, preoții şi moşierii. Recompensă: o sută de mii de ruble pentru fiecare om spânzurat.

În 1921, cele 100 000 de ruble ajunseseră să valoreze cât două copeici dinainte de război.[14] În acest moment, politicile etichetate retroactiv drept comunism de război au fost abandonate în favoarea Noii Politici Economice (NPE), care a legalizat de fapt piața neagră ce hrănea marile oraşe – cu dificultate. Rezultatul net al comunismului de război a fost distrugerea bazei industriale şi cea mai gravă foamete din istoria Europei.

(v.)

Lenin (19 martie 1922):

> Acum şi doar acum, când în regiunile greu încercate de foamete există canibalism, iar drumurile sunt ticsite de sute, dacă nu mii, de cadavre, putem (şi prin urmare trebuie) să urmărim achiziționarea de bunuri de preț [bisericeşti] cu o energie de-a dreptul feroce şi necruțătoare, nedându-ne în lături de la nimic pentru

---

[13] Armatele de insurecție din Războiul Țărănesc (1918-1922). Lenin îi considera pe Verzi, pe bună dreptate, o amenințare mai mare pentru supraviețuirea regimului decât pe Albi (n.a.).

[14] Între 1 ianuarie 1917 şi 1 ianuarie 1923, prețul bunurilor a crescut de 100 de milioane de ori (n.a.).

> suprimarea oricărei rezistențe... Niciun alt moment, în afară de cel al foametei disperate, nu ne va oferi o asemenea stare de spirit în rândul maselor largi de țărani, care ne vor asigura fie de simpatia lor, fie măcar de neutralitate... Trebuie să dăm acum bătălia hotărâtoare şi fără milă cu [preoțimea] şi să-i îngenunchem rezistența cu o asemenea brutalitate, încât să n-o uite decenii la rând... Cu cât o să fie mai mare numărul reprezentanților burgheziei reacționare şi ai preoțimii reacționare pe care o să reuşim să-i executăm cu ocazia asta, cu atât mai bine.

Arhivele bisericeşti arată că în acel an au fost ucişi 2 691 de preoți, 1 962 de călugări şi 3 447 de măicuțe. În timpul unei foamete anterioare din Rusia, cea din 1891, în care au murit o jumătate de milion de oameni, lichidarea foametei a fost o prioritate națională. În capitala regională Samara, un singur intelectual, un avocat de douăzeci şi doi de ani, a refuzat să participe la eforturi – mai mult, le-a denunțat public. Era Lenin. El „a avut curajul”, după cum s-a exprimat un prieten

> să iasă în față şi să spună pe şleau că foametea urma să aibă numeroase rezultate pozitive... Distrugând economia depăşită a țăranilor, a explicat el, foametea avea să... facă loc socialismului... De asemenea, foametea avea să distrugă credința nu doar în țar, ci şi în Dumnezeu.

Foametea aparține tetrarhiei comuniste – celelalte trei elemente fiind teroarea, sclavia şi, bineînțeles, eşecul, monotonul şi incorigibilul eşec.

(vi.)

S-a spus adeseori că bolşevicii au condus ţara ca şi cum ar fi purtat un război împotriva poporului.[15] Dar puteai să mergi mai departe şi să spui că bolşevicii purtau un război împotriva naturii umane. Lenin către Gorki:

> Orice idee religioasă, orice idee de Dumnezeu... este o mişelie de nerostit... dintre cele mai periculoase, o „infecţie” de-a dreptul abominabilă. Milioane de păcate, fapte ticăloase, acte de violenţă şi molipsiri la propriu... sunt mult mai puţin peri--culoase decât ideea subtilă, spirituală a unui Dum-nezeu gătit în cele mai elegante veşminte „ideo-logice”...

Religia înseamnă reacţie, cu siguranţă (oare ţarul nu trebuia să fie divin?). Dar religia înseamnă şi natură umană. Îţi aduci aminte de argumentul lui John Updike: singura dovadă a existenţei lui Dumnezeu este dorinţa colectivă a oamenilor ca el să existe. Războiul împotriva religiei făcea parte din războiul împotriva naturii umane, care se ducea pe multe alte fronturi.

---

[15] Era o afirmaţie logică şi din punct de vedere doctrinar. Bolşevicii erau internaţionalişti; Uniunea Sovietică era pur şi simplu cartierul general al comunismului, în timp ce aştepta o revoluţie planetară. Pe când înainta spre Varşovia în iulie 1920, mareşalul Tuhacevki a repetat formula oficială: „Dincolo de stârvul Poloniei Albe se găseşte drumul spre conflagraţia mondială”. (După ce Armata Roşie a fost înfrântă – se pare că, în mare măsură, din cauza lui Stalin –, bolşevicii au început să suspecteze că revoluţiile frăţeşti nu se vor materializa.) Cât despre ruşi ca atare, Lenin era de-a dreptul rasist în dispreţul consecvent pe care li-l arăta. Erau proşti, cârpaci şi „prea slabi” ca să conducă un stat poliţienesc eficient. Şi nu făcea niciun secret din preferinţa lui pentru nemţi. (n.a.)

(vii.)

Foametea lui Lenin din 1921-22 (aproximativ 5 milioane de morți) n-a fost teroristă inițial. Şi starea vremii a jucat un rol; dar şi politica bolşevică de rechiziționare – de-a lua grânele țăranilor fără să le plătească. Rămaşi fără stimulente, țăranii au practicat sustragerea; iar regimul, ca întotdeauna, a ripostat cu o forță tot mai mare, al cărei punct culminant a fost arma foametei. Spre deosebire de foametea lui Stalin, din 1933, cea a lui Lenin a fost recunoscută oficial ca atare.[16] În iulie 1921 Maxim Gorki a primit permisiunea să înființeze o comisie de ajutorare (formată preponderent din intelectuali) şi să lanseze un apel internațional. Departe de-a propulsa Rusia pe o poziție de hegemonie planetară, socialismul o redusese la cerşetorie. Lenin însuşi s-a simțit agasat de o realitate cunoscută acum în toată lumea, iar umilirea a luat forma unei xenofobii violent defensive. El n-a făcut nimic altceva decât să saboteze şi să obstrucționeze Administrația Americană de Întrajutorare. Însă după ce s-a încheiat criza, s-a ocupat de comisia lui Gorki. Mai întâi a existat o campanie de diabolizare în presă, care susținea că AAI era nici mai mult, nici mai puțin decât „contrarevoluționară”. Iată un fragment din *Recolta durerii*:

> ... reprezentanții ruşi necomunişti din Comitetul de Întrajutorare de la Moscova au fost arestați în toamna lui 1921 (la o dată când Maxim Gorki se afla în afara

---

[16] Deşi cu mare întârziere: viitorul preşedinte american Herbert Hoover făcea agitație pentru o campanie alimentară în folosul URSS încă din 1919. Iar Lenin a continuat să exporte cereale în toată această perioadă (şi a continuat, bineînțeles, să aloce sume uriaşe ca să provoace izbucnirea de revoluții în alte locuri) (n.a.).

țării). Hoover a intervenit personal pentru comutarea pedepselor cu moartea (...)[17]

(viii.)

Ca să fie clar: Lenin le-a lăsat urmaşilor un stat polițienesc în perfectă stare de funcționare. Independența presei a fost distrusă la câteva zile după lovitura de stat din octombrie. Codul penal a fost rescris în noiembrie / decembrie (şi vedem deja flexibila categorie de „duşman al poporului": „Toți indivizii bănuiți [*sic*] de sabotaj, speculă şi oportunism sunt acum pasibili de arestare pe loc"). Rechiziționarea forțată a alimentelor a început în noiembrie. Ceka (sau poliția secretă) era deja în funcțiune în decembrie. Lagărele de concentrare au fost înființate la începutul lui 1918 (ca de altfel şi spitalele de psihiatrie ca locuri de detenție). A urmat apogeul terorii: cote de execuții; „răspunderea colectivă", prin care familiile şi chiar vecinii duşmanilor poporului, sau ai duşmanilor bănuiți ai poporului, erau luați ostatici; şi exterminarea nu doar a opozanților politici, ci şi a unor grupuri sociale şi etnice – de exemplu, culacii sau țăranii mai înstăriți, precum şi cazacii („decazacizarea"). Diferențele dintre regimurile lui Lenin şi Stalin au fost cantitative, nu calitative. Singura noutate veritabilă a lui Stalin a fost descoperirea unui alt strat al societății care trebuia epurat: bolşevicii.

(ix.)

Spre deosebire de Stalin, Lenin putea să ceară indulgență – deşi, la fel ca Stalin, n-ar fi cerut-o.[18] În martie 1887,

[17] Robert Conquest, *Recolta durerii*, ed. cit., p. 65.

Aleksandr, fratele mai mare al lui Lenin, a fost arestat pentru conspirație în vederea uciderii tizului său, țarul Alexandru al III-lea; apelul la clemență i-ar fi redus condamnarea la muncă silnică, dar Aleksandr nutrea curajul celor tineri, aşa că, două luni mai târziu, a fost spânzurat. Avea douăzeci şi unu de ani. Vladimir Ilici avea şaptesprezece. Iar tatăl lor murise cu un an mai devreme. Era limpede că urmările acestor întâmplări aveau tot dreptul să fie nesfârşite. După cum văd eu lucrurile, facultățile morale ale lui Lenin nu s-au mai dezvoltat după acel moment. De aici istericalele lui spurcate, amoralitatea studiată, nihilismul uşuratic, chicotelile în fața violenței: infantilismul de coşmar. Cât de cumplit e să citeşti verdictul istoricului australian Manning Clark, căruia Lenin i s-a părut „hristic, cel puțin în compasiune" şi „emoționat şi simpatic ca un copil".

(x.)

Marea problemă cu Lenin era convingerea lui că poți obține lucruri prin constrângere, teroare şi crimă. „Dictatura – şi să vă intre bine în cap o dată pentru totdeauna – înseamnă putere fără limite bazată pe forță, nu pe lege" (ianuarie 1918). „E o mare greşeală să crezi că NPE a pus capăt terorii. O să ne întoarcem la teroare şi la teroarea economică" (martie 1922). Şi aşa mai departe – şi în acest

---

[18] „Nu există nicio urmă cât de vagă în vastul material arhivistic care să sugereze că l-ar fi mustrat conştiința din cauza listei lungi de măsuri represive pe care le-a luat" (Volkogonov, *Lenin: o nouă biografie*). „Nimic din însemnările, observațiile şi rezoluțiile [lui Stalin] din ultimii ani nu sugerează altceva decât convingerea nestrămutată că munca lui de o viață era veşnică" (Volkogonov, *The Rise and Fall of the Soviet Empire*) (n.a.).

caz există zeci de asemenea afirmații. În prima zi de mandat, Lenin nu era atent când al Doilea Congres al Sovietelor a abolit pedeapsa cu moartea.[19] „Prostii”, a spus el: „Cum poți să faci o revoluție fără execuții?” Să crezi altceva însemna „slăbiciune de nepermis”, „năzăreală pacifistă” şi alte asemenea. Aveai nevoie de pedeapsa capitală, altminteri nu era o revoluție „adevărată” – ca Revoluția Franceză (şi spre deosebire de Revoluția Engleză, de Revoluția Americană şi chiar de Revoluția Rusă din februarie 1917). Lenin voia execuții; îşi pusese în cap să aibă execuții. Şi le-a avut. A fost evocată posibilitatea ca, în perioada 1917-24, poliția secretă să fi ucis mai mulți oameni decât fuseseră ucişi în toate bătăliile din Războiul Civil.[20]

Se poate afirma scurt şi la obiect: sub Lenin, „valoarea vieții omeneşti s-a prăbuşit”, după cum a spus Alain Brossat. Şi aşa au stat lucrurile pe durata următorilor treizeci şi cinci de ani.

Vasili Grossman:

> „Tot ce este inuman e absurd şi inutil”... Pe vre-mea deplinului triumf al inumanității a devenit evident că tot ceea ce e creat prin intermediul violenței e absurd şi inutil, că nu are viitor, că nu va lăsa urme.[21]

---

[19] Pe care guvernul provizoriu al lui Kerenski o reintrodusese ca pedeapsă pentru dezertarea de pe front. Anterior bolşevicii făcuseră campanie cu sloganul „Jos pedeapsa capitală reintrodusă de Kerenski” (n.a.).

[20] Orlando Figes, *Revoluția Rusă, 1891-1924. Tragedia unui popor* (n.a.).

[21] Vasili Grossman, *Panta Rhei*, ed. cit., par. 6.463-6.464.

Cine-pe cine?

Cine pe cine descrie aici?

> În cursul acelor cinci zile din februarie când lupta revoluţionară era dusă pe străzile geroase ale capitalei, ne-a trecut repede prin faţa ochilor de câteva ori, ca o umbră, figura unui liberal de familie nobilă, fiul unui fost ministru ţarist, ******* – aproape simbolic în corectitudinea lui mulţumită şi în egocentrismul lui uscat... Acum a devenit administrator general al guvernului provizoriu... În exilul lui din Berlin, unde a fost până la urmă ucis de un glonţ rătăcit al unui soldat din Garda Albă, a lăsat memorii despre guvernul provizoriu care nu sunt lipsite de interes. Să spunem că acest lucru îi face cinste.

„Pe cine"-le este Vladimir Nabokov (tatăl), iar „cine"-le este Lev Troţki: *Istoria revoluţiei ruse* (1932, şi scrisă în exil). Cât de transparent sangvinară este formularea „a fost până la urmă ucis"... Fiindcă Troţki l-a inclus pe Nabokov printre cei pe care-i voia ucişi, iar cineva „până la urmă" l-a ucis. Troţki nu era obişnuit să aştepte atât de mult. El i se alătură lui Lenin din perspectiva acuzaţiei principale, deşi şi-a susţinut de obicei poziţia cu mai mult „elan" revoluţionar: „Trebuie să punem capăt o dată pentru totdeauna bălmăjelilor papisto-quakereşti despre caracterul sacru al vieţii omeneşti". O delimitare remarcabilă. Troţki nu era lipsit de talent literar, de expresivitate literară. Însă Edmund Wilson e ridicol când vorbeşte, în *To the Finland Station* (1940), despre opera lui Troţki ca fiind „parte componentă a literaturii noastre permanente". *Istoria* lui Troţki este un document istoric valoros, însă e nul ca istorie, ca istoriografie, ca *scriitură*; adevărul, la fel ca toate celelalte valori umane, e amânabil la nesfârşit. După o vreme, cititorul este oprimat fizic de lipsa

de onestitate a prozei lui. În orice caz, ultimele pagini ale lui Troţki, în ciuda satisfacţiei lor de sine masive şi fără limite – ba chiar la scară mondială –, au totodată o ironie discretă, când te gândeşti la soarta autorului. *Istoria* are trei volume, aşa că aceste citate chiar *sunt* de la paginile 1 258-1 259:

> Duşmanii se bucură că, la cincisprezece ani de la revoluţie, teritoriul sovietic nu prea mai este decât într-o mică măsură aidoma unui regat al bunăstării universale... Capitalismul a avut nevoie de o sută de ani ca să urce ştiinţa şi tehnica pe culmi şi să cufunde omenirea în iadul războiului şi al crizei. Socialismului duşmanii îi acordă doar cincisprezece ani ca să creeze şi să amenajeze un paradis terestru...

> Limbajul naţiunilor civilizate a delimitat vizibil două epoci în dezvoltarea Rusiei. În timp ce cultura aristocratică a introdus în vocabularul mondial barbarisme ca *ţar*, *pogrom* şi *cnut*, Octombrie a internaţionalizat cuvinte ca *bolşevic*, *soviet* şi *piatiletka*. Doar atât şi e suficient să justifice revoluţia proletară, dacă vă imaginaţi cumva că ar fi nevoie de justificare.

SFÂRŞIT

Ceea ce poate că vă face să vă întrebaţi dacă *piatiletka* înseamnă „execuţie sumară” sau poate „lagăr de muncă silnică” în rusă.[22] „La cincisprezece ani de la revoluţie”:

[22] Am căutat fără succes *piatiletka* în glosarele de la sfârşitul a cinci monografii. Înseamnă că „internaţionalizarea” sa decisivă nu a ţinut mult (deşi Hitler, iar mai târziu Mao au preluat termenul). *Piatiletka* înseamnă „plan cincinal” (n.a.).

1932. Stalin, duşmanul şi în cele din urmă ucigaşul lui Troțki, era instalat la putere, inamovibil, iar 6 milioane de oameni erau lăsați sistematic să moară de foame. Ucraina, conform formulei lui Conquest, se transforma într-un „Belsen uriaş”...

Vladimir Nabokov (fiul) l-a cunoscut pe Edmund Wilson în 1940, imediat după ce apăruse *To the Finland Station*; cei doi s-au împrietenit suficient de bine ca să producă o corespondență însuflețitoare: *Scrisorile Nabokov-Wilson, 1940-1971*. În calitate de editor, Simon Karlinski spune în introducere că Wilson s-a comportat, din capul locului, ca „agentul neplătit al lui Nabokov”. Acest transfer spontan de energie a fost primit cu o recunoştință deznădăjduită de Nabokov, care avea să se spetească muncind şi să fie în general lefter până la *Lolita* (1955). Tocmai fugise cu Vera, soția lui evreică, şi cu fiul lor, Dmitri, din Franța care cădea în mâinile nemților. Apoi, întorcându-ne în timp, Berlinul hitlerist şi al Republicii de la Weimar, unde Nabokov a inserat într-un roman (*Darul*, 1937-38) biografia erudită, dar totodată sclipitor de impresionistă a lui Nikolai Cernîşevski – al cărui abecedar revoluționar (Nabokov îl traduce prin *Ce să facem?*) era oglinda lui Lenin.[23] Pe urmă, întorcându-ne şi mai mult în timp, fuga din Rusia revoluționară. Timorați, poate, de critica severă pe care o face Nabokov artei şi „ideilor”, îi neglijăm pulsul politic din viață şi din proză. A scris două romane despre statele totalitare (*Blazon de bastard* şi *Invitație la eşafod*); erau state imaginare, dar statele totalitare de care avusese parte erau reale: al lui

---

[23] Lui Nabokov nu i-ar fi scăpat amănuntul că, în 1928, centenarul lui Cernîşevski a constituit prilejul unei ceremonii ample şi lugubre în Uniunea Sovietică. Cernîşevski a fost omagiat ca înaintaş al „realismului socialist” pe care Stalin avea de gând să-l impună celorlalți scriitori din țară (n.a.).

Lenin şi al lui Hitler. Şi, după cum a consemnat satisfăcut Troţki, Vladimir Nabokov (tatăl) a fost asasinat la Berlin în 1922, când Vladimir Nabokov (fiul: în *Vorbeşte, memorie* el se referă la agresori ca fiind „doi fascişti ruşi") împlinea douăzeci şi trei de ani; noaptea aceea – „Tata nu mai este" – a fost punctul de răscruce al vieţii lui. Prin urmare, da, era logic să existe un puls politic. Şi acesta este motivul parţial pentru care Nabokov scrie cu o profunzime incomparabilă, în toată proza lui, despre amăgire şi constrângere, despre cruzime şi minciuni. Până şi *Lolita*, mai cu seamă *Lolita*, este un studiu despre tiranie.

Wilson şi Nabokov au stricat prietenia. Prima lor divergenţă durabilă a avut de-a face cu Revoluţia Rusă. A doua a ţinut de prozodia rusă şi tocmai ea – fapt ciudat, dar de înţeles – a pus capăt prieteniei, laolaltă cu cuvintele rezervate ale lui Wilson despre *Lolita*. După cum constat cu părere de rău, Bunny (Bunny era porecla pe care-o folosea Volodea) a început să-i caute pricină prietenului său tocmai în perioada când reputaţia lui Nabokov o eclipsa pe a lui. Prietenia lor a luat-o la vale în 1966, când Wilson a publicat o recenzie ostilă (şi ignorantă) la traducerea lui Nabokov din *Evgheni Oneghin* – şi şi-a dat obştescul sfârşit, palid şi politicos, cinci ani mai târziu.

În *To the Finland Station,* Wilson scrisese despre Lenin în cheie romantică: Lenin poetul-războinic, omul tăcut al destinului, cu ceva din graţia instinctivă a sălbaticului nobil – Lenin, *savantul* sălbatic. Când cartea a fost reeditată în 1971, Wilson a adăugat o introducere nouă:

> Am fost de asemenea acuzat că i-am făcut un portret mult prea cumsecade lui Lenin, şi cred că această critică nu a fost formulată chiar fără temei... poţi să înţelegi de ce Lenin îşi pierde răbdarea cu ruşii care temporizează şi se pierd în divergenţe, dar nu te poate

surprinde că a ofensat şi că nu s-a arătat la fel de binevoitor cum poate că înclin eu să-l zugrăvesc.

Observăm că Lenin este văzut în continuare doar ca ființă socială şi student. Cât despre Troțki, „n-am găsit nimic care să mă oblige să fac vreo rectificare”, scrie Wilson, după ce citeşte biografia (peste măsură de mitologică a) lui Isaac Deutscher. Aşa că, printre multe altele, se distinge această frază: „La Troțki trebuie să ne raportăm ca la un erou al credinței în Rațiune”.

Wilson nu s-a lăsat păcălit multă vreme de Stalin, dar n-a putut niciodată să renunțe la puritatea esențială a lui Octombrie. Aşa că şi-a jucat rolul în marea înjosire a intelectualilor. Pentru explicarea acestei înjosiri se pun adeseori în discuție anumite condiții istorice. Ele sunt: rana generațională a Primului Război Mondial (un război ştampilat cu succes ca „imperialist” şi prin urmare capitalist), Marea Criză din 1929-34, ascensiunea fascismului şi a nazismului (plus implicarea lor combinată în Războiul Civil din Spania), iar mai târziu, influența morală a pierderilor înregistrate de ruşi în al Doilea Război Mondial. Rămâne însă faptul că, în ciuda „din ce în ce mai multor dovezi voluminoase şi de neignorat” care demonstrează contrariul (aşa cum a scris tatăl meu, referindu-se la anii 1950), URSS a continuat să fie privită ca esențialmente progresistă şi benignă; iar viciul de percepție a durat până la jumătatea anilor 1970. Dar ce *anume* a fost? Din punctul nostru de vedere, pare să semene cu o molipsire de dezinteres selectiv, o manipulare psihologică începută în autohipnoză şi menținută prin isterie în masă. Şi chiar dacă aberația a avut un folos politic serios pentru Moscova, tot tindem s-o privim ca pe o distragere bizară şi jenantă de la evenimentele principale. Trebuie să sperăm că vom găsi o legătură mai bine structurată.

În 1935, Wilson a călătorit în URSS şi a scris despre asta în *Travels in Two Democracies* (1956), care, după cum observă profesorul Karlinski,

> este un amestec tulburător între propriile lui aşteptări naive şi realitățile dure pentru care se străduieşte să găsească explicații... Spre deosebire de alți călători occidentali, ca G.B. Shaw, care a vizitat URSS în punctul culminant al foametei de după colectivizare şi a declarat, la întoarcere, că sovieticii erau oamenii cel mai bine hrăniți din Europa, Wilson a observat îndeajuns din realitățile sovietice ca să-şi dea seama că nu era vorba de utopia liberă şi idealistă, condusă de muncitori şi țărani, pe care sperase s-o găsească.

Acum: să ne gândim la utopia, la utopia realizată inte--gral, pe care spera s-o găsească Wilson. Zece secunde de gândire calmă vă vor informa decisiv că un asemenea loc nu este raiul, ci o specie de iad; că un asemenea loc e străin de noi; că un asemenea loc e neomenesc. „Satele lui Potemkin”, amenajate din loc în loc ca să-i păcălească pe înalții oaspeți străini, cu impresia de belşug transportată din oraşele mari, cu agricultori şi văcărițe întruchipate de membrii poliției secrete, cu copaci de import înfipți în gropile de pe marginea drumului – abia acest cadru este adecvat utopiei, oricărei utopii, fiindcă este o farsă, fiindcă este un travesti.

Wilson şi-a luat cu el iluziile în mormânt (1972). Vreau să redau câteva fragmente din marea scrisoare a lui Nabokov din 23 februarie 1948: 1948. În frazele de început parcă îl auzi pe Nabokov cum îşi suflecă mânecile şi simți că scrisul lui mai urcă o treaptă spre un stil fără egal:

Dragă Bunny,

> Compari cu naivitate atitudinea mea (şi a „vechi-lor liberali”) faţă de regimul sovietic (*sensu lato* [în linii mari]) cu cea a unui sudist american „ruinat şi umilit” faţă de Nordul „malefic”. Pesemne că ne cunoşti foarte puţin, pe mine şi pe „liberalii ruşi”, dacă nu reuşeşti să observi amuzamentul şi dispreţul meu pentru ruşii emigraţi a căror „ură” faţă de bolşevici se sprijină pe sentimentul pierderii financiare sau pe degringolada de clasă. Este absurd (deşi în conformitate cu scrierile sovietice pe această temă) să vehiculezi vreun interes material care să stea la baza felului cum respinge un liberal (sau un democrat sau un socialist) regimul sovietic.

În ciuda palpabilelor sentimente calde, Nabokov adoptă un ton rezervat aici. Asta fiindcă e evident că Wilson şi-a insultat grav prietenul şi prietenia. Nabokov ţine cont că, neînţelegând realitatea bolşevică, Wilson nu înţelege nici insulta.

Devenind din ce în ce mai acidă, scrisoarea continuă. Nabokov îi aminteşte lui Wilson, sau îl informează, că opoziţia la bolşevism era şi este pluralistă. Urmează o elucidare mai degrabă jucăuşă („întâmplătoare, dar foarte importantă”) a componenţei specifice a „intelighenţiei ruse” (erau, prin definiţie, profesionişti: „De fapt, un rus *inteligent* tipic s-ar uita chiorâş la un poet de avangardă”); Nabokov le enumeră punctele forte şi virtuţile (îl simţim aici pe V. N. senior ca pe un model puternic) şi continuă ferm:

> Dar bineînţeles că nu poţi aştepta ca oamenii care-l citesc pe Troţki pentru informaţii despre cultura rusă să ştie toate astea. De asemenea, am o presimţire că însăşi ideea că literatura şi arta de avangardă se simţeau minunat sub Lenin şi Troţki se datorează în principal filmelor lui Eisenstadt [Eisenstein] –

> „montajului” – lucrurilor de genul ăsta – şi stropilor mari de sudoare care curgeau pe nişte obraji aspri. Faptul că futuriştii prerevoluționari au intrat în partid a contribuit şi el la atmosfera de avangardă (mai degrabă falsă) pe care o asociază intelectualii americani Revoluției Bolşevice.

Nabokov începe un paragraf nou. Scrisoarea asta mă impresionează din ce în ce mai mult cu fiecare lectură. Îmi place cadența egală, acum, când autorul reafirmă buna-cuviință a prieteniei: „Nu vreau să fiu caustic, dar iată cum îmi explic atitudinea ta...” Urmează o analiză pătrunzătoare, generoasă şi cvasi-universală (căreia sper să-i adaug şi eu ceva) a genului de condiții care ar favoriza o disonanță cognitivă atât de severă. În 1917, Wilson avea douăzeci şi doi de ani; „experimentul” rusesc – îndepărtat şi în general obscur – i-a țintit ardoarea naturală.

> Conceptul tău despre Rusia presovietică ți-a parvenit printr-o grilă prosovietică. Mai târziu (adică în perioada care a coincis cu ascensiunea lui Stalin), când informațiile mai bune, judecata mai matură şi presiunea faptelor inevitabile ți-au domolit entuziasmul şi ți-au ofilit simpatia, nu prea te-ai sinchisit să-ți verifici ideile preconcepute cu privire la vechea Rusie, pe când, pe de altă parte, strălucirea conducerii lui Lenin a păstrat în ochii tăi irizarea emoțională pe care le furnizaseră optimismul, idealismul şi tinerețea ta... Tunetul epurărilor administrative (1937-38) te-a trezit (ceea ce gemetele de la Solovki sau de la Lubianka nu reuşiseră să facă), dat fiind că afectau oameni pe ai căror umeri se sprijinise mâna Sfântului Lenin.

Solovki: leagănul gulagului (şi înfiinţat pe vremea lui Lenin). Lubianka era sediul Ceka din Moscova; datele ei sunt 1918-91.

„Acum o să-ţi spun câteva lucruri”, scrie Nabokov la sfârşit, „pe care le consider adevărate şi pe care nu cred că poţi să le conteşti.” Scrisoarea se încheie cu două mici sinteze.

Înainte de 1917:

> Sub ţari (în ciuda caracterului absurd şi barbar al stăpânirii lor), un rus iubitor de libertate avea incomparabil mai multe posibilităţi şi mijloace de exprimare decât în orice perioadă din regimul lui Lenin şi Stalin. Era ocrotit de lege. În Rusia existau judecători fără teamă şi independenţi. *Sud*-ul [sistemul juridic] de după reformele lui Alexandru era o instituţie magnifică, nu doar pe hârtie. Publicaţiile de diverse orientări şi partidele politice de toate felurile posibile, legale sau ilegale, înfloreau şi toate partidele erau reprezentate în Dumă. Opinia publică era întotdeauna liberală şi progresistă.
>
> După 1917:
>
> Sub soviete, din capul locului, singura protecţie la care putea să spere un disident depindea de capricii guvernamentale, nu de legi. Nu putea exista niciun partid, cu excepţia celui de la putere. Alde Alimov [Serghei Alimov a fost un caz clasic de poet la comandă] sunt spectre care plutesc în siajul unui turist străin. Birocraţia, o descendentă directă a disciplinei de partid, a preluat controlul imediat. Opinia publică s-a dezintegrat. Intelighenţia a încetat să existe. Toate schimbările care s-au produs între noiembrie [1917] şi acum au fost schimbări ale

decorului pe care se proiectează mai mult sau mai puțin acelaşi hău negru al oprimării şi terorii.

„Intelectual” este un termen care li se aplică în mod obişnuit conducătorilor bolşevici (şi se spune adeseori că Stalin era „singurul neintelectual” dintre ei). Se presupune că se calificau ca intelectuali de factură radicală prin aceea că aveau un pospai de istorie şi economie politică şi nimic altceva. După cum tocmai a explicat Nabokov totuşi, un intelectual rus este un profesionist; şi erau puține cazurile în care un vechi bolşevic se prezenta să-şi găsească un serviciu cu normă întreagă (deşi, cu ceva timp în urmă, Lenin pierduse câteva procese ca avocat). Am văzut de asemenea că avangarda revoluționară a dezvoltat o aversiune anormală față de intelectuali, care erau, după cum spusese Lenin, „căcat”. Iar în 1922 Lenin s-a lansat în afacerea pe care Soljenițîn o numeşte, creând o metaforă pentru gulag, „evacuarea deşeurilor”. Unii au fost executați sau strămutați în țară, iar alte mii şi mii au fost deportați. Comentatorii americani „au văzut în noi”, scrie Nabokov, „doar nişte ticăloşi de generali, magnați ai petrolului şi cuconet sfrijit, cu lorniete”, însă emigrații erau în linii mari inteligheнția. Erau societatea civilă.

Într-un alt sens, bineînțeles, revoluționarii chiar *erau* profesionişti: evident şi dezastruos, erau „revoluționari de profesie”, exact cum îi îndemnase Cernîşevski să fie, „revoluționari cu normă întreagă”, cu haine de piele, revolvere, ascunzători, întâlniri secrete, schisme, conspirații, parole, bărbi false, nume false.[24] Urmăriți, filați, spionați

[24] Se crede că „Lenin” e derivat din râul Lena. „Stalin”: omul de oțel. „Kamenev”: omul de piatră. „Molotov”: ciocanul. „Troțki (*née* Lev Bronstein) era unul dintre numele de pe paşapoartele lui false; a prins (n.a.).

pas cu pas, amenințați, reținuți, percheziționați, infiltrați, provocați, arestați, închişi, interogați, judecați, condamnați: când, în decursul unei singure nopți, aceşti ilegalişti s-au trezit în vârful piramidei, cum ar fi putut fi altfel decât *cine-pe cine?* (din vestita întrebare a lui Lenin)? Cine va înfrânge pe cine? Cine va distruge pe cine?

„Viața lui Cernîşevski” văzută de Nabokov, care se întinde cam pe o sută de pagini din *Darul*, este serioasă (şi comică), meticuloasă şi bazată pe lecturi temeinice. Iar bietul Nikolai Gavrilovici apare, bineînțeles, ca un personaj gogolian grotesc (obsedat de dispozitive perpetuum mobile şi de enciclopedii), un încornorat ticăit şi un antitalent literar (care, cu stilul lui „chinuitor de stufos”, era „o persoană caraghios de străină de creația artistică”). Rândurile care urmează au o aplicabilitate largă dacă-l considerăm pe Cernîşevski spiritul tutelar, piaza-rea sau geniul bolşevismului şi al visului său transformator:

> În descrierile experimentelor lui absurde şi în comentariile asupra lor, în acest amestec de ignoranță şi raționare, se putea deja detecta acea abia perceptibilă, dar fatală hibă care avea să dea viitoarelor lui exprimări ceva ce sugera şarlatania (...), dar asta era soarta lui Cernîşevski, totul se întorcea împotriva lui: indiferent ce subiect aborda, ieşea la lumină – într-un mod insidios şi cu cea mai enervantă inevitabilitate – ceva complet opus concepției lui despre acel subiect (...) De tot ce atinge el se alege praful. E trist să citeşti în jurnalul lui despre dispozitivele de care încearcă să se folosească – brațe de balanță, plumbi, dopuri de plută, vase – şi nu se mişcă nimic sau, dacă da, atunci, conform unor legi nedorite, în direcția opusă celei dorite de el: un veşnic motor mergând înapoi – dar este un adevărat coşmar, abstracția care pune capăt

tuturor abstracțiilor, infinitul cu semnul minus, plus un urcior spart în timpul târguielii. (...) Dar întâlnirea nu a fost un succes: este uimitor cum toate lucrurile amare şi eroice pe care le-a fabricat viața pentru Cernîşevski au fost invariabil însoțite de o aromă de farsă infectă.[25]

Însă acum simțim, nu-i aşa?, o eliberare – eliberarea de *cine-pe cine?* Edmund Wilson s-ar fi putut aştepta, în felul lui bolovănos, ca Nabokov să nutrească un anume dezgust față de cel care-l deposedase şi dezrădăcinase. Dar nu se întâmplă asta. Nabokov scrie despre Cernîşevski cu milă, cu stimă, cu iubire artistică. Şi mă tem că nu putem trece dincolo de punctul ăsta în ceea ce priveşte utopia şi paradisul pământesc. Doar în artă se întâmplă ca leul să se tolănească printre miei şi trandafirul să crească fără spini.

Nesigur: **şi** mai mult context

Ținând cont că Troțki
Nu mergea la schi,
Ar fi ceva proclet
Să-i găuresc creierul cu un piolet.

Se poate glumi la nesfârşit. Mai sus aveți contribuția lui Robin Ravensbourne la un concurs de strofe vesele[26] din *New Statesman* (un alt câştigător remarcabil a fost Basil

---

[25] Vladimir Nabokov, *Darul*, traducere din limba engleză de Veronica D. Niculescu, Polirom, Iaşi, 2013, pp. 248-249, 323.

[26] În original, *clerihew* – o strofă umoristică din patru versuri, dintre care primul trebuie să conțină numele unui om celebru.

Ransome, cu „Karl Marx le-a dat / Funcționarilor de stat / Un dialectic motiv / De a-l trăda expeditiv”). O lună mai târziu a avut loc Concursul de Weekend, unde trebuia să te gândeşti la numele unor organizații ale căror acronime le ironizau şi le trădau – de exemplu, Barnaby Rudge and Oliver Twist Hostel for Elderly Ladies.[27] Robert Conquest a obținut premiul întâi, născocind, printre altele, Teachers' Organization for Aiding Disoriented Youth[28] şi Sailors', Yachtsmen and Pilots' Health Institute for Long Island Sound.[29] De asemenea, am admirat postmodernista organizație a domnului Ransome intitulată Professional Institute of Registered Newspaper Typesetters[30]. Însă cel care a luat frişca de pe tort a fost tatăl meu, cu următoarea: Institute of *New Statesman* Editors and Contributors for Underwriting the Russian Experiment.[31] Şi cam o dată pe lună, la etaj, mai exista o filieră rusă: criticul nostru de balet, Oleg Kerenski, era nepotul lui Aleksandr Kerenski, acel „bufon, şarlatan şi imbecil” – după cum plastic l-a zugrăvit un contemporan – care conducea guvernul provizoriu din 1917. Un plus de zece puncte la IQ-ul lui Kerenski ar fi putut scăpa Rusia de Lenin; iar un supliment asemănător la țarul Nicolae al II-lea ar fi putut salva Rusia de Kerenski. Acum suntem în 1975 şi n-a trecut mult de

---

27 Acronimul *BROTHEL* înseamnă „bordel”.

28 Acronimul *TOADY* înseamnă „linguşitor”.

29 Acronimul *SYPHILIS* înseamnă „sifilis”.

30 Acronimul *PIRNT* inversează două litere din *PRINT*, care înseamnă „tipar”.

31 Acronimul *INSECURE*, cu sensul de „nesigur”, „primejdios” sau „instabil”, dă titlul acestui subcapitol al cărții.

când Kerenski a murit departe, la New York. Iar nepotul lui, Oleg (un homosexual familiar ca tipologie: cald, afectuos şi pasionat de arte), îşi face apariția o dată pe lună cu articolul lui despre balet.

Nesigur. Când poți să glumeşti despre ceva înseamnă că te simți în siguranță față de acel lucru. Iar despre URSS puteai să glumeşti mereu. Şi Christopher Hitchens a glumit despre URSS. De exemplu... Doi tovarăşi discută despre eşecul inexplicabil al unui bar de lux în stil occidental, administrat de stat şi deschis recent la Moscova. Localul se îndreaptă spre faliment, în ciuda tuturor atracțiilor: muzică rock, orgă de lumini, chelnerițe îmbrăcate sumar. De ce? O fi vorba de mobilier? Nu, n-are cum să fie mobilierul: a fost importat în întregime de la Milano, la un preț exorbitant. O fi vorba de cocktailuri? Nu, n-au cum să fie cocktailurile: băutura e dintre cele mai alese şi toți barmanii sunt aduşi de la Londra, de la Savoy. O fi vorba de chelnerițe, cu bustierele şi sutienele lor decupate, cu slipurile lor şnur şi tanga? Nu, n-au cum să fie chelnerițele („Nu la puicuțe-i buba”, îmi amintesc că spunea Christopher). Toate sunt membre de partid loiale de cel puțin patruzeci şi cinci de ani.

E o glumă cu succes limitat (pe femei nu prea le amuză), dar scoate în evidență unul dintre proiectele cele mai ambițioase ale bolşevicilor. Aceştia aveau de gând să distrugă țărănimea; aveau de gând să distrugă Biserica; aveau de gând să distrugă toate formele de opoziție şi disidență. Şi aveau totodată de gând (aşa cum a scris Conquest, referindu-se la Stalin), „să distrugă adevărul”.

Uneori, în obişnuitele noastre discuții în contradictoriu de la serviciu, vedeam confirmarea acestui lucru în ochii lui Christopher. Putea să glumească pe tema asta. Dar nu era în siguranță. Cum ar fi putut să fie? Şi totuşi, adevărul, ca aproape toate cele, era amânabil; existau alte lucruri care

erau mai importante la momentul respectiv.[32] Deşi mi-a plăcut dintotdeauna jurnalismul lui Christopher, mi s-a părut că era ceva în neregulă cu el, ceva nelămurit, dar puternic, care-l făcea să se autocenzureze: sentimentul că adevărul putea fi amânat. Defectul acesta a dispărut în 1989, iar scrisul lui a câştigat enorm în strălucire şi în autoritate. Obişnuiam să pun schimbarea pe seama morții tatălui lui Christopher, la sfârşitul lui 1988, şi a convulsiilor ulterioare din viața lui. Dar n-a avut (aproape) nimic de-a face cu asta, îmi dau seama acum. A avut de-a face cu dispariția posibilității socialiste. Reziduurile unei aspirații istovitoare se evaporaseră.

Vom continua să glumim cu toții pe tema asta, fiindcă bolşevismul are ceva dureros şi inevitabil de comic. Faptul a devenit palpabil când experimentul rus a intrat în faza lui decadentă: vanitatea şi cleptomania moşierească a lui Brejnev, precum şi figura cu adevărat demnă de milă a lui Cernenko (un birocrat bătrân, care abia dacă a avut curajul să-şi confere titlul de Erou al Muncii Socialiste). Amândoi, laolaltă cu Andropov (intelectualul din KGB), pe care l-au flancat, au guvernat peste un teritoriu uriaş al suferinței. Țara trăia la un nivel african de sărăcie, malnutriție, boli şi mortalitate infantilă. (Iar între timp Afganistanul a

---

[32] Christopher pretinde acum că n-ar fi vorbit „niciodată” cu uşurință despre foamete. Eu îmi amintesc altfel (şi exact). Eram prin anii ’20, abordarea cu demnitate a subiectului era rară (era, de fapt, rar căutată), iar intervențiile mele erau adesea insensibile şi imature. Vreau să subliniez că şi Christopher (la fel ca James Fenton şi toți ceilalți troțkişti pe care-i cunosc) era, bineînțeles, profund antistalinist. Însă ca socialist avea nevoie să simtă că Octombrie nu fusese un dezastru direct şi nici măcar intrinsec. Chiar şi în 1975 se considera de prost-gust sau meschin să judeci Uniunea Sovietică prea aspru. Nimeni nu voia să fie perceput ca „persecutor” – mai bine zis, nimeni, în afară de tata (n.a.).

constatat, la următorul recensământ, că populația îi scăzuse dramatic – ba chiar i se înjumătățise.)[33]

În toată această perioadă, poporul rus nu a auzit nimic din partea conducătorilor, cu excepția unui zumzet laudativ la adresa lor înşişi. Iar adevărul, care nu mai era amânabil prin mijloacele tipice ale bolşevicilor (violență), a râs cu lacrimi de cele văzute. Napoleon a spus că puterea nu este niciodată ridicolă (şi se presupune că puterea despotică e de două ori mai nesurâzătoare); însă bolşevismul ajunsese, în această fază, ridicol. Glasnostul, care era un eufemism pentru neîndrugarea de minciuni, i-a măturat pe bolşevici de pe scenă prin râs. Poeții vorbiseră despre puterea inumană a minciunii – dar există o antiteză la aşa ceva: puterea umană a adevărului. Mințitul nu mai putea fi impus, iar regimul a căzut. La rândul lor, conducătorii deveniseră prea evoluați şi erau incapabili de cruzimea necesară – cruzimea lui Lenin şi Stalin, care era nu atât medievală, cât străveche în severitatea ei.

În *Lenin's Tomb*, David Remnick se ocupă de comedia sordidă a dezintegrării bolşevice:

> Expoziția Realizărilor Economice, un fel de vast parc tematic stalinist de lângă Turnul televiziunii din Moscova, etala de ani buni triumfurile sovietice în ştiințe, inginerie şi cucerirea spațiului, în uriaşe săli neoelenice. Gigantica statuie a Verei Muhina,

---

[33] Sylvain Boulouque în *Cartea neagră a comunismului*: „Dintr-o populație de aproximativ 15,5 milioane, peste 5 milioane de locuitori au plecat în Pakistan şi Iran, unde trăiesc acum în condiții îngrozitoare... [M]ajoritatea observatorilor sunt de acord că războiul a curmat între 1,5 şi 2 milioane de vieți, dintre care 90 % au fost civili. Între 2 şi 4 milioane de oameni au fost răniți.” Aceste date urmează să fie revizuite după 2001 (n.a.).

> *Muncitorul şi colhoznica* (sâni şi bicepşi proeminenţi, ochi bulbucaţi), era postată la intrare, oferindu-le cetăţenilor sentimentul că făceau acum parte dintr-o rasă de proletari musculoşi modificată social şi genetic. Însă glasnostul i-a pus cu botul pe labe pe directori, care au organizat o expoziţie uimitor de sinceră: „Expoziţia bunurilor de proastă calitate”.
>
> În cadrul expoziţiei, un şir lung de sovietici şi-au târşâit picioarele prin dreptul unei orbitoare etalări de chixuri: lăptuci putrezite, pantofi rupţi, samovare ruginite, oale ciobite, fluturaşi de badminton zdrenţuiţi, conserve de peşte strivite şi, piesa de rezistenţă, o sticlă de apă minerală cu un şoricel mort plutind înăuntru. Toate articolele fuseseră cumpărate din magazine de cartier.

De asemenea, există ceva îngrozitor de comic în remarca lui Remnick potrivit căreia „principala cauză a incendiilor din locuinţele din Uniunea Sovietică erau televizoarele care explodau spontan”. Însă faptele sunt de bună seamă elocvente. După cum a scris economistul Anatoli Deriabin în ziarul oficial *Molodoi Kommunist*: „Doar 2,3 % din toate familiile sovietice pot fi considerate bogate şi doar vreo 0,7 % dintre acestea şi-au obţinut veniturile legal... Cam 11,2 % pot fi considerate ca aparţinând clasei de mijloc sau cu stare. Restul, 86,5 %, sunt pur şi simplu sărace”. Spre sfârşitul acestui capitol („Oamenii săraci”), Remnick vizitează un sat-fantomă din colectiva regiunii Volgoda, cândva o comunitate prosperă, acum cu „destule cocioabe prăbuşite, un cimitir şi făgaşe de roţi în noroi”. O bătrână îi spune: „Gospodăriile colective sunt o nenorocire. N-a mai rămas nimic. S-a pierdut totul.” Iar o vecină adaugă:

Trebuia să fim cu toții o mare familie după colec-tivizare. Dar fiecare a fost asmuțit împotriva celorlalți, fiecare îi bănuia pe ceilalți. Şi uită-te acum la noi, o paragină mare şi împuțită. Acum fiecare trăieşte pentru el... Ce râs, ce râsul naibii.

Întorcându-ne la *New Statesman*, spre sfârşitul lui 1975, e posibil ca V.S. Pritchett să fi trecut pe lângă Kerenski pe scări când şi-a predat recenzia la volumul doi din *Arhipelagul Gulag*. Râsul ar fi trebuit să înceteze atunci. De ce n-a făcut-o?

Prăbuşirea valorii vieţii omeneşti în practică (1)[34]

Sir C. Eliot contelui Curzon – (Primită pe 23 februarie)

(Telegraf.) *Vladivostok, 22 februarie 1919.*

„În urma raportului despre cele 71 de victime bolşevice [respectiv victime ale bolşevicilor] primit de la biroul consular din Ekaterinburg, datat 19 februarie:

„«Nr. de la 1 la 18 dintre cetățenii din Ekate-rinburg (dintre care pe primii trei îi cunosc personal) au fost închişi fără să li se aducă nicio acuzație, iar la ora 4 în dimineața zilei de 29 iunie au fost duşi (cu încă unul, urcând numărul la 19) la punctul de deversare din

---

[34] Toate aceste date sunt luate din *Russian Revolution, 1917*, din mereu fascinanta serie de „Uncovered Editions”. Am respectat punctuația şi stilul casei. Şi îl pun pe cititor să parcurgă ceea ce urmează nu pentru detaliile în sine, ci pentru efectul de ansamblu (n.a.).

Ekaterinburg, la opt sute de metri de Ekaterinburg, şi siliți să se alinieze în dreptul şanțului proaspăt săpat. Patruzeci de bărbați înarmați în haine civile, bănuiți a face parte din miliția comunistă, şi dând impresia unor oameni cam săraci cu duhul, au deschis focul, lichidând 18.

Al nouăsprezecelea, domnul Cistoserdov, a scăpat ca prin minune în deruta generală. Eu, împreună cu alți consuli de la Ekaterinburg, am protestat pe lângă bolşevici împotriva brutalității, la care bolşevicii au ripostat sfătuindu-ne să ne vedem de ale noastre, spunând că-i împuşcaseră pe aceşti oameni ca să răzbune moartea tovarăşului lor Malîşev, ucis pe front, în luptele cu cehii.

„«Nr. 19 şi 20 sunt 2 dintre cei doisprezece muncitori arestați fiindcă refuzaseră să sprijine guvernul bolşevic, iar pe 12 iulie au fost aruncați vii în cuptorul de topit deşeuri al fabricii de la Verhisețki, lângă Ekaterinburg. Cadavrele au fost identificate de colegii de muncă.

„«Nr. de la 21 la 26 au fost luați prizonieri şi împuşcați la Kamişlov pe 20 iulie.

„«Nr. de la 27 la 33, acuzați de complot împotriva guvernului bolşevic, arestați pe 16 decembrie în satul Troițk, regiunea Perm. Duşi pe 17 decembrie la gara Silva, a căilor ferate din Perm, şi decapitați toți cu sabia. Dovezile arată că victimelor li s-a tăiat gâtul din spate pe jumătate, capul nr 29 atârna de o bucățică de piele.

„«Nr. de la 34 la 36, luați cu alți 8 la începutul lui iulie din lagăr, unde practicau activități de săpare de şanțuri pentru bolşevici în apropiere de Ufa, la

aproximativ 80 de verste de Ekaterinburg, şi ucişi de Gărzile Roşii cu puşti şi baionete.

„«Nr. de la 37 la 58, ținuți prizonieri în închisoarea din Irbit şi ucişi pe 26 iulie prin împuşcare, cei care n-au murit pe loc fiind lichidați cu baioneta. Aceşti oameni au fost împuşcați în grupuri mici, iar uciderea a fost comandată de marinari şi comisă de letoni, dintre care toți erau beți. După crime, bolşevicii au continuat să ceară bani de răscumpărare de la rudele victimelor, cărora le-au ascuns uciderile.

„«Nr. 59 a fost împuşcat în satul Klevenkinski, din raionul Verhoturie, pe 6 august, fiind acuzat de agitație antibolşevică.

„«Nr. 60, după ce a fost silit să-şi sape singur groapa, a fost împuşcat de bolşevici în satul Merkuşinski, raionul Verhoturie, pe 13 iulie.

„«Nr. 61 ucis la mijlocul lui iulie la fabrica din Kamenski fiindcă a permis să bată clopotele bisericii împotriva ordinelor de la bolşevici, cadavrul găsit cu altele într-o groapă cu capul tăiat pe jumătate.

„«Nr. 62 arestat fără acuzații, pe 8 iulie, în satul Oiețk, raionul Kamişlov. Cadavrul găsit după aceea acoperit cu paie şi bălegar, barba smulsă de pe față cu carne cu tot, palmele tăiate şi pielea crestată pe frunte.

„«Nr. 63 a fost ucis după torturi îndelungate (nu se dau detalii), 27 iulie, la gara Antracit.

„«Nr. 67 lichidat, 13 august, în apropierea satului Mironovsk.

„«Nr 68 împuşcat de bolşevici în fața bisericii din satul Koruvski, raionul Kamişlov, sub ochii sătenilor, ai fiicelor şi fiului, nu se precizează data.

„«Nr. de la 69 la 71 ucişi la uzina Kaşlingski de lângă Kiştin, 4 iunie, împreună cu alți 27 de civili. Numărului 70 i se crăpase capul şi i se vedea creierul. Nr. 71 avea capul crăpat, brațele şi picioarele rupte şi două răni de baionetă.

Datele din prezenta telegramă sunt din 1918.»„

Sir C. Eliot contelui de Curzon – (Recepționată pe 25 februarie)

(Telegraf.) *Vladivostok, 24 februarie 1919.*

„Telegrama mea din 22 februarie.

„Urmare a celor primite de la consulul din Ekaterinburg:

„«Nr. de la 72 la 103 examinați, 32 de civili încarcerați şi luați de bolşevici cu alți 19 la diverse date între 9 iulie, 7 august, 27 iulie, toți 51 fiind declarați în afara legii. Examenul medical oficial al celor 52 de cadavre (dintre care 32 examinați, nr. de la 72 la 103 neidentificați), găsiți în câteva gropi; 3 din Kamişlov au arătat că toți fuseseră ucişi cu baioneta, sabia şi prin răni de glonț. Următoarele cazuri fiind tipice: nr. 76 avea 20 de răni uşoare de baionetă în spate; nr. 78 avea 15 răni de baionetă în spate, 3 în piept; nr. 80, răni de baionetă în spate, falca ruptă şi capul crăpat; nr. 84, fața zdrobită şi încheieturile retezate; nr. 89 avea 2 degete tăiate şi răni de baionetă; nr. 90, ambele mâini tăiate de la încheieturi, maxilarul superior

fracturat, gura despicată din ambele părți, răni de baionetă la umăr; nr. 98, degetul mic de la mâna stângă tăiat şi 4 degete de la mâna dreaptă, capul crăpat; nr. 99 avea 12 răni de baionetă; nr. 101 avea 4 răni de sabie şi 6 răni de baionetă.

„«Aceste victime sunt diferite de cei 66 de copii prizonieri din Kamişlov ucişi cu mitralierele lângă Ekaterinburg la începutul lui iulie, numele imposibil de obținut.»„

Cel din urmă Nicolae

Carol I şi Ludovic al XVI-lea au fost executați în fața mulțimii, după procese publice. Nicolae al II-lea a fost împuşcat în secret într-o pivniță din provincie, împreună cu apropiații din familie (şi patru membri ai personalului). Era o încăpere mică, în care se aflau unsprezece victime şi unsprezece ucigaşi. Trebuiau să se ocupe fiecare dintre ei de câte o victimă, dar ucigaşii au început în scurt timp să tragă la întâmplare. Cei încă în viață după ce s-a ridicat fumul pistoalelor au fost lichidați cu baioneta sau cu alte gloanțe în cap. Cadavrele au fost transportate cu camionul într-o mină de aur dezafectată; li s-a turnat acid sulfuric pe față înainte să fie îngropați în altă parte – pentru ca Romanovii să fie mai greu de identificat.

În „Introducere, 1971”, după cum am văzut, Edmund Wilson a fost nevoit să facă un pas înapoi în chestiunea afabilității şi a bunăvoinței lui Lenin (cuvintele lui). Poate părea sadic să citezi mai departe din el, însă Wilson era distins, reprezentativ şi în niciun caz cel mai mare delincvent (între timp, el a ajuns să accepte că „nu avea cum să-şi dea seama că Uniunea Sovietică urma să devină una

dintre cele mai cumplite tiranii din câte existaseră în lume, iar Stalin, cel mai crud şi mai lipsit de scrupule dintre toți țarii ruşi nemiloşi”). Cu toate acestea, spre sfârşitul textului, Wilson încă încearcă să justifice bădărănia lui Lenin. Să poată fi ea atribuită proastei educații a tatălui său? „Lenin însuşi, deşi mama lui provenea dintr-o pătură întru câtva superioară şi deşi el în persoană ieşea în evidență ca având ştiință de carte, a avut dintotdeauna un comportament mojic şi vulgar”. Wilson adaugă cu părere de rău:

> ... Mi-am dat seama că nu era adevărat, aşa cum fusesem făcut să cred – problema a fost muşamalizată în Uniunea Sovietică – că Lenin nu avea cunoştință de execuția familiei regale şi că nu o aprobase. Troțki – şi, uşor de imaginat, şi Lenin – au procedat cu extrem de mult sânge-rece...

Pe urmă el citează, fără comentarii, explicațiile despre crime date de Troțki într-un text de o pagină. Mai mult, Wilson scrie ca şi cum regicidul – şi bădărănia – ar fi fost singurele pete ale lui Lenin; şi poate că a fost „făcut să creadă” că nu existau altele. E un accent bizar. Norii ignoranței se dau în lături, dezvăluind focul solar al snobismului arhaic.

Troțki a avut parțial dreptate când a spus (altundeva) despre copiii familiei Romanov că au plătit prețul pentru principiul monarhic al succesiunii. Faptul era cu siguranță valabil pentru țareviciul Alexei; însă cele patru fete nu puteau să se aştepte la o asemenea moştenire – şi nici medicul, valetul, camerista, bucătăreasa sau câinele.[35] Wilson citează din *Diary in Exile* al lui Troțki (1935):

---

[35] Se pare că Romanovii au avut doi câini cu ei la Ekaterinburg. Unul, Jemmy, a fost ucis în pivniță. Celălalt, Joy, a supraviețuit, în ciuda rasei: era un prepelicar King Charles (n.a.).

> A fost nevoie ca familia țarului să fie executată nu doar ca să-l speriem, să-l înfricoşăm şi să-l descurajăm pe duşman, ci şi ca să-i scuturăm pe ai noştri, să le arătăm că nu exista cale de întoarcere, că aveam în față fie victoria deplină, fie distrugerea deplină. Probabil că în cercurile intelectuale ale partidului au existat îndoieli şi clătinări din cap. Însă masele de muncitori şi de soldați nu au avut niciun moment de îndoială. Nu ar fi înțeles şi nu ar fi acceptat nicio altă decizie. Iar Lenin a simțit bine *asta*.

Numai că Troțki minte. Maselor de muncitori şi de soldați nu li s-a pomenit de „decizia" de-a executa întreaga familie; în schimb, li s-a spus, timp de un deceniu, că țarina şi copiii ei erau „într-un loc sigur".[36] Nu s-a anunțat, pentru întărirea suplimentară a moralului, nici că Ceka îi asasinase simultan pe Marea Ducesă Elisabeta Fiodorovna, Marele Duce Serghei Mihailovici, prințul Igor Konstantinovici şi contele Vladimir Palîi. Cei din acest grup au fost torturați pentru distracție înainte să fie ucişi. Marele Duce Serghei era deja mort, însă ceilalți au fost aruncați de vii în puțul minier unde le-au fost descoperite în cele din urmă cadavrele.

Uciderea Romanovilor mi se pare imperceptibil mai *puțin* odioasă decât, să zicem, uciderea unei familii de cazaci la fel de mare. Cel puțin țarul se făcea vinovat de crime adevărate (încurajarea pogromurilor, de exemplu). Sfârşitul lui nu a

---

[36] Citindu-l pe Troțki, te impresionează frecvent cât de multă ticăloşie poate înghesui într-un singur paragraf. În ce priveşte detaliile crimelor: „N-am fost curios niciodată *cum* s-a executat sentința [*sic*] şi, sincer, nici nu înțeleg o asemenea curiozitate". Ei bine, conducerea bolşevică a fost cu siguranță curioasă privind *cum*-ul: de aici, secretoşenia; de aici, muşamalizarea vreme de opt ani; de aici, acidul sulfuric (n.a.).

provocat cine ştie ce comentarii şi proteste în rândul maselor. Uciderea țarinei şi a celor cinci copii a fost evident privită de bolşevici ca un handicap politic. Prin urmare, a fost un act irațional, o expresie a furiei şi a urii, deşi vă puteți închipui felul în care a fost prezentată drept o dovadă a cruzimii bolşevicilor, a faptului că „nu se dădeau în lături de la nimic”. Uciderile secundare nu au trimis niciun mesaj Armatei Roşii sau greilor din partid (în afară de simple zvonuri). În schimb, au transmis un mesaj Politburoului, iar mesajul era: va trebui să învingem acum, fiindcă la urmă vom merita orice ne vor face dacă vom da greş. Romanovii au fost ucişi la jumătatea lui iulie 1918. Între timp, regimul îşi pierduse o mare parte din sprijinul de dinainte de Octombrie şi reacționa cu o nesiguranță isterică – altfel spus, cu violență. Pe 3 şi pe 5 septembrie apăreau decretele care legitimau Teroarea Roşie.

Există câteva relatări, scrise sau sub jurământ, ale paznicilor, călăilor şi groparilor care s-au ocupat de Romanovi. Unul dintre gropari a spus că putea „să moară împăcat fiindcă o strânsese pe împărătească de —”.[37] Imaginându-ne episodul, ajungem la o imagine reprezentativă a mâinii butucănoase a lui Octombrie. Unul dintre călăi a scris (şi e citat aici pentru obtuzitatea tonului său moral):

> Ştiu totul despre asta. S-a tras peste tot. Ştiu asta... Medvedev l-a luat la țintă pe Nicolae. A tras pur şi simplu în el... Oricum, era doar o sentință care trebuia dusă la îndeplinire, o priveam ca pe o sarcină ca

---

[37] Însemnarea lui Pipes arată astfel: „Depoziția lui P. V. Kutcenko din Dosarul Solokov I, datată 8 septembrie 1918; omisiune în original” (n.a.).

oricare alta[38]... Bineînțeles, începi să te gândeşti la importanța ei istorică... De fapt, toată povestea a fost prost organizată. Uitați-vă la Alexei, de exemplu, a încasat o mulțime de gloanțe până să moară. A fost un copil rezistent.

Da, un duşman impunător: un bolnav de hemofilie în vârstă de treisprezece ani. Țareviciul i-a supraviețuit lui Nicolae al II-lea (pe bună dreptate redenumit de Orlando Figes „Cel din urmă Nicolae”). În consecință, în acele clipe de pe urmă copilul a fost Alexei al II-lea sau Cel din urmă Alexei – dar fără s-o merite.

Prăbuşirea valorii vieţii omeneşti în practică (2)

Stalin avea o vorbă celebră: „Moartea rezolvă toate problemele. Nu tu om, nu tu problemă.” După moarte nu mai exista nici om, nici problemă; rămânea însă indiscutabil un cadavru.

Debarasarea de cadavre a fost o năpastă națională pe întreaga perioadă a bolşevismului dur, care s-a încheiat în 1953. În decembrie 1918, când regimul, ca reacție la criză, şi-a anunțat monopolul asupra industriei funerare, erau mormane de cadavre (şi haite de câini sătui) la ieşirea din cimitirele din toate oraşele importante şi simțeai mirosul de spital de la câteva străzi; epidemiile anuale veneau odată cu primăvara, când se topeau zăpezile. „Să mori în Rusia în zilele astea e uşor”, scrie un memorialist, „dar să fii îngropat

---

38 „Acest grup îi executase nu cu mult în urmă pe prințul Dolgorukov, generalul Tatişcev, contesa Gendrikova şi pe Ekaterina Schneider, care-i însoțiseră pe Romanovi” (Volkogonov, *Lenin*) (n.a.).

e foarte greu.” După naţionalizarea cimitirelor, înmormântarea a depins de mituire, un proces armonizat cu hiperinflaţia:

> Înmormântarea Ninocikăi din noiembrie 1919 a costat 30 000 [scrie un alt memorialist]; înmormântarea unchiului Edward în decembrie 1921 a fost 5 000 000; înmormântarea domnului M. în martie 1922 a fost 33 000 000.

Incinerarea era atrăgătoare pentru regim. În primul rând, ea submina Biserica Ortodoxă, care recomanda în mod expres înhumarea. Incinerarea era totodată modernă, „o lume nouă, industrializată şi ştiinţifică, de flăcări şi cenuşă”.[39] După multe experimente interminabile, primul crematoriu a fost deschis în decembrie 1920 la Petrograd. Abia dacă putea să gestioneze 120 de cadavre pe lună, iar în februarie 1921 s-a autoincinerat după ce acoperişul lui de lemn a luat foc. O altă soluţie, bineînţeles, a fost groapa comună. Despre gropile de la Butovo, de lângă Moscova, se crede că adăpostesc 100 000 de cadavre. Despre o altă necropolă din perioada lui Stalin, cea de la Bîkovna, din Ucraina, se crede că ar conţine 200 000.

În 1919, ca parte dintr-o nouă direcţie de acţiune împo--triva religiei, sicriele „sfinţilor” medievali au fost deschise şi supuse observaţiei ştiinţifice. Cadavrele cu miros dulceag, vărsătoare de lacrimi şi veşnic proaspete ale doctrinei bisericeşti au fost arătate sub forma unor grămăjoare de oase şi pulbere. „Cultul cadavrelor şi al acestor păpuşi trebuie să se încheie”, preciza o directivă de la Ministerul

---

[39] Din *Night of Stone: Death and Memory in Russia* de Catherine Merridale. Pentru această secţiune, mă bazez cu profundă recunoştinţă pe impresionantul ei capitol, „Gropile comune şi necomune” (n.a.).

Justiției. Politica nu s-a mai aplicat din ianuarie 1924, când Lenin a suferit ultimul atac cerebral. Un frigider puternic a fost importat din Germania, iar Comisia pentru Imortalizare a lucrat şase luni în cap, supraveghind febril mulajul nasului şi al degetelor lui Lenin. Cadavrul a fost făcut să nu putrezească, prin intermediul ştiinței, şi aşezat într-o raclă ca un idol.

După război, la Kolîma, Auschwitzul arctic al lui Stalin, eroziunea naturală a adus o descoperire ciudată: „Un mormânt, o groapă comună de deținuți, o carieră de piatră plină de cadavre nedescompuse din 1938, aluneca la vale, dezvăluind secretul Kolîmei". Cadavrele au fost transferate cu buldozerul într-o altă groapă comună. Varlam Şalamov a fost acolo.[40]

> Buldozerul aşeza grămadă cadavrele țepene, miile de cadavre, miile de morți scheletici. Totul era nedescompus: degetele încovoiate de la mâini, degetele purulente de la picioare, cioturile rămase în urma degerăturilor, pielea uscată, zgâriată până la sânge şi ochii sticloşi de foame. (...)
>
> Apoi mi-am amintit de vâlvătaia pufuliței, de taigaua în plină vară, inundată de flori, care încerca să ascundă în iarbă, în frunziş urmele oricărei fapte omeneşti, bună sau rea.[41]

---

[40] Vezi şi pp. 182-186 (n.a.).

[41] Varlam Şalamov, *Povestiri din Kolîma*, vol. 1, trad. din limba rusă de Ana-Maria Brezuleanu şi Magda Achim, Polirom, Iaşi, 2015, p. 389.

Mutarea pe cealaltă planetă

Fotoliul nu e niciodată mai moale, biroul niciodată mai încălzit, perspectiva mesei de seară niciodată mai sigură decât când citeşti despre gulag: agonia epopeică a gulagului. Iar iubirea ta cititorească pentru Aleksandr Soljeniţîn (în asemenea clipe eşti tentat să întinzi mâna după Aleksandr Isaievici), niciodată mai intensă. „Cât cântăreşte Uniunea Sovietică?” a întrebat cândva retoric Stalin o echipă de anchetatori care nu reuşeau să facă să cedeze un suspect (Kamenev). Sensul întrebării era că niciun individ nu rezista sub presiunea concertată a statului. În februarie 1974, Ceka de la Moscova i-a remis o citaţie lui Soljeniţîn. În loc să semneze recipisa, el a returnat plicul cu o declaraţie care începea astfel:

> În împrejurările create de ilegalitatea universală şi neschimbată, instituită de mulţi ani în ţara noastră... Refuz să accept legalitatea acestei citaţii pentru a răspunde la întrebări în faţa oricărei agenţii a statului.

Şi, preţ de o clipă, Uniunea Sovietică şi Aleksandr Soljeniţîn au cântărit cam la fel de mult.

E nevoie acum de un efort de imaginaţie. La penultimul Crăciun, când a venit la mine, mama a manifestat interes pentru literatura „mărturiilor” din Rusia. I-am pasat un volum broşat, cu titlul *Omul e lup pentru oameni: supravieţuirea în gulag*. L-a primit cu gratitudine, dar responsabil. „Au trecut prin vremuri cumplite”, m-a întrebat (fără semnul întrebării). „Da”, am răspuns. „Aşa este.” „Vremuri *cumplite*”, a spus ea. Experienţa gulagului a fost ca un coşmar care s-a înrăutăţit încontinuu. A fost un chin pe atât de inventiv pe cât putea să-l născocească orice divinitate; şi suntem abia la pagina 94 din *Destin în bătaia vântului* de Evghenia Semionovna Ghinzburg, când auzim

cuvintele lui Iov (aceste cuvinte îi sunt şoptite repetat la ureche): „De ceea ce mă tem, aceea mi se întâmplă şi de ceea ce mi-e frică tocmai de aceea am parte.”...

Au avut parte de vremuri cumplite: vremuri incredibil de cumplite. Iar lagărele din gulag erau doar ultima şi cea mai lungă oprire de pe un drum incredibil de cumplit. La început, arestarea (aproape întotdeauna noaptea).[42] Soljeniţîn scrie despre chimia corporală a celor arestaţi amintind de căldura bruscă – te trezeşti că arzi, fierbi. „Arestarea, într-o clipă şi în mod stupefiant, te aruncă, te transportă, te transmută dintr-o stare în alta (...) Iată ce este arestarea: o lumină orbitoare şi o lovitură care transferă dintr-odată prezentul în trecut, iar imposibilul devine un prezent cu drepturi depline.”[43] În această situaţie, a scris un poet, „te vlăguieşti cât pentru o viaţă”. În felul ăsta, erai luat din lumea ta şi intrai... Intrai unde? Trebuie să nu uităm avertismentul cu caracter mai degrabă general al lui Martin Malia: ai nevoie de mult timp ca să „[percepi] extraordinara combinaţie de dinamism şi oroare care a caracterizat experimentul sovietic”.

Apoi, întemniţarea şi interogatoriile: această perioadă dura de obicei cam trei luni. În capitolul intitulat „Ancheta”, Soljeniţîn catalogheează treizeci şi una de forme de tortură

---

[42] Asta reprezenta o provocare logistică în Petrogradul / Leningradul supus atât de frecvent epurărilor în timpul zilelor lungi ale verii arctice. Martorii descriu cele două sau trei ore de întuneric ca pe ceva asemănător unui raliu de la Monte Carlo al dubelor negre. Cekiştii preferau noaptea, dar aveau nevoie să ştii că nu erai niciodată în siguranţă. Puteau să vină după tine la orice oră, în orice loc: pe stradă, la spital, la serviciu sau la operă (n.a.).

[43] Alexandr Soljeniţîn, *Arhipelagul Gulag*, vol. I, traducere de Nicolae Iliescu, Univers, Bucureşti, 1997, p. 8-9.

psihologică şi fizică (folosirea acesteia din urmă a devenit politică oficială în 1937). Tortura Terorii Roşii era concurențială, isterică şi barocă. Tortura din epoca lui Stalin putea să fie şi ea la fel, dar acolo, în închisorile din oraşe, avea un cadru birocratic şi eficient. Anchetatorii aveau nevoie de mărturisiri. E important să înțelegem că oamenii acuzați de delicte politice erau aproape invariabil nevinovați. Anchetatorii aveau nevoie de confesiuni fiindcă le fuseseră cerute de mai sus sub formă de *cote* – cheia de boltă a metodologiei bolşevice. Aparatul era acum cuplat iremediabil la psihodrama lui Stalin şi reacționa în consecință la spasmele lui de frică şi de furie, precum şi la nevoia lui mai simplă de exercitare a puterii prin pură intensificare.

Torturile descrise de Soljenițîn sunt insuportabile. Cititorul care sunt nu a suportat-o pe niciuna; şi o să procedez cu precauție şi stinghereală. Pare un lucru necesar fiindcă, printre celelalte funcții ale sale, tortura a făcut parte din războiul lui Stalin împotriva adevărului. Stalin nu tortura ca să te silească să dezvălui un fapt, ci ca să te silească să unelteşti într-o ficțiune. Iată cum descrie Soljenițîn „zăbala (rândunica)”:

> Ți se trece un prosop prin gură (zăbala), iar apoi, peste spate, îți leagă capetele de tălpi. Şi uite aşa, ca o roată, pe burtă, cu spinarea trosnind, fără apă şi mâncare, poți să zaci vreo patruzeci şi opt de ore.[44]

O altă metodă era să-l închizi pe deținut într-un dulap întunecos de lemn, unde

---

[44] Alexandr Soljenițîn, *op. cit.*, p. 87.

s-au prăsit sute de ploşniţe, poate mii. Deţinutul este dezbrăcat de haină ori de tunică, şi numaidecât, târându-se pe pereţi şi căzând de pe tavan, asupra lui se năpustesc ploşniţele flămânde. La început, el se luptă cu înverşunare, le striveşte pe el, pe pereţi, se sufocă de putoarea lor, după câteva ore îi slăbesc puterile şi se lasă resemnat să i se sugă sângele.[45]

Însă chiar şi aici, în reprezentările înfrângerii nimicitoare, Soljeniţîn ne mai spune discret câteva lucruri despre ce înseamnă să fii om. Şi o face de mai multe ori:

Bătaia care nu lasă urme. Bat şi cu bastoane de cauciuc, şi cu ciocane de lemn, şi cu saci de nisip. Este foarte dureros când te lovesc peste oase, de pildă când anchetatorul te izbeşte cu cizma în fluierul piciorului, unde osul este aproape de suprafaţă. Comandantul de brigadă Karpunici-Braven a fost bătut 21 de zile în şir. (Iată ce spune astăzi: „Şi după treizeci de ani mă dor toate oasele, la fel şi capul.”)

Foamea a mai fost menţionată când s-a făcut prezentarea procedeelor de influenţare combinate (...) L-au ţinut pe Ciulpeniov o lună de zile cu o sută de grame de pâine. Apoi, când l-au scos din groapă [o groapă adâncă în care suspectul pe jumătate gol stătea zi şi noapte la mila stihiilor], anchetatorul Sokol a pus dinaintea lui o gamelă cu ciorbă grasă şi o jumătate de pâine albă tăiată pieziş (veţi întreba ce importanţă avea felul cum era tăiată, dar Ciulpeniov şi astăzi insistă:

---

[45] Alexandr Soljeniţîn, *op. cit.*, vol. I, p. 85.

era tăiată foarte ispititor), însă nu l-a lăsat să ia măcar o dată.[46]

Şi toate acestea au venit peste un regim de supraaglomerare inimaginabilă („înghesuiți în celule GPU în numere la care nimeni nu se gândise că ar fi cu putință până atunci”)[47] şi de privare de somn cronică, menită să depersonalizeze: „În niciuna dintre închisorile de anchetă nu se putea dormi nicio clipă de la deşteptare până la stingere”. *Stingerea* înseamnă sunetul goarnei care semnala închiderea luminilor; însă aici becurile stăteau aprinse toată noaptea atât în celulele sufocante, cât şi în camerele de anchetă. Întregul proces era cunoscut drept „banda rulantă”, fiindcă duşmanul, care la rândul lui nu dormea deloc, venea şi se ocupa de tine în schimburi, oricât era nevoie. Foarte rar citeam despre oameni (dar oare chiar *erau* umani?) care rezistau uzurii şi refuzau să mărturisească, ceea ce era aproape întotdeauna fatal. Mărturisirea făcea în orice caz parte dintr-un proces mai mult sau mai puțin inevitabil. Când le venea rândul să fie epurați, foştii anchetatori (şi toți ceilalți cekişti) cereau imediat hârtie şi toc, ca să semneze.

Trei luni în felul ăsta, după care pe deținuți îi aştepta călătoria spre insulele din arhipelag. Descrierile acestor drumuri cu trenul sunt la fel de impresionante ca orice din literatura Şoahului. Mi-am spus o clipă că s-ar putea să

---

[46] Alexandr Soljenițîn, *op. cit.*, vol. I, pp. 86-87.

[47] Conquest consemnează cazul unei celule de opt de la închisoarea Jîtomîr, în care se găseau 160 de deținuți. „În fiecare zi mureau cinci sau şase”, a scris un supraviețuitor. Cadavrele „continuau să stea în picioare fiindcă nu aveau unde să cadă”. Procedeul era cunoscut drept „tortura celulei” (n.a.).

existe o diferență de calitate: absența copiilor sau cel puțin absența ubicuității lor. Însă familii întregi de „culaci”, țăranii vizați de regim, au fost deportate şi trimise în lagăre cu milioanele doar la începutul anilor 1930; şi națiuni întregi au fost deportate şi trimise în lagăr în timpul războiului şi după sfârşitul lui.[48] Nu, copiii erau şi ei acolo, ca victime, şi nu doar pe durata transporturilor. Aproximativ un milion de copii au murit în timpul Holocaustului. Aproximativ trei milioane de copii au murit în timpul Terorii prin Foamete din 1933.

Este călătoria despre care am citit cu toții la Primo Levi şi în alte locuri, însă au existat şi câteva rafinamente ruseşti. Călătoria era de obicei mult mai lungă (şi mult mai friguroasă: Stalin, după cum vom vedea, avea lucruri pe care Hitler nu le avea) – o lună, şase săptămâni. Regimul alimentar al deținuților – uneori o combinație de hamsii sărate din Marea Azov, fără rații de apă – purta amprenta ruşilor. Şi pe urmă există chestiunea de neocolit a stoicismului şi a umorului rusesc, precum şi a spiritului rusesc de turmă.

Evghenia Ghinzburg era deja închisă de doi ani când a fost transportată la Vladivostok, împărțind „vagonul de marfă 7” cu alte şaptezeci şi şase de deținute. La o oprire din apropiere de Irkuțk, la bord a fost îngrămădit încă un

[48] Aceste populații „strămutate cu bună ştiință” erau duse de obicei pe un colț de stâncă sau pe un câmp acoperit cu zăpadă, din care ieşea un țăruş (pe care era scris un număr) şi nimic altceva. În recenta lui carte, *Humanity: A Moral History of the Twentieth Century*, Jonathan Glover prezintă succint următorul caz: „În 1930, 10 000 de familii au fost silite să călătorească pe gheața râului Vasiugan. Mulți dintre ei, majoritatea copii, au murit pe drum. Supraviețuitorii au fost abandonați, fără mâncare sau unelte, pe porțiuni de teren din mijlocul mlaştinilor. Drumurile de întoarcere erau păzite cu mitraliera. Au murit toți” (n.a.).

întreg contingent de deținute. Toate femeile din vagonul 7 erau pe jumătate moarte de foame şi de boli, dar înfățişarea nou-venitelor avea ceva care a produs o groază generală: toate fuseseră rase în cap. E greu, la început, pentru cititorul de sex bărbătesc să sesizeze această „insultă supremă la adresa feminității" (Soljenițîn a scris că rasul în cap nu deranja pe nimeni din rândul bărbaților): „[Nou-venitele], aruncă priviri pline de invidie spre cozile, buclele, bretoanele noastre ciufulite, prăfuite, încărunțite (...). Şi nouă ne pot face aşa ceva... Îmi ating părul. Nu, mă rog, nu ştiu cum aş putea îndura asta..."[49]

Urmează o scenă de compătimire aprinsă. Apoi:

> Din colțul unde se instalaseră marxistele noastre (şi fără să aibă de gând să cedeze niciun centimetru din spațiul lor vital) se aude o întrebare:
>
> — Dar nu v-a trecut prin minte că tunsoarea putea fi cerută de considerente pur igienice?...
>
> Toate deținutele din Suzdal resping această teorie. Deja o discutaseră de multe ori. (...)
>
> — Igiena era respectată. Pur şi simplu a fost o bătaie de joc.
>
> — Ei, puțin probabil că o tunsoare obişnuită poate fi considerată bătaie de joc. Uite, când în închisorile țariste te rădeau pe cap...
>
> Tania Stankovskaia [care murea de scorbut] nu se mai poate abține. Nici nu-ți dai seama de unde mai are forță pentru a striga în tot vagonul:

---

[49] Evghenia Ghinzburg, *Destin în bătaia vântului*, trad. de Antoaneta Olteanu, Corint Books, Bucureşti, 2015, p. 358-359.

— Fetelor! Haideți să facem o scrisoare de recunoș-tință adresată tovarășului Stalin. (...) Deja nu ne mai radem jumătate de cap, ci tot. Mulțumesc, adică, ție, tată, conducător, creator pentru viața noas-tră fericită.[50]

Și Ghinzburg însăși, în epilogul cărții ei stoice, ironice și devastatoare în toate privințele, conchide uimitor, după optsprezece ani de chinuri înfiorătoare: „Ce bine că... marele adevăr leninist a izbândit la noi în țară și în partid... Iată-le așadar – memoriile unei comuniste obișnuite, o cronică a timpurilor marcate de cultul personalității."[51] Citind asta, probabil că Soljenițîn, cu înțelegerea lui național-istorică, a scos un fluierat prelung și încet.

Și a mai existat o inovație: vasele cu sclavi. Dar mai întâi, la punctul terminus de la Vladivostok, lagărele de tranzit – și dimensiunea tolstoiană a operațiunii, cu pei-saje întinse, străbătute, se părea, de populații întregi. „Cât vedeai cu ochii erau coloane de deținuți, cu toții mărșăluind într-o direcție sau alta, exact ca armatele pe un câmp de bătaie", scrie martorul român Mihail Solomon. „Puteai vedea coloane nesfârșite de femei, ologi de toate felurile, bătrâni și chiar și adolescenți, toți în formații militare, în șiruri de câte cinci, mișcându-se pe această câmpie uriașă, dirijați cu semnale de steaguri și fluierături"[52] La Vanino, în drum spre Kolîma,

---

[50] Evghenia Ghinzburg, *op. cit.*, p. 360.

[51] Aceste cuvinte nu au avut cum să fie o tentativă de îmbunare a Moscovei. *Destin în bătaia vântului* a lui Ghinzburg (Londra, Harvill Press, 1967), o carte mult mai tulburătoare decât *O zi din viața lui Ivan Denisovici* a lui Soljenițîn (*Novîi mir*, 1962, sub Hrușciov), nu a avut nici cea mai mică șansă să fie publicată în Uniunea Sovietică (n.a.).

[52] Mihail Solomon, *Magadan*, trad. de Mircea Ivănescu, Editura Fundației Culturale Române, București, 1993, pp. 118-119.

deținuții au pătruns în ceea ce era de fapt un târg de sclavi, unde au fost verificați, evaluați şi repartizați. Deținuții politic, spre deosebire de delapidatorii şi de speculanții cinstiți, erau trimişi la cele mai grele munci, iar pentru asta aveau nevoie de o adeverință de sănătate clasa întâi. Oarbă şi scheletică din cauza scorbutului, Tania Stankovskaia („Fetelor!”) a primit o adeverință de sănătate clasa întâi. A murit după patru ore. Pe planeta Pământ, ni se spune, există câte un milion de insecte pentru fiecare ființă omenească. Se pare că deținuții aflați în tranzit la Vanino au trăit nemijlocit experiența acestei realități. „Gândacii erau atât de mari, chiar şi la standardele unui lagăr, încât sunt semnalați în aproape toate relatările deținuților ca provocând în fiecare noapte câte o luptă care dura până în zori” (Conquest, *Kolyma: The Arctic Death Camps*). Însă de Tania Stankovskaia nici măcar insectele n-au vrut să se apropie.

Pentru atmosfera sordidă şi fantastică a vaselor cu sclavi, ne bazăm din nou pe Mihail Solomon:

> ...ochii mei au văzut o scenă pe care nici Goya şi nici Gustave Doré nu şi-ar fi putut-o imagina vreodată. În acea cavernă imensă, întunecată, mucedă, erau înghesuite mai mult de două mii de femei. Din tavanul acestei peşteri de lemn şi până jos, ca într-o uriaşă crescătorie de pui de găină, femeile erau vârâte în cuşti deschise, câte cinci într-un asemenea spațiu de nici trei metri pătrați. Podeaua era acoperită cu alte femei. Din cauza umezelii şi căldurii sufocante, cele mai multe dintre ele erau pe jumătate dezbrăcate; unele erau în pielea goală. Lipsa de apă şi de orice posibilitate de spălare, la un loc cu căldură nemiloasă, le acoperise trupurile cu pete roşii urâte, furuncule, buboaie. Majoritatea sufereau, sub o formă sau alta, de

vreo boală de piele, în afară de deranjamentele stomacale sau dizenterie.

La picioarele scării pe care tocmai coborâsem se afla un bazin uriaş, pe marginile căruia, în ochii soldaţilor care stăteau de pază sus, deasupra lor, erau cocoţate ca nişte păsări tot soiul de femei, în cele mai incredibile poziţii.[53] Nu mai exista nicio ruşine, nicio pudoare, aşa cum se chirceau acolo ca să urineze sau să-şi descarce maţele. Aveai impresia că sunt doar pe jumătate fiinţe omeneşti, pe jumătate un fel de păsări care aparţineau unei alte lumi şi unei alte epoci. Cu toate acestea, văzând un bărbat care cobora scara (...) multe dintre ele au început să surâdă şi unele chiar încercau să se pieptene şi să-şi aranjeze părul.[54]

Cel mai mare vas al flotei (cu o greutate de 9 180 de tone) se numea *Nikolai Ejov*, după conducătorul cekist care a supervizat Marea Teroare; când Ejov a fost la rândul lui epurat, *Nikolai Ejov* a devenit *Felix Dzerjinski*, spre a-l cinsti pe ferocele fondator al Ceka. Nava Evgheniei Ghinzburg, *Djurma*, „trăsnea insuportabil" în urma unui incendiu în care mulţi deţinuţi, stropiţi cu apă de santină rece sloi în timpul unei revolte, au fost apoi fierţi de vii. În 1933, *Djurma* a rămas în larg după venirea iernii şi a fost prinsă în gheţurile de lângă insula Vranghel – toată iarna. Avea la bord 12 000 de deţinuţi. Au murit cu toţii.

Tocmai la bordul acestor nave făceau de obicei cunoştinţă „politicii", sau „58-iştii" (după Articolul 58 din Codul penal),

---

53 Pentru felul cum arăta viaţa în închisoare fără un *hârdău* pe post de latrină, vezi *Arhipelagul Gulag*, vol. I, pag. 383 (n.a.).

54 Mihail Solomon, *op. cit.*, pp. 123-124.

„contriştii” (contrarevoluționarii) şi „fasciştii” cu o altă trăsătură de bază a arhipelagului: *urka*. Ca atâtea alte elemente din istoria gulagului, *urka* reprezentau o tortură înăuntrul alteia. Doamna Ghinzburg stă în temnița plutitoare a *Djurmei*: „Ni se părea că în cala în care ne aflam nu mai era loc nici măcar pentru un pui de mâță, dar în ea au mai adus încă vreo câteva sute de femei (...) amestecul ăsta de trupuri aproape goale, tatuate, mutre care făceau tot felul de grimase, ca nişte maimuțe...” Iar acolo erau doar femei. *Urka*: această clasă sau castă, o cultură subterană foarte extinsă, „care de pe vremea tulburărilor”, scrie Conquest, „s-a dezvoltat într-un mediu special cu propriul lui dialect şi legi proprii, primise forțe noi şi îşi modificase mult natura în tumultul războiului civil şi foametea de la începutul anilor 1920. Încă de pe atunci, *bezprizornîie*, copiii orfani şi fără adăpost, care se adunau în bande şi trăiau de capul lor, deveniseră o problemă. Colectivizarea şi alte experimente sociale au destrămat alte milioane de familii şi au adus întăriri acestor infractori în creştere”.[55] Groteşti dacă-i luai pe fiecare în parte şi alcătuind o forță colectivă absolut letală, *urka* erau cuțitari dedicați jocurilor de noroc, jafului, mutilării şi violului.

În gulag, ca politică internă, acestor *urka* li se acorda statutul unor oameni de încredere, care aveau toată puterea în fața politicilor şi a fasciştilor – întotdeauna segmentul cel mai disprețuit şi mai lipsit de apărare din sistemul de lagăre. „58-iştii” erau din principiu expuşi în permanență la *urka*, doar ca să aibă parte de şi mai multe chinuri. Şi se mai poate observa că politica părea bună din punct de vedere ideologic. Era foarte *leninist* să pui o clasă să extermine o alta, superioară. Cât de mult tânjise Lenin să-i

---

[55] Robert Conquest, *Marea teroare. O reevaluare*, trad. de Marilena Dumitrescu, Humanitas, Bucureşti, 1998, p. 377.

vadă pe țăranii mai săraci începând să-i linşeze pe toți culacii... Hoții închişi au fost amnistiați sub Lenin, ca parte a campaniei lui de tip „pradă-i pe prădători” din perioada comunismului de război. Aşa cum spune Soljenițîn, furtul proprietății de stat a devenit şi a rămas o infracțiune capitală, pe când furtul comis de *urka* de la burghezi a devenit şi a rămas o simplă abatere. Cu excepția noilor privilegiați şi a câtorva „proletari ereditari”, *urka* au fost singura clasă care a profitat de pe urma politicii bolşevice. *Urka*, inşi care îşi mizau propriii ochi la cărți, care îşi tatuau scene cu maimuțe masturbându-se, care îşi sileau femeile să-i asiste la violarea călugărițelor şi a politicilor. În *Viață şi destin*, Vasili Grossman scrie aproape detaşat cum un *urka* „înjunghiase cândva o familie compusă din şase membri”. Gulagul i-a desemnat oficial pe *urka* drept Elemente Prietenoase Social.

În cazul Kolîmei, topografia a furnizat o altă cruzime stranie. Nu mi-e clar cum s-a creat această impresie (paznicii păreau că dispar, iar deținuții erau scoşi foarte rar din vânzoleala din cală), dar exista un sentiment cvasiuniversal că nava se făcea nevăzută după umărul lumii. „Şi aşa, în cele din urmă”, scrie Conquest,

> coloanele au şerpuit până la bărci. Pentru marea majoritate a prizonierilor era pentru prima dată că vedeau marea, iar pentru aproape toți, prima călătorie pe mare. Ruşilor în special efectul lungului drum spre nord, pe întinsul apelor, le-a sporit sentimentul deja comun printre deținuți că fuseseră scoşi din lumea normală. Nu părea o simplă transportare de pe „continent” (aşa cum numeau întotdeauna deținuții restul țării) spre o colonie penitenciară de pe o insulă îndepărtată, ci chiar spre o altă „planetă”, după cum

era numită întotdeauna Kolîma în cântece şi în istorisiri.

Agonia eroică a gulagului

Pantofii: bucăţi de cauciucuri vechi de maşină, legaţi cu o sârmă sau un cablu electric.

Făcut din hrişcă, terciul apos e considerat de un deţinut (P. Iakubovici) „nespus de greţos la gust”.

În lagărele arctice, deţinuţii n-ar fi trebuit să muncească afară când temperatura cobora sub minus 10 – şi în orice caz sub minus 15 – grade Celsius. La minus 10 începe să fie greu şi să respiri. Şi era interzis să faci focul.

Un grup de deţinuţi din Kolîma flămânziseră îndeajuns cât să mănânce un cal care murise de mai bine de o săptămână (în ciuda duhorii şi a puzderiei de muşte şi de viermi).

Din cauza scorbutului, oasele devin casante; pe de altă parte, „orice deţinut spune «mulţumesc» dacă are un braţ sau un picior rupt”. Abcesele de scorbut foarte mari erau „deosebit de invidiate”. Intrarea în spital era gestionată pe bază de cote. Ca să fii internat cu diaree, trebuia să ai scaun (cu sânge) la fiecare jumătate de oră. Spitalele erau ele însele nişte capcane mortale, dar măcar erau inerte. Un bărbat şi-a tăiat o jumătate de picior ca să fie internat. Iar deţinuţii căutau să se infecteze punându-şi salivă, puroi sau petrol lampant pe răni.

Munca în minele de aur putea să distrugă sănătatea unui om puternic în trei săptămâni. O perioadă de tăiat lemne de trei săptămâni mai era cunoscută şi drept „execuţie lentă”. Soljeniţîn: „[Varlam] Şalamov citează cazuri din care se

poate vedea cum, în Kolîma, în unul şi acelaşi sezon, întreg efectivul unei brigăzi se curăța de mai multe ori, în vreme ce brigadierul rămânea neschimbat”[56]. Iar şeful era, în general, un *urka*.

La Serpantinka, veritabilul *anus mundi* al gulagului, deținuții erau înghesuiți în picioare atât de strâns, încât nu puteau nici să-şi mişte brațele. Trebuiau să prindă cu gura bucățile de gheață care li se aruncau, ca pinguinii. Bărbații stăteau acolo „câteva zile”; şi aşteptau să fie împuşcați.

Din ce scrie Soljenițîn, aproape toate deținutele – multe dintre ele soții şi mame – aveau să se trezească, mai devreme sau mai târziu, plimbându-se încolo şi încoace printre priciurile bărbaților şi spunând „Juma' de kil, juma' de kil”: „*Vagonka* ferită de ochii vecinelor cu tot felul de cârpe”, scrie el, „e un tablou clasic de lagăr”[57].

La începutul anilor 1930, toți ne-aparatcicii din URSS erau flămânzi, iar țăranii mureau de foame cu milioanele. *Zekii* din gulag, între 1919 şi 1956, au fost mereu undeva la mijloc.

Gulagul bine gândit se baza pe hrană şi pe privarea de hrană. Istoria comunismului continuă să ne readucă, edificator, la acelaşi lucru: penuria sau lipsa mâncării.

În 1929, Stalin a făcut cunoştință cu un nebun talentat pe nume Naftali Frenkel. A se remarca tonul lui Soljenițîn:

> Aici, pe firmamentul Arhipelagului descrie din nou o buclă sofisticată steaua purpurie a lui Naftali Frenkel. [...] Dar Naftali nu osteneşte să râvnească la un post în

[56] Alexandr Soljenițîn, *op. cit.*, vol. II, p. 106.

[57] Alexandr Soljenițîn, *op. cit.*, vol. II, p. 160.

care să-şi poată demonstra fidelitatea, nici Înțeleptul Dascăl să caute asemenea slujbaşi.[58]

Stilul este pseudoepopeic, şi pe bună dreptate, fiindcă Frenkel e un personaj de o severitate care-ți dă fiori. Se pare că nu avea ideologie (voia doar bani şi putere), însă dat fiind felul cum lua lucrurile ad litteram, scientismul şi indiferența firească pentru toate suferințele oamenilor, Frenkel era un bolşevic excelent. El a fost cel care l-a sfătuit pe Stalin să administreze gulagul pe baza privării constante de hrană.

Se foloseau şi aici norme şi cote:

pentru normă întreagă: 700 de grame de pâine, plus supă şi hrişcă

pentru cei care nu-şi făceau norma: 400 de grame de pâine, plus supă

„Norma întreagă" era aproape imposibil de făcut (une-ori era de peste 200 de ori mai mare decât echivalentul țarist). Un superom din realismul socialist ar fi putut s-o îndeplinească – o vreme. Dar se presupunea că nu reuşeai. Pe măsură ce *zekul* rămânea tot mai mult în urmă cu îndeplinirea normei, slăbea de la o zi la alta, iar rația îi scă-dea în scurt timp la nivelul „punitiv" (300 de grame). Cât despre rații, Conquest le citează pe cele din lagărele de prizonieri de război administrate de japonezi pe râul Kwai (Tha Makham): „Acolo prizonierii primeau o rație zilnică de 700 de grame de orez, 600 de legume, 100 de carne, 20 de zahăr, 20 de sare şi 5 de ulei..."; toate acestea erau, bineînțeles, rarități şi delicatese absolute în arhipelag. Soljenițîn prezintă astfel o bucată de pâine de 200 de grame: „lipicioasă ca argila, o bucățică nu cu mult mai mare decât o cutie de chibrituri...".

---

[58] Alexandr Soljenițîn, *op. cit.*, vol. II, p. 94.

Marx a criticat sclavia ca fiind neproductivă prin definiție. Însă Frenkel a susținut că putea să dea rezultate din punct de vedere economic – cu condiția ca sclavii să moară foarte repede. Soljenițîn pare să citeze chiar din Frenkel aici: „De la deținut trebuie luat tot ce se poate lua în primele trei luni; după trei luni, nu mai avem nevoie de el.” Trei luni: poți să citeşti în întregime o monografie avizată despre sclavia în lume fără să întâlneşti nici măcar o dată un orizont de aşteptare redus la trei luni. Trei luni. Fotografiile de pe pereții muzeului de la Auschwitz care comemorează câteva zeci de victime care n-au fost ucise imediat au dedesubt data sosirii şi pe cea a morții. Intervalul mediu este de trei luni. Evident, atât rezistă corpul omenesc fără mângâiere, sprijin sau – în cele din urmă – speranță.

Care era linia despărțitoare dintre sucombare şi supraviețuire? De departe cea mai puternică forță din cosmosul gulagului era întâmplarea, norocul; însă trebuia să te transformi într-un om candidat la noroc. Poți citi despre doi bulgari, doi frați, care s-au spânzurat cu fularele în prima zi; iar o parte din tine consimte că a fost un act cu totul rezonabil. Alții au reuşit să absoarbă ceva din esența gulagului şi să-şi obțină forța interioară de acolo. Într-un loc dedicat morții, lucrul de care aveai nevoie înăuntrul tău era forța vieții: forța vieții. Martorii noştri sunt nereprezentativi – practică profesii liberale, sunt intelectuali. Poveştile celorlalți – de exemplu, ale țăranilor – rămân în linii mari nespuse sau nescrise. Dar de fiecare dată mă frapează calitatea acestor mărturii, şi nu doar ca generozitate a sufletului, ci şi ca talent: expresivitatea, nivelul de pătrundere. La rândul lor, şi acestea sunt tot manifestări secundare ale forței vieții.

„Cea mai rea închisoare este mai bună decât cel mai bun lagăr”, a rezumat situația Tibor Szamuely (nepotul). „Închisoarea, mai ales izolatorul, dimpotrivă, îi înălța pe oameni, îi purifica moral, descoperea toate diamantele de

profunzime şi reflexele de aur ale sufletului”, scrie Evghenia Ghinzburg. Într-unul dintre fragmentele lui extraordinare, Soljeniţîn insistă: „Închisoarea are aripi!” În faţa ta se află un proiect măreţ de introspecţie şi, măcar ca punct de plecare, o mare ceartă cu frica şi disperarea; pe urmă vine, poate, momentul când (după cum scrie Soljeniţîn) „... am fost cât se poate de conştient că pentru mine închisoarea nu constituie o prăpastie, ci o cotitură foarte importantă a vieţii.”[59] Nu convingerea, ci „conştiinţa faptului”, descoperirea în tine a ceva care era deja acolo. După aşa ceva, păreau cu putinţă de atins o stare spirituală diferită, un grad diferit de omenie. Iată două exemple în trecere. Mai întâi, al lui Soljeniţîn (care vine la capătul a şapte zile şi nopţi de carceră şi anchetă):

> (...) locatarii celulei 67, când am venit eu, dormeau pe paturile de metal, cu mâinile deasupra păturii. (...)
>
> Auzind zgomotul uşii descuiate, toţi trei au tresărit şi au ridicat brusc capul. Şi ei se aşteptau ca vreunul să fie luat la interogatoriu.
>
> Şi aceste trei capete speriate, ridicate instantaneu, aceste trei feţe palide, boţite, nebărbierite mi s-au părut atât de umane, atât de dragi, încât stăteam cu salteaua în braţe şi zâmbeam fericit. Au zâmbit şi ei. Aproape că uitasem această expresie! Doar într-o săptămână![60]

Şi iat-o, din nou, pe Evghenia Ghinzburg:

[59] Alexandr Soljeniţîn, *op. cit.,* vol. I, p. 134-135.

[60] Alexandr Soljeniţîn, *op. cit.*, vol. I, p. 132-133.

> Prin ce cuvinte să redau sentimentul trăit de o persoană care a stat închisă singură, care nu a văzut pe nimeni în afară de gardieni, atunci când îşi întâlneşte tovarăşele de detenţie [toate necunoscute]! Oameni! Voi sunteţi, dragelor! Iar eu credeam că n-o să vă văd niciodată.[61]

Atât de umană, atât de înduioşătoare.[62]

Dar cea mai rea închisoare e mai bună decât cel mai bun lagăr. În lagăre, aceste cuvinte (*înduioşătoare*, *umană*) sunt folosite ipocrit sau dispreţuitor, sau nu sunt folosite deloc; nimeni nu vorbeşte la viitor; iar pentru un *zek*, în linii mari, „dorinţa firească de a împărtăşi lucrurile prin care a trecut moare în el" (Soljeniţîn); „A uitat empatia pentru necazul altuia; pur şi simplu nu-l înţelege şi nu vrea să-l înţeleagă" (Varlam Şalamov). Speculând pe tema „uimitoarei rarităţi" a sinuciderilor din lagăr, Soljeniţîn scrie:

> Dacă aceste milioane de creaturi jalnice, lipsite de apărare, nu se sinucideau totuşi, înseamnă că în sufletele lor trăia un simţământ invincibil şi o idee mare îi stăpânea.

---

[61] Evghenia Ghinzburg, *op. cit.*, p. 300.

[62] Împrejurările sunt, bineînţeles, cu totul altele, dar, cu tot respectul, se poate deduce o interesantă diferenţă de gen în aceste două mici epifanii. După câteva expresii de solidaritate grosolană, colegii de celulă ai lui Soljeniţîn (întâmplător, unul dintre ei era turnător) i-au închis gura: „Mâine! Noaptea e pentru dormit." Prin contrast, doamna Ghinzburg şi noile ei prietene au vorbit fără încetare – şi fără să asculte –, până când au fost la un pas de epuizarea clinică: „Da, e frumos să fii cu alţi oameni, dar ce tensiune!" (n.a.).

Era sentimentul lor unanim că aveau dreptate.[63]

Fiindcă erau cu toții nevinovați, politicii. Niciunul nu făcuse nimic. Când erau arestați, reacția invariabilă era *Zaşto? De ce? Din ce motiv?* Când a auzit că o prietenă a ei fusese ridicată (se întâmpla la începutul anilor 1930), Nadejda Mandelştam a întrebat: *Zaşto?* Anna Ahmatova şi-a pierdut răbdarea. Nu înțelegi, a spus ea, că acum arestează oameni *degeaba*? De ce, din ce motiv? Asta era întrebarea pe care ți-o puneai în fiecare zi în arhipelagul gulag. Şi trebuie să ne închipuim cuvântul ăsta scrijelit pe trunchiul fiecărui copac din taiga: *Zaşto?*

Există câteva denumiri pentru ce s-a întâmplat în Germania şi în Polonia în prima parte a anilor 1940. Holocaust, Şoah, Vântul Morții. În romani se numeşte *Porreimos* – Devorarea. Nu există nicio denumire pentru ce s-a întâmplat în Uniunea Sovietică între 1917 şi 1953 (deşi ruşii se referă, totemic, la „cele Douăzeci de Milioane” şi la *Stalinşcina* – perioada conducerii lui Stalin). Noi cum ar trebui să-i spunem? Decimare, Fratricid, Abator al Minților? Nu. Să-i spunem *Zaşto*? Să-i spunem Din Ce Motiv?

Izolatorul

„Înghesuindu-i pe oameni unul în altul, teroarea totalitară distruge spațiul dintre ei”, scrie Hannah Arendt. Afirmația pare profund adevărată în ceea ce priveşte viața aşa cum a fost ea trăită sub bolşevism. Explică oare *dimensiunea* Rusiei (de departe cea mai mare țară de pe Terra: o şesime din uscat) – explică însăşi dimensiunea

[63] Alexandr Soljenițîn, *op. cit.*, vol. II, p. 425.

Rusiei, într-un mod pervers, isprăvile ei în materie de supraaglomerare, de densități claustrofobice, de compactare a maselor, de vârâre a oamenilor unul în celălalt? La țară erau colibe îngrămădite, iar în oraşe era câte-o familie în spatele fiecărei ferestre. Tramvaiele (şi trenurile) erau întotdeauna primejdios de pline; călătoria cu ele era o experiență vătămătoare fizic şi primită cu reticență de toți cei care trecuseră de cincizeci de ani. Pe urmă ne gândim şi la apropierile punitive: bărbații de la Stapianka, aşteptându-şi moartea, vârâți unul în altul, în picioare, cu brațele lipite de corp; bărbații de la Kolîma, legați fedeleş, aşezați ca buştenii în camion şi duşi apoi la execuție; bărbații din închisoarea Jîtomîr, 160 într-o celulă de opt, unde morții nu aveau loc să cadă şi nici măcar, din câte se părea, să alunece în jos. Iar această formă de tortură nu era un secret pentru ruşii obişnuiți. Ea făcea parte din atmosferă, din zvonistică, din teroare. Reader Bullard, bătrânul diplomat englez de la Foreign Office, consemnează în jurnal, la data de 2 aprilie 1934 (în calmul de dinaintea Epurării):

> Nu e rea deloc, mititica. A petrecut nouă luni într-o închisoare a OGPU[64] fără să se lase demoralizată. Mi-a spus că se întâmpla uneori, în închisorile acelea aglomerate, ca un deținut să facă o criză de isterie şi să înceapă să urle, iar asta se răspândea printre ceilalți, până când erau, poate, sute de oameni care urlau nestăpânit. Mi-a spus că oamenii care locuiesc lângă sediul OGPU de la Moscova au auzit urletele de destule ori şi le-au considerat înspăimântătoare.

---

[64] Poliția secretă şi-a schimbat de şapte ori denumirea: Ceka (1917-22), GPU (1922-23), OGPU (1923-34), NKVD (1934-43), NKGB (1943-46), MGB (1946-53), MVD (1953-54), iar de atunci încolo, KGB (n.a.).

În lagăre puteai avea parte de momente de solitudine emoționantă – în taiga, în stepă, în deșert. Dar solitudinea avea și întrebuințări punitive.

Janusz Bardach nu este un personaj literar, iar cartea lui din 1998, *Omul e lup pentru oameni*, este produsul unui coautorat.[65] Însă are ceea ce par să aibă toți supraviețuitorii coerenți: forță a vieții, bogăție sufletească. Cele cinci zile și cinci nopți ale lui la izolare nu sunt nici pe departe unul dintre episoadele cele mai dureroase din literatura gulagului: Bardach însuși a trecut prin clipe mai grele. Dar în ceea ce privește mohoreala administrativă, felul cum surprinde o îngroșare așezată, de a doua generație, a cruzimii...

Asta e Kolîma. Observați soliditatea glacială a cadențelor (și integritatea memoriei):

> Izolatorul era o clădire din beton gri fără ferestre, cu un acoperiș drept acoperit cu catran. Treceam de două ori în fiecare zi... Clădirea solitară era în afara zonei și împrejmuită de două rânduri de sârmă ghimpată.

---

[65] Cu Kathleen Gleeson (iar numele lor sunt scrise la fel de mare în ediția broșată și în cea cartonată). Bardach a lucrat la memorii după ce trecuse de șaptezeci de ani (acum trăiește în Iowa City și este un practician de reputație mondială în chirurgia reparatorie), fapt suficient de remarcabil în sine dacă te gândești că experiența gulagului distrugea aproape întotdeauna facultatea memoriei. Nadejda Mandelștam a locuit trei luni cu jurnalistul amnistiat Kazarnovski (pe care-l ascundea de Ceka). Timp de trei luni l-a chestionat sistematic despre soarta soțului ei. Nu s-a mirat (deși a fost de două ori mai îndurerată) când și-a dat seama că memoria lui Kazarnovski „era ca o clătită mare și râncedă, în care faptele și imaginația din zilele de detenție fuseseră amestecate și gătite sub forma unei paste uniforme” (n.a.).

De fiecare dată când treceam pe lângă clădire, mă simţeam tulburat şi uşor speriat. M-am temut dintotdeauna că la un moment dat aveam să fiu şi eu încuiat acolo. Sentimentul era ca o presimţire, aceea că, într-un fel de neştiut, soarta mea era legată de izolator...

După o bătaie cu un şef de echipă violent antisemit (un *urka* devenit de încredere şi prin urmare, practic, „o căţea"), Bardach primeşte cinci zile.

Unele izolatoare constau în buşteni prinşi laolaltă; unele nu aveau acoperişuri, lăsându-i pe deţinuţi în voia capriciilor vremii – şi a insectelor; unele erau proiectate în aşa fel încât deţinutul să fie silit să stea drept (statul în această poziţie timp de şaptezeci şi două de ore putea să-ţi afecteze genunchii pentru tot restul vieţii). Izolatorul lui Bardach era gri, de beton, fără ferestre. Prizonierul este dus într-o anticameră; iar apoi *Omul e lup pentru oameni* ne oferă ceea ce urmează: „Un singur bec încastrat în tavan lumina printr-o peliculă de praf, pânze de păianjen şi insecte moarte". Becul este „singur" (bineînţeles); de asemenea, e „încastrat". Lui Bardach i se ordonă să rămână în lenjeria de corp şi e dus pe un coridor, unde un alt bec încastrat luminează apa de pe pardoseala celulei. Rece sloi, apa era „o trăsătură permanentă a izolatorului; îmi dădeam seama după grosimea mâzgii de pe pereţi..."[66] Din tavan picură apă. Mobilierul constă într-un hârdău şi o banchetă de „lemn negeluit şi jilav" (cu aşchii „subţiri, dar ascuţite")

---

[66] În celula lui Bardach apa ajungea la glezne. Vezi *Gulag 2* (p. 295). Soljeniţîn scrie despre un întreg bloc de pedeapsă, unde apa ajungea până la genunchii deţinutelor: „În toamna lui 1941, li s-a aplicat 58-14 şi au fost – toate – împuşcate.". Tortura de dinaintea morţii: iată o temă care apare frecvent. Uneori tortura era aşa-zis circumstanţială; alteori era viguroasă şi concertată (n.a.).

pe care deţinutul e obligat să stea în permanenţă. Bancheta aceea a fost bine gândită – e o operă de artă. Fixată de perete, cu picioarele prinse în cimentul de pe jos (pentru ca prizonierul să nu poată să-şi găsească o poziţie mai bună), bancheta era atât de îngustă, încât „nu puteam să stau întins pe spate, iar când mă culcam pe-o parte, îmi atârnau picioarele în jos; trebuia să mi le ţin strânse tot timpul. Era greu să mă hotărăsc pe ce parte să mă culc... Mă întindeam cu spatele la perete, preferând să-mi fie frig şi să simt umezeala la spate decât să stau cu faţa în mizerie şi mucegai.” Liniştea se adânceşte. În scurt timp Bardach începe să cânte monoton, apoi să înjure, apoi să urle.

În timpul celei de-a doua zile se stabilea un ritm – un straniu *pas de deux* de suferinţă fizică şi mintală. Exista apă în celulă (mizeria de pe pardoseală), dar nu şi apă de băut. Lui Bardach îi era atât de sete, încât s-a gândit să lingă mâzga plină de microbi de pe pereţi: „Îmi crăpaseră buzele, limba mi se lipise de cerul gurii, simţeam tot timpul ceva în gât. Aproape că nu mai puteam să înghit.” Stătea întins „ca pe un râu care curge leneş”, cu gândurile „suindu-se unul peste altul”. Somnul, întotdeauna nespus de preţios pentru *zek* (la deşteptare, scrie Soljeniţîn, tânjeai cu fiecare atom după încă o clipită de odihnă), devenea acum „un port de care aveai o nevoie disperată”. Era epuizat – epuizat de dârdâitul permanent; dar somnul nu venea. Setei, foamei, frigului, durerii, păduchilor şi ploşniţelor (cădeau pe el din tavan), izolatorul le adăuga acum dizenteria. Iar detenţia adăuga de asemenea frica – „gestionabilă la început, dar tot mai greu de învins cu trecerea timpului”. Muşchii îi zvâcneau, dinţii îi clănţăneau, limba uscată îi umplea gura.

Bardach era obligat acum să plece într-o călătorie interioară şi să-şi exploreze hotarele spiritului: „E insuportabil sau e ceva căruia pot să-i supravieţuiesc? m-am întrebat. Ce este insuportabil? Cum pot să decid care-mi

sunt limitele?... Cum e să cedezi total?" S-a gândit la automutilatori; s-a gândit la bărbatul „care îşi târa un picior aproape retezat pe când se îndrepta spre paznici". S-a gândit la aşa-numiţii *dohodiaga*, la „muribunzi", la mâncătorii din gunoaie: „De ce unii şi nu alţii? De ce unii şi nu toţi?" Iar răspunsul venea, nedesluşit, din sufletul lui. Într-un fel, „speranţa pleca şi se întorcea, deşi nu ştiam cum sau de ce".

Seara târziu, în cea de-a cincea zi, paznicul i-a dat drumul, iar el s-a reîntâlnit cu lagărul de muncă şi cu iarna Kolîmei.

Oamenii noi

Şi-atunci unde-i găsim, în decorul ăsta, pe ei, pe Oamenii Noi? Unde este *homo sovieticus*, noua rasă de fiinţe omeneşti „în întregime omenoase"?

Printre profesorii şi dansatorii de balet care sparg pământul îngheţat cu lingurile? Printre jigodii şi *urka*, printre paznicii cu mers legănat?

Poate că o să-i găsim la Elghen („Elghen înseamnă «mort» în iakută"), printre deţinuţii pe care-i zăreşte Evghenia Ghinzburg în timp ce se întorc de la muncă:

> Era ora pauzei de masă şi pe lângă noi, în direcţia lagărului, treceau şiruri lungi de muncitori înconjuraţi de gardieni (...) Toţi muncitorii, ca la o comandă, au întors capul în direcţia transportului nostru. Şi noi, încercând să ne dezmorţim după greaua călătorie, priveam încordaţi spre feţele noilor noştri tovarăşi (...) roboţii ăştia în pantaloni vătuiţi, pâslari, cu căciulile

trase mult peste ochi, cu fețe cărămizii mușcate de ger, înfofoliți cu tot felul de zdrențe.[67]

Ei puteau fi, teoretic, Oamenii Noi. Fiindcă erau femei. „La asta ajunseserăm”, scrie Ghinzburg. Nimeni nu putea să-i deosebească.

Însă candidații cei mai buni sunt de găsit printre *dohodiaga*: muribunzii. E ușor să-i ratezi pe muribunzi, fiindcă (așa cum spune Bardach) „scormoneau prin gunoaie, mâncau bucățele de carne putredă, mestecau schelete de pește – comportamentul ăsta era atât de obișnuit, încât nu-l mai remarca nimeni”. Muribunzii deveneau „semi-idioți”, scrie Vladimir Petrov[68], „pe care nici cea mai crâncenă bătaie nu putea să-i alunge de pe mormanele de gunoaie”. Gândiți-vă: nici cea mai crâncenă bătaie. Dacă resturile erau aruncate în latrină, muribunzii se duceau după ele.

„Cuvântul *dohodiaga* derivă din verbul *dohoditi*, care înseamnă a sosi sau a ajunge”, scrie Petrov:

> La început n-am înțeles legătura, însă mi s-a explicat: *dohodiaga* erau „ariviștii”, cei care ajunseseră la socialism – erau varianta finală de cetățean din societatea socialistă.

Știam că o să-i găsim – pe Oamenii Noi. Și iată-i, bătuți, bătuți și încă o dată bătuți, stând în patru labe și mârâind ca niște câini, lovindu-se și mușcându-se unul pe altul pentru niscai resturi putrede.

Iată-i.

---

67 Evghenia Ghinzburg, *op. cit.*, pp. 437-438.

68 *It Happens in Russia*, publicată în Anglia în 1951 (n.a.).

Must**ă**cioara **ş**i Must**ăţ**oaia

În primele pagini din *Gulag 3* Soljeniţîn scrie despre pedepsele de care au avut parte cetăţenii sovietici care au continuat să activeze sub ocupaţie germană. Printre ei s-au numărat şi învăţătorii. Care erau diferenţele de la ore sub cele două regimuri? Sub Hitler, stabileşte Soljeniţîn, învăţătorii petreceau mult mai puţin timp minţindu-şi elevii (sub Stalin, „fie că citeai cu glas tare din Turgheniev, fie că plimbai bagheta pe cursul Niprului, trebuia negreşit să afuriseşti sărăcia din trecut şi să elogiezi belşugul din prezent"). Altminteri, deosebirile erau în mare măsură simbolice. Se sărbătorea mai degrabă Crăciunul decât Anul Nou; aniversarea imperiului o înlocuia pe cea a Revoluţiei din Octombrie; iar „din şcoală vor trebui scoase portretele cu mustaţă şi, poate, introduse cele cu mustăcioară".

Soljeniţîn reia tema după patru sute de pagini. Acum suntem în 1952; a fost eliberat din lagăr şi condamnat la domiciliu obligatoriu (o existenţă absolut precară, de obicei imposibil de diferenţiat de cerşetorie, şi anume de cerşetoria terorizată). Soljeniţîn s-a crezut binecuvântat ca prin minune: a ajuns învăţător în Kazahstan. (Şi ai certitudinea că şi elevii lui au fost binecuvântaţi ca prin minune.) Abia după câţiva ani avea să descopere

> că în anii războiului şi după, şcoala noastră murise, ea nu mai exista, din ea nu mai rămăsese decât o carcasă umflată, sunând a gol. Şcoala murise şi în metropolă, şi în provincie.[69]

Încă o victimă: şcolile moarte.

---

[69] Alexandr Soljeniţîn, *op. cit.*, vol. III, p. 343.

Care este diferența dintre mustăcioară şi mustățoaie (şi nu cumva la mustățoaie s-ar cuveni să încadrăm şi mustața medie a lui Vladimir Ilici)?

În 1997, în timpul unui interviu pentru *Le Monde*, Robert Conquest a fost întrebat dacă Holocaustul i se pare „mai rău” decât crimele staliniste: „Am răspuns da, mi se pare, însă când jurnalistul m-a întrebat de ce, singurul meu răspuns cinstit a fost: «Aşa simt»„. Aşa simte Conquest, antisovietcicul numărul unu. Aşa a simțit şi Nabokov, nobilul deposedat. Aşa simțim şi noi. Când citeşti despre război, despre asediul Leningradului – când citeşti despre Stalingrad, despre Kursk –, corpul îți spune singur de partea cui eşti. Aşa simți. În încercarea de-a răspunde la întrebarea „de ce?”, pătrunzi într-o zonă doldora de remuşcări.

(i.)

Date statistice. Chiar dacă adăugăm pierderile totale din al Doilea Război Mondial (40-50 de milioane) la pierderile Holocaustului (aproximativ 6 milioane), ajungem la un număr cu care se pare că bolşevismul poate să concureze serios. Războiul Civil, Teroarea Roşie, foametea; colectivizarea ar fi putut să însemne 11 milioane, sugerează Conquest. Soljenițîn oferă un număr („o estimare modestă”) de 40-50 de milioane care au primit condamnări lungi la gulag din 1917 până în 1953 (şi mulți au urmat scurtului dezgheț al lui Hruşciov), după care vin Marea Teroare, deportarea de populații din anii 1940 şi 1950 („cei strămutați în condiții speciale”), Afganistanul... Cele „Douăzeci de Milioane” încep să aducă mai degrabă a patruzeci. Fireşte, numerele încă nu sunt sigure şi variază exasperant. Însă ele nu sunt zerourile „imaginare” ale

mileniului şi cu siguranţă că o să avem nevoie de şapte zerouri pentru inventarierea experimentului sovietic.[70]

Avem mare nevoie să ştim numărul morţilor. Avem o şi mai mare nevoie să le ştim numele.[71] La rândul lor, şi morţii au nevoie să le ştim numele.

(ii.)

Natura excepţională a genocidului nazist se leagă strâns de caracterul lui „modern”, de dimensiunile şi de ritmul lui industrial. Faptul ne ofensează acut, însă poate că dezgustul nu este atât de riguros moral; în parte, e şi

---

70 „Încă întâlneşti superstiţia nestrămutată conform căreia e tipic dreptei să dea numere mari. Conquest şi Pipes au participat la Războiul Rece (Conquest a consiliat-o pe Thatcher, Pipes pe Reagan); datele lor sunt, prin urmare, date de tip „Războiul Rece”, umflate în scopuri propagandistice. Însă Conquest şi Pipes sunt istorici de reputaţie mondială; şi se află sub jurământ. Când Conquest mi-a trimis un exemplar din *Kolîma* lui, mi-a dat următoare dedicaţie: „N.B. Capitolul 9 e *depăşit*”. Iar sub numărul capitolului (intitulat „Bilanţul morţilor”) a adăugat: „Se pare că sunt mai puţine victime decât au indicat rapoartele”. Pe de altă parte, cifra lui Conquest privind execuţiile din timpul Marii Terori a crescut şi se apropie de pragul odios de 2 milioane în perioada 1937-38... Gropile comune descoperite între timp pot crea noi dificultăţi de calculare. În *Night of Stone*, Catherine Merridale scrie: „Cadavrele, o masă diformă a morţii, au putrezit între timp, iar scheletele sunt imposibil de separat. Nu e recomandabil să te bazezi pe numărarea craniilor, fiindcă majoritatea au fost deteriorate, dacă nu făcute ţăndări, de gloanţele călăilor... Până la urmă, cel mai bine e să numeri femururile şi să împarţi la doi. În majoritatea cazurilor, rezultatul va fi de ordinul miilor” (n.a.).

71 Societatea Memorialului, o agenţie de evocare din Rusia, publică liste cu morţi în volume de dimensiunile unor cărţi de telefon (n.a.).

estetic. (La Hiroshima au murit aproximativ 50 000 de oameni în 120 de secunde, majoritatea pe loc. Şi aici, pe lângă dezgustul moral, simţim un dezgust estetic, un afront de prisos. Însă ce-aţi prefera? Dintre morţile la o scară atât de spectaculoasă, eu unul aş alege august 1945; aş deveni o umbră cu viteza luminii.) În cercurile naziste de la începutul anilor 1940 au existat multe discuţii tensionate despre nevoia de-a optimiza omorurile, pentru a le face mai „elegante"; presupusa preocupare viza sănătatea mentală a călăilor. „Uitaţi-vă la ochii bărbaţilor din acest *Kommando*", i-a spus generalul Erich von Bach-Zelewski lui Himmler la sfârşitul unui masacru din 1941. „Oamenii ăştia sunt terminaţi [*fertig*] pentru tot restul vieţii." Principala îngrijorare ţinea nu atât de sănătatea psihică a oamenilor, cât de eficienţa lor; iar căutarea ulterioară a unor „metode mai umane" (asta însemnând gazarea) a fost esenţialmente o căutare a ritmului optim. Însă regimul a luat măsuri de ochii lumii – le-a asigurat „consiliere" călăilor şi aşa mai departe. În URSS nu prea pare să fi existat nelinişte cu privire la rănile morale şi psihologice produse cekiştilor.[72] „Găsiţi oameni mai rezistenţi", a fost singurul comentariu al lui Lenin pe această temă. Iar Stalin, făcând selecţia în jos, ca întotdeauna, evident că îşi *dorea* ca oamenii lui să fie terminaţi – terminaţi moral; asta îi lega de el şi, mai mult decât atât, îi confirma evaluarea nerostită a naturii umane. Stalin ştia că, dacă i se asigură anumite condiţii, fiinţa omenească poate de fapt să ucidă toată ziua şi tot anul. Există vreo diferenţă morală limpede între liniile ferate şi coşurile din Polonia, pe de o parte, şi, pe de alta, tăcerea uriaşă şi anormală care s-a lăsat peste satele din Ucraina în

---

[72] Cu excepţia celor de la cel mai înalt nivel. Citim despre curele de odihnă extrem de costisitoare, în staţiuni europene, ale unui Dzerjinski surmenat (n.a.).

1933? Holocaustul este „singurul exemplu pe care-l oferă istoria pentru identificarea unei politici premeditate de distrugere fizică totală a tuturor membrilor unui grup etnic”, scriu Ian Kershaw şi Moshe Lewin în *Stalinism and Nazism: Dictatorships in Comparison* – pe când, sub Stalin, niciun grup etnic nu a fost sortit nimicirii totale”. Prin urmare, deosebirea constă în cuvântul „totală”, fiindcă Lenin a urmat politici de genocid (decazacizarea) şi la fel a făcut şi Stalin (vezi mai departe). Mai mult, majoritatea istoricilor sunt de acord că dacă Stalin ar mai fi trăit un an, pogromul lui antisemit ar fi provocat o a doua catastrofă pentru evrei la mijlocul anilor 1950. Deosebirea ar putea fi că teroarea nazistă viza precizia, în timp ce teroarea stalinistă era aleatorie cu bună ştiinţă. Toată lumea era terorizată, de jos până sus: toată lumea, în afară de Stalin.

(iii.)

Ideologie. Orlando Figes rezumă punctul de vedere reprezentativ:

> Programul bolşevic se baza pe idealurile iluministe – îşi avea sorgintea în egală măsură în Kant şi în Marx – ceea ce face ca până şi în prezentul nostru postmodernist liberalii occidentali să simpatizeze cu el sau ne obligă cel puţin să încercăm să-l înţelegem, chiar dacă nu-i împărtăşim scopurile politice; pe când eforturile naziştilor de a „îmbunătăţi omenirea”, fie prin eugenie, fie prin genocid, au fost o palmă pe obrazul Iluminismului şi nu pot decât să ne provoace repulsie.[73]

---

[73] Orlando Figes, *Revoluţia Rusă 1891-1924. Tragedia unui popor*, trad. de Cornelia Marinescu, Polirom, Iaşi, 2016, p. 656.

Marxismul a fost produsul claselor de mijloc intelectuale; nazismul a fost vulgar, tabloid, de rigolă. Marxismul a avut cerințe cu totul nerealiste pentru natura umană; nazismul a constituit un apel direct la adresa creierului reptilian. Şi totuşi, ambele ideologii au acționat identic asupra simțului moral. „Fantezia şi forțele sufleteşti ale criminalilor lui Shakespeare se limitau la cel mult zece cadavre”, scrie Soljenițîn.[74] „Pentru că ei nu aveau o *ideologie*.” Şi continuă:

> În fizică sunt cunoscute mărimile sau fenomenele de prag. Sunt acele mărimi ori acele fenomene care nu există câtuşi de puțin câtă vreme nu este trecut un anumit prag cunoscut de natură şi cifrat de ea (...)

---

[74] Lucrul e mai mult sau mai puțin valabil pentru Iago, Claudius şi Edmund (spre a cita doar tragediile cele mai importante). Însă rămânem cu gândul la faptul că Macbeth *nu* s-a limitat – mai mult, că a fost un dictator uzurpator, care a condus prin teroare (şi poate că teroarea este întotdeauna o mărturisire a nelegitimității). „Zilnic / Alt plâns de-orfan şi-alt geamăt de vădană.” Cea mai deplină evocare a unei societăți terorizate îi aparține lui Ross, un personaj minor, de legătură, dar care spune câteva lucruri de bun-simț: „Sărmană țară! / Atât de îngrozită-i de ea însăşi, / Că nu-i poți spune mamă, ci mormânt, / Acolo nimeni nu surâde – afară / De-acela care nu ştie nimic. / Suspinele, şi bocetul, şi plânsul / Ce sfâşie văzduhul doar le-auzi / Dar nu le-asculți. Năprasnica durere / E parcă o lumească rătăcire, / Iar dacă sună clopotul a moarte / Abia de-ntrebi: dar cui îi bate ceasul? / Acolo viața omului nu ține / Nici cât o floare pusă la căciulă, / Că moare nezăcut...” (William Shakespeare, *Macbeth*, traducere de Ion Vinea, în *Opere complete*, Univers, 1988, actul IV, scena 3, p. 313)

Întâmplător, *Macbeth* conține o definiție nimicitoare a realității comunismului de război (şi deviza lui Lenin, „Cu cât mai rău, cu atât mai bine”). Ea constă în şapte cuvinte şi este cântată de Vrăjitoare la unison (I.i.11): „Ce-i frumos e slut, ce-i slut, frumos...” (n.a.).

> Pesemne că nelegiuirea este tot o mărime de prag. Da, toată viața lui omul oscilează, se zbate între rău şi bine, alunecă, apoi cade, se cațără, se căleşte, din nou se întunecă, dar, până nu trece pragul nelegiuirii, el mai are posibilitatea de a se reîntoarce şi de a rămâne în sfera speranței noastre.[75]

Ideologia produce o fuziune dezastruoasă: cea dintre violență şi echitate – o sălbăticie fără pată. Ideologia lui Hitler era toxică, a lui Lenin, aparent corectă. Şi ne amintim de ideea simplă a lui Figes: Revoluția Rusă a lansat „un experiment (...) menit să se petreacă la un moment dat în cursul evoluției rasei umane, ca o concluzie logică a năzuinței istorice a umanității către dreptate socială şi tovărăşie". Asta pe când programul lui Hitler avea toate şansele să rămână unde-i era locul – în visurile tânărului artist întins pe patul lui din *Asyl für Obdachlose*, un adăpost pentru nevoiaşii din Viena.

(iv.)

Există vreo diferență morală între medicul nazist (halat alb, cizme negre, granule de Zyklon B) şi anchetatorul pătat de sânge din lagărul penitenciar de la Orotukan? Medicii nazişti nu au participat doar la experimente şi „trieri". Au supravegheat toate etapele procesului de lichidare. Mai mult, viziunea nazistă a fost în esență o viziune biomedicală. Iată un fragment din studiul clasic al lui Robert Jay Lifton, *Medicii nazişti*:

> Arătând spre coşurile din depărtare, [dr. Ella Lingens-Reiner] l-a întrebat pe un medic nazist, Fritz Klein:

[75] Alexandr Soljenițîn, *op. cit.*, vol. I, p. 126.

> „Cum poţi să împaci asta cu jurământul dumitale de medic?” Răspunsul lui a fost: „Bineînţeles că sunt medic şi vreau să apăr viaţa. Şi tocmai din respect pentru viaţa omului, sunt gata să extrag apendicele cangrenat dintr-un corp îmbolnăvit. Evreul este apendicele cangrenat din corpul omenirii.”

A fost o răsturnare pe care bolşevismul n-a încercat-o: folosirea concertată a vindecătorilor pe post de ucigaşi. Lifton scrie:

> Am putea spune că medicul care stătea pe rampă a reprezentat un fel de punct omega, un paznic mitic între lumea morţilor şi cea a viilor, un drum final şi comun al viziunii naziste a terapiei prin crima în masă.

(v.)

Nazismul nu a distrus societatea civilă. Bolşevismul a distrus societatea civilă. Este unul dintre motivele care explică „miracolul” refacerii germane, precum şi continuarea vulnerabilităţii şi eşecului rus. Stalin nu a distrus societatea civilă. Lenin a distrus societatea civilă.

(vi.)

Refuzul râsului de-a se face nevăzut, în cazul sovieticilor, a fost deja observat (şi ne vom întoarce la el). Se pare că cele Douăzeci de Milioane nu vor impune niciodată sobrietatea mormântală a Holocaustului. Acesta nu este (doar) un simptom al „asimetriei indulgenţei” (formula este a lui Ferdinand Mount) manifestată în general. Şi nici nu ar putea să fie decât dacă i-ar permite ceva din natura bolşevismului să fie aşa.

(vii.)

Hitler şi Stalin, sau fantomele lor, ar putea alege în clipa asta să invoce responsabilitatea diminuată. În eseul „Croindu-şi drum spre Führer", Ian Kershaw e nevoit să dea din umeri, să se foiască şi să tuşească mult timp cu mâna la gură, însă până la urmă spune ce e de spus:

> Conducerea lui Stalin, cu tot radicalismul ei dinamic din programul brutal de colectivizare, cu toată cursa industrializării şi cu faza paranoică a epurărilor, n-a fost incompatibilă cu fixarea rațională a priorităților şi cu atingerea unor scopuri limitate şi inteligibile, chiar dacă metodele au fost de o barbarie dusă la extrem, iar lipsa de omenie care le-a însoțit atât de mare, încât a întrecut orice limită. Dacă metodele au fost cele mai potrivite pentru atingerea scopurilor propuse încă poate fi discutat, însă tentativa de impunere a unei industrializări în mare viteză asupra unei țări profund înapoiate economic şi de introducere a „socialismului într-o țară" nu pot fi considerate scopuri iraționale sau fără limite.

Ei bine, aproape că suntem pe punctul să avem un argument; şi nimeni n-ar încerca un lucru asemănător în numele lui Hitler. Când citeşti *Hitler and Stalin: Parallel Lives*, cartea de o mie de pagini a lui Alan Bullock, în care protagoniştii sunt prezentați în linii mari în capitole care alternează, te simți ca supraveghetorul unei secții de psihiatrie care are de-a face invariabil cu aceiaşi doi pacienți. Pacientul german manifestă o megalomanie flamboaiantă, de tip maniacal. Hitler a creat, într-adevăr, o nebunie de un tip cu totul nou – în care simulacrul siguranței de sine supranaturale e risipit în mod repetat într-o împroşcare furioasă cu salivă. Prezentându-şi

argumentele pentru atacarea imediată a Poloniei (22 august 1939), Hitler li s-a adresat generalilor la Berghof:

> În primul rând, doi factori personali: personalitatea mea şi a lui Mussolini. Totul depinde de mine, de existenţa mea, datorită talentului meu politic. Probabil că nimeni n-o să mai aibă vreodată încrederea întregului popor german, aşa cum o am eu. Probabil că n-o să mai existe niciun om cu mai multă autoritate decât mine. Existenţa mea este, aşadar, un factor de mare valoare.

Trei zile mai târziu (aceasta este relatarea unui diplomat german):

> Deodată s-a oprit şi a rămas în mijlocul încăperii, privind fix. Avea vocea neclară şi comportamentul unei persoane cu totul anormale. A vorbit în enunţuri sacadate: „Dacă o să fie război, atunci o să construiesc submarine, construiesc submarine, submarine, submarine”. Vocea i-a devenit şi mai greu de înţeles, iar până la urmă n-a mai putut fi urmărită deloc. Apoi şi-a venit în fire, a ridicat tonul, de parcă s-ar fi adresat unui public numeros, şi a ţipat: „O să construiesc avioane, construiesc avioane, avioane, avioane şi o să-mi nimicesc duşmanii”. Semăna mai mult cu o fantomă dintr-o carte de poveşti decât cu un om în carne şi oase. L-am privit cu uimire şi m-am întors să văd reacţia lui Göring, care însă a rămas impasibil.

Fiindcă Göring era obişnuit. Aceasta era energia dementă pe care o punea uneori la treabă Hitler în demagogia lui. După Stalingrad i s-a inflamat creierul la propriu. Acum, printre simptomele lui generale se numărau durerile de cap spectaculoase, un braţ care-i tremura, un picior pe care-l

târa, o insomnie intratabilă, precum şi o depresie acută şi cronică (deşi încă făcea multe crize de nervi). Medicația lui spune totul: mostra de urină arăta limpede că Hitler făcea injecții cu hormoni, plus între opt şi şaisprezece doze pe zi dintr-un medicament patentat cu denumirea de „tabletele antibalonare ale doctorului Koester” (ah, să fi fost pe acolo şi un *l*), despre care s-a dovedit că aveau în compoziție în principal două otrăvuri, stricnină şi atropină, alimentând astfel din belşug cuptorul interior. La jumătatea lui aprilie 1945, Goebbels a cerut horoscopul Führerului, care a profețit victoria. Hitler s-a căsătorit pentru prima dată în ultima zi plină a vieții lui: 30 aprilie... Celălalt caz, pacientul sovietic, este mult mai greu de citit, după cum vom vedea în continuare. Avem de data asta un caz de interiorizare impenetrabilă şi de episoade violente. Este vorba, totuşi, de un nebun cu o doză mult mai mare de autocontrol – mai mult, este vorba de un nebun cu *răbdare*.[76]

(viii.)

Spre deosebire de Hitler, Stalin a atins apogeul în rău. A făcut-o străduindu-se din răsputeri toată viața. În anul

---

[76] Nu putem să părăsim secția fără să-i aruncăm măcar o privire şi lui Vladimir Ilici. Avem aici o încruntătură care îşi îngăduie uneori un chicotit reconfortant. Lenin era curtenitor cu bolşevicii buni, care erau de acord cu el, şi mai mult decât curtenitor cu soția, sora şi „amanta” (toate bolşevice bune, care erau de acord cu el). Ceilalți pur şi simplu nu prezentau interes; nu-i spuneau absolut nimic. Lenin era un afazic moral, un autist moral... Când citesc scrierile cuiva, mă aştept să-i descopăr condiția morală. Mintea de scriitor a lui Lenin e crucişă ca intensitate a focalizării, dureros de obtuză şi de încorsetată, neobosită în a face glume nepotrivite şi repetate, şi subminată permanent de pedanterii microscopice (n.a.).

morții pregătea ceva ce părea din toate punctele de vedere o altă mare teroare, căzând victimă, la şaptezeci şi trei de ani, unui antisemitism recrudescent şi semisenil. Prin contrast, Hitler nu a atins apogeul în rău. Ce a făcut el mai rău seamănă cu o umbră uriaşă, întinsă, şi ne afectează implicit felul în care-i privim crimele. Dacă s-ar fi concretizat, nazismul „matur” ar fi însemnat, printre altele, un dezmăț de eugenie la scara unei emisfere (existau deja planuri, la începutul anilor 1940, pentru rafinarea suplimentară a materiei prime ariene). Laboratorul doctorului Mengele de la Auschwitz ar fi ajuns să acopere un continent. Psihoza hitleristă a fost „non-reactivă”, răspunzând nu la evenimente, ci la propriile ei ritmuri. În acelaşi timp, ea a fost esențialmente suicidară ca tendință. Nazismul a fost incapabil de maturizare. Poate că durata optimă de viață a unei asemenea virulențe supranaturale a fost de doisprezece ani.

(ix.)

Bolşevismul a fost exportabil şi a produs rezultate cvasi-identice peste tot. Nazismul n-a putut fi reprodus. Prin comparație cu el, celelalte state fasciste au fost nişte simple amatoare.

(x.)

La sfârşitul carierei, pe Hitler îl aşteptau înfrângerea şi sinuciderea. „Când Stalin şi-a sărbătorit a şaptezecea aniversare în 1949”, scrie Martin Malia, zguduitor, „... chiar s-a înfățişat ca un «tătuc al popoarelor» cam pentru o treime din omenire; şi se părea că triumful mondial al comunismului era posibil, poate chiar iminent.”

(xi.)

Istoricii o numesc teza Sonderweg: „drumul aparte” al Germaniei spre modernitate – mai bine zis, drumul aparte al Germaniei spre Hitler. Însă Rusia are şi ea un drum aparte, la fel cum are fiecare ţară, inclusiv imaginarul stat-„model” de la evoluţia căruia se presupune că s-ar fi abătut Germania. Combinaţia germană de dezvoltare avansată, cultură înfloritoare şi barbarie fără limite este, bineînţeles, frapantă. Şi totuşi, nu putem izola nazismul ca fiind inimitabil german; după cum este evident că nici bolşevismul nu poate fi izolat ca fiind inimitabil rusesc. Adevărul este că ambele cazuri abundă în veşti cumplite despre natura umană. Ele provoacă deopotrivă ruşine şi revoltă. Iar ruşinea este mai profundă în cazul Germaniei. Sau cel puţin aşa mi se pare. Să ne ascultăm corpul. Când citesc despre Holocaust, simt ceva ce nu simt când citesc despre cele Douăzeci de Milioane: simt o infestare fizică. Asta este ruşinea speciei. Şi exact asta îţi cere Holocaustul.

(xii.)

Numai că, în timp ce-şi zugrăvea ura cu mişcări largi de pensulă, Stalin avea arme de care Hitler nu dispunea.

Avea frigul: gerurile arzătoare ale Arcticii. „La Oimiakon [în Kolîma] s-a înregistrat o temperatură de -37 de grade Celsius. La temperaturi mult mai puţin scăzute, oţelul crapă, cauciucurile explodează, iar din zade sar scântei când le izbeşti cu toporul. Pe măsură ce temperatura scade, răsuflarea ţi se transformă în cristale de gheaţă şi atinge solul cu un sunet care se cheamă «şoapta stelelor».”[77]

---

[77] Din cartea lui Colin Thubron, *In Siberia*. În timpul viscolelor se ştie că au pierit lagăre întregi. Au murit toţi cei de acolo. Până şi paznicii. Până şi câinii (n.a.).

Avea întunericul: sechestrarea bolşevică, autoexcluderea de pe planetă, şocant de aspră şi de neîmpăcat, cu frica ei de comparaţii, cu frica de ridicol, cu frica de adevăr.[78]

Avea spaţiul: marele imperiu cu cele unsprezece fusuri orare, distanţele care înlesneau exilul şi izolarea, stepa, deşertul, taigaua, tundra.

Şi, de o importanţă crucială, Stalin avea timp.

Partea a doua

IOSIF CEL GROAZNIC: CURSUL SCURT

[78] Asta se numeşte agonism: lupta permanentă a martirului autoînvestit. Islamismul militant este evident şi pronunţat agonist (n.a.).

Recensământ

A avut loc un recensământ național în 1937, primul după 1926, care dăduse o populație de 147 de milioane. Extrapolând pe baza indicilor de creştere din anii 1920, Stalin a spus că aştepta un total nou de 170 de milioane. Comisia pentru Recensăminte a raportat un număr de 163 de milioane – ceea ce reflecta consecințele politicii lui Stalin. Aşa că Stalin a ordonat arestarea şi împuşcarea membrilor comisiei. Rezultatele recensământului nu au fost prezentate public, însă membrii comisiei au fost denunțați ca fiind un cuib de spioni şi de sabotori, în ciuda faptului că-i trimiseseră raportul lui Stalin şi nu ziarului *Times* din Londra, de exemplu.

În 1939 a avut loc un alt recensământ. De data asta, Comisia pentru Recensăminte a urcat artificial numărul la 167 de milioane, iar Stalin l-a dus personal la 170. Poate că acum comisia a adăugat o anexă la raport, spunând că dacă lui Stalin numărul i se părea prea mic, trebuia oricum să mai scadă puțin: Stalin ar fi trebuit să-i scoată din ecuație pe membrii Comisiei pentru Recensăminte.

Arhitecții recensământului din 1937 au fost împuşcați pentru că „au trădat prin strădaniile lor de-a micşora populația din URSS”.

Stalinismul pe scurt: perfecțiunea negativă.

Georgia

Relatările despre copilăria marilor monştri ai istoriei sunt întotdeauna siropoase. În loc să ți se spună ceva de genul „X

a fost crescut de crocodili într-o fosă septică din Kuala Lumpur”, ți se povestește despre o mamă, un tată, un frate, o soră, o casă, un cămin. Se poate admite că atmosfera domestică din casa familiei Djugașvili din Gori, Georgia, lăsa mult de dorit. Mama și tatăl lui Iosif se băteau și-l băteau și pe Iosif. Însă nu există nimic în primii ani care să anunțe excesele lui Stalin. Lucrurile stau la fel și cu Hitler. Și el s-a născut la periferia țării pe care avea s-o conducă (Austria de Sus) și din părinți țărani (deși situația lor avea să se îmbunătățească până acolo unde statutul lui Hitler avea să semene cu al lui Lenin: urmaș al unor oficialități imperiale); atât Adolf, cât și Iosif au cântat în corul bisericesc; și amândoi aveau să se oprească la înălțimea de 1,63. Tatăl lui Hitler (foarte potrivit, într-un fel) a fost, pe măsură ce îmbătrânea, din ce în mai obsedat de apicultură. Tatăl lui Stalin a fost un cizmar semi-analfabet și bețiv.

Tânărul Iosif Vissarionovici era genul de copil care se poreclește singur. Porecla aleasă a fost „Koba”. Koba era eroul unui roman popular intitulat, sugestiv, *Patricidul*; însă Koba nu a fost un eponim. Cel mai important lucru despre Koba este că era o figură de tip Robin Hood, un om care lua de la bogați și dădea la săraci. Stalin a mai avut o poreclă, „Soso” (diminutivul georgian al lui Iosif), care s-ar putea ca la ora asta să-l reprezinte mai bine. În afara memoriei (prezentată unanim ca „fenomenală”), era un băiețel obișnuit. „Stalin”, bineînțeles, a fost un alt supranume autoimpus. Omul de Oțel. Oțelitul.

A început să învețe rusă la vârsta de opt sau nouă ani (părinții lui erau monolingvi georgieni). În 1894, la cincisprezece ani, a părăsit școala religioasă din Gori și a câștigat un fel de bursă pentru Seminarul Teologic din Tiflis.[79] A fost exmatriculat, sau a abandonat, după cinci

---

[79] Tbilisi.

ani. Din acel moment a devenit revoluționar cu normă întreagă.

Două detalii din copilărie. Un prieten din şcoală a spus mai târziu că nu-l văzuse niciodată pe Iosif plângând. Îți zboară gândul la celebra propoziție care avea să devină atât de actuală în anii 1930: Moscova nu crede în lacrimi. Pe de altă parte, Koba era poet. Se crede, de pildă, că aceste versuri sunt ieşite din condeiul lui:

Află că cel care a căzut aidoma cenuşii pe pământ,
Care a ajuns sclav cu mult în urmă
Se va ridica din nou, cu aripi de speranțe aprinse,
Peste munții cei falnici.

Robert Conquest a sugerat cândva că „s-ar putea face un volumaş ciudat cu poeziile lui Stalin, Mao, Castro şi Ho Şi Min, cu ilustrații de A. Hitler". La douăzeci de ani, cu aspirațiile artistice neîmplinite, Hitler ajunsese un vagabond: bănci din parcuri, cozi la cantina săracilor. Poate că, dac-ar fi avut ceva mai mult talent, nu s-ar fi sinucis în buncăr, ci într-un studio intim din Klagenfurt.

Nu ştim ce a crezut Stalin despre copilăria lui. Dar ştim ce-a crezut despre Georgia. De ce să te răzbuni pe părinți, când poți s-o faci pe o provincie întreagă?

În 1921, cu sprijinul total al lui Stalin, Lenin a reanexat Georgia (căreia i se acordase independența cu un an mai devreme) prin invazie. Stalin s-a deplasat în sud ca să participe la o plenară a noii administrații: prima lui vizită după nouă ani. S-a adresat unui grup de muncitori de la căile ferate, care l-au redus la tăcere strigându-i „renegatule!" şi „trădătorule!". La o întâlnire ulterioară a perorat în fața conducătorilor bolşevici locali:

> Fătălăilor! Mămăligi ce sunteți! Ce se petrece aici? Trebuie să pârjoliți pământul ăsta al Georgiei!... Mi se pare c-ați uitat deja principiul dictaturii proletariatului.

O să trebuiască să-i rupeți aripile Georgiei ăsteia! Să curgă sângele micilor burghezi până n-o să mai opună niciun strop de rezistență! Trageți-i în țeapă! Faceți-i bucăți!

Lenin era acum adeptul unei abordări ceva mai blânde a chestiunii naționalităților, mai cu seamă a Georgiei. Stalin era pentru maximum de forță.

În 1922, aroganța violentă a lui Stalin, manifestarea „măreţului şovinism rus” (expresia lui Lenin) în chestiunea Georgiei a fost cât pe-aci să-i încheie cariera – o dovadă uimitoare că tăria sentimentelor prevala asupra propriului interes. (Puterea, după cum vom vedea, a avut un efect tulburător şi imediat asupra lui Stalin; în timpul Războiului Civil el a manifestat o nesupunere cronică şi a fost mereu cu degetul pe trăgaci; au trecut mulți ani până să învețe să-şi controleze fierberea glandulară pe care i-o inculca puterea.) Chestiunea Georgiei l-ar fi răsturnat de la comandă pe Stalin – dacă sănătatea lui Lenin ar fi rezistat. În mai 1922, la o lună după ce împlinise cincizeci şi doi de ani, Lenin a început să cadă victimă atacurilor cerebrale (de asemenea, ne amintim că încasase trei gloanțe ruseşti, în 1918, şi că unul dintre ele îi rămăsese blocat în gât). Mă declar convins de intenția lui Lenin, nu din referirile la „mojicia” lui Stalin (*grubost*: bădărănie, mitocănie, ignoranță crasă), ci din discuțiile dintre Lenin şi sora lui, Maria. Stalin o rugase pe Maria să pună o vorbă bună pentru el; apelase la sentimentele ei, declarând că nu poate să doarmă fiindcă Lenin îl trata „ca pe un trădător”. Discuția dintre Lenin şi sora lui s-a încheiat astfel:

— [Stalin spune că te iubeşte. Şi îți trimite calde salutări. Să i le transmit şi eu pe ale tale?]

— Transmite-i-le.

— Dar, Volodea, e foarte inteligent.

— Nu e câtuşi de puţin inteligent.

Cuvintele sunt spuse „cu fermitate”, deşi „fără nicio iritare”, sugerând că Lenin încetase de mult să-l considere pe Stalin un aliat. Există percepţia generală că, dacă ar fi fost măcar pe jumătate în stare de funcţionare, Lenin l-ar fi trecut pe linie moartă, deşi Richard Pipes, în *Three ‘Whys’ of the Russian Revolution*, sugerează că „Stalin luase avans în lupta pentru postul lui Lenin, poate încă din 1920, dar cu siguranţă din 1922”.

În 1935, Stalin s-a dus să-şi vadă mama, pe care o instalase în palatul viceregelui ţarist din Caucaz (unde se mulţumea cu o cameră). Se crede că această vizită promovată frenetic a făcut parte dintr-o campanie pro-familie menită să combată scăderea natalităţii. Stalin a întrebat-o, printre altele, de bătăile pe care i le dăduse în copilărie. Ea a răspuns: „De-aia ai ajuns atât de bine”.

În 1936, când bătrâna Ekaterina a murit, Stalin a scandalizat ce rămăsese din opinia publică georgiană nevenind la înmormântare.

În 1937, Marea Teroare a ajuns în Transcaucazia: „Nicăieri nu au fost victimele supuse unor atrocităţi mai mari”, scrie Robert C. Tucker, „decât în Georgia”. Dintre cei 644 de delegaţi la congresul din mai al partidului georgian, 425 au fost fie împuşcaţi, fie expediaţi în gulag (gulagul a ajuns la apogeul mortalităţii în 1937-38). Lui Mamia Orakelaşvili, unul dintre fondatorii republicii, i s-au scos ochii şi i s-au perforat timpanele, în timp ce soţia lui era silită să se uite. Conducătorul de partid Nestor Lakoba

fusese deja otrăvit şi înmormântat cu onoruri în 1936; acum a fost deshumat ca duşman al poporului, iar soția lui a fost torturată până a murit, în prezența fiului lor de paisprezece ani (care a fost trimis în gulag împreună cu trei tineri prieteni). „Mai târziu, când i-au scris lui Beria, solicitând eliberarea ca să-şi continue studiile”, scrie Tucker, „acesta a ordonat să fie trimişi înapoi la Tbilisi şi împuşcați.” Budu Mdivani, fostul premier, a fost arestat, torturat trei luni şi împuşcat. Soția lui, cei patru fii şi fiica lor au fost împuşcați cu toții.

Când anchetatorii au început să se ocupe de Mdivani, se spune că acesta ar fi protestat: „Îmi spuneți că Stalin a promis să cruțe viețile vechilor bolşevici! Îl ştiu pe Stalin de treizeci de ani. N-o să aibă odihnă până când nu ne va fi măcelărit pe toți, începând cu bebeluşul neînțărcat şi terminând cu străbunica oarbă!” „Pe toți” pare să se refere la „Vechii Bolşevici”; dar ar putea să însemne „toți georgienii” (sau, plauzibil, toți cetățenii sovietici). Natura specifică a antipatiei lui Stalin e în orice caz limpede. Ea este pusă de obicei pe seama nesiguranței lui profunde şi a ruşinii în legătură cu propriile origini. Poate că încerca de asemenea să suprime ultimele legături cu tot ce era uman. În anii 1930 şi după aceea, Stalin i-a ucis pe toți cei care apucaseră să-l cunoască pe Troțki. Însă îi lichida şi pe cei care apucaseră să-l cunoască pe Stalin – îl cunoscuseră, îl văzuseră sau respiraseră acelaşi aer cu el.

Demian Bednîi

Dintre toți scriitorii cu care avusese de-a face Stalin, niciunul n-a fost mai puțin distins decât Demian Bednîi. Hamal literar şi iluzionist, Bednîi era, de-a dreptul ridicol,

„poetul laureat” al proletariatului din Uniunea Sovietică. Era activ încă din perioada Războiului Civil, iar poeziile lui (sau lozincile lui de luptă: „Moarte paraziților! Omorâți-i pe toți, până la unul!”) erau lipite pe pereți și împrăştiate din avioane. Troțki i-a lăudat pasiunea, „ura bine fondată” şi capacitatea de-a „nu scrie doar în rarele clipe când îl cheamă Apollo”, ci „zi şi noapte, după cum o cer evenimentele... şi Comitetul Central”. Au existat aclamații de tip „Autorul pe scenă! Autorul pe scenă!” din partea lui Stalin, în 1926, când Bednîi a publicat o poezie anti-Troțki, „Toate ajung la sfârşit”, care conținea versurile:

Partidul nostru a servit destul
ca țintă pentru politicienii învechiți!
E timpul în sfârşit
să se pună capăt acestui scandal!

În timp ce procesul-spectacol al vechilor bolşevici Zinoviev şi Kamenev se apropia de deznodământ, *Pravda* era plină de rezoluții de masă şi de articole semnate care cereau pedeapsa cu moartea. Poemul lui Bednîi pentru 21 august 1936 s-a intitulat „Fără milă”.[80]

Demian Bednîi, care a primit o pensie şi un apartament de lux în Kremlin, a dat nas în nas de câteva ori cu Stalin. Nadejda Mandelştam povesteşte ceva despre o *froideur*[81] mai veche. Se pare că lui Bednîi îi displăcea să-i împrumute cărți lui Stalin din cauza petelor lăsate pe margini de „degetele lui unsuroase”. A avut imprudența să treacă acest lucru în jurnal; o secretară a văzut însemnarea şi a transmis-o mai departe. E evident, în treacăt fie spus, că

---

[80] În aceeaşi fază a procesului lui Buharin, doi ani mai târziu, „poetul popular” D. Djambul a avut o contribuție asemănătoare: un poem cu titlul „Nimiciți-l” (n.a.).

[81] Răceală.

Stalin l-a privit întotdeauna pe laureat doar ca pe un idiot rezonabil de folositor. El ştia foarte bine că poezia era altceva decât sirena din fabrică...

În 1930, Bednîi a publicat „Scoateți grătarul din cuptor”, o poezie care deplângea scăderea extracției de cărbune din Donbas (o parte dintre mineri erau țărani angajați recent), şi „Pererva”, care se ocupa de un accident de cale ferată (neglijența unui acar pe traseul Moscova – Kursk). Aici tema lui Bednîi era apatia şi aspirația nerealistă ale temperamentului rus – ceea ce Lenin numise „oblomovism”. Când această critică a fost la rândul ei criticată de Comitetul Central, Bednîi i-a scris lui Stalin, susținând că satira lui constructivă la adresa caracterului național era în linia lui Gogol şi Şcedrin. Răspunsul lui Stalin a fost, cu expresia lui Tucker, „crâncen de negativ”. El l-a acuzat pe Bednîi de „calomnierea” proletariatului rus.

Bednîi nu observase că Stalin îşi schimba poziția față de vechea Rusie şi că tocmai se hotărâse să-i exalte tradițiile populare şi eroii istorici (avea să-l reabiliteze nu doar pe Petru cel Mare, ci şi pe Ivan cel Groaznic, în propria lui imagine). După cum scrie Tucker, Stalin devenea „un radical de dreapta al marii Rusii”. Aşa că Bednîi a fost foarte neinspirat în 1936, când a scris o operă comică intitulată *Bogatîrii* (marii eroi), în care un capitol sfânt din istoria rusă era batjocorit fără jenă.

Robert Tucker:

> A zugrăvit aceste personaje legendare ale Rusiei ca pe nişte bețivani şi nişte laşi... Trecerea la creştinism a prințului Vladimir în secolul al X-lea, când a intrat în fluviul Nipru în fruntea oamenilor din Kiev pentru un botez în masă în toiul iernii, a fost ridiculizată ca un episod de dezmăț bahic.

Molotov a luat parte la premieră şi a plecat la sfârşitul actului întâi („Un scandal!”). Bednîi a fost dat afară din Uniunea Scriitorilor. Şi din apartamentul de la Kremlin.

Poetul nostru a continuat să scrie şi să publice – până în 1938. În acest moment, neputând să mai simtă pulsul evenimentelor, s-a apucat să scrie un atac la adresa nazismului, părând să nu-şi dea seama de manevrele subtile dintre Hitler şi Stalin (care în scurt timp aveau să devină oficial aliați). Intitulat „Infern”, textul lui Bednîi era o reimaginare a Germaniei sub forma iadului clasic (şi în contrast, fără îndoială, cu paradisul Uniunii Sovietice). La 2 noaptea, Bednîi a fost convocat la redacția *Pravdei*. Redactorul-şef Meklis i-a arătat manuscrisul care avea acum decizia lui Stalin: „Spune-i acestui «Dante» nou ivit că poate să se oprească din scris”.

„Am inventat un gen nou”, a spus Isaac Babel, marele povestitor, în 1934: „cel al tăcerii”. Babel nu a mai publicat din 1937; a fost arestat în 1939 şi împuşcat în 1940.

Demian „Bednîi”: Demian cel Sărac (numele lui real era Efim Pridvorov). A fost o ruşine pentru poezie; şi însăşi înfățişarea lui a fost o marcă a acelei ruşini. Răsuflăm însă uşurați că nu a avut parte de o soartă mai rea decât sărăcia lucie – tăcerea fiind, în cazul lui, cu totul irelevantă.

Pata cenuşie, ochii galbeni

În noiembrie 1915 Lenin i-a scris colegului său Veaceslav Karpinski, cerându-i

> un mare hatâr: află (de la Stepko [N.D. Kiknadze] sau Miha [M. G. Țakaia]) numele lui „Koba” (e cumva Iosif Dju...? am uitat). Este foarte important!!!

Faptul pare de un comic aparte când ne gândim la revizuirile istorice întreprinse ulterior de Stalin. Filmele, tablourile şi textele din manuale prezentau scene în care Lenin şi Stalin plănuiau cu isteţime Revoluţia împreună (cu mult înainte de 1935), „marea bucurie” şi „îmbrăţişările bărbăteşti” ale întâlnirilor lor şi aşa mai departe. Există ceva copilăresc de transparent în transcrierea contrafăcută din 1929, teoretic cea a mesajelor telegrafice ale lui Lenin de la începutul lui 1918, când noul regim se lupta cu Tratatul de la Brest-Litovsk. Intenţia lui Stalin aici este validarea şi mărirea retroactivă a propriului rol (şi, bineînţeles, subminarea celui al lui Troţki):

> 1. Aici Lenin. Tocmai am primit scrisoarea specială de la tine. Stalin nu e aici şi încă n-am avut ocazia să i-o arăt... De îndată ce se întoarce Stalin, îi arăt scrisoarea ta... 2. Vreau să mă consult cu Stalin înainte să-ţi răspund la întrebare... 3. Stalin tocmai a sosit, aşa că o să discutăm problema şi o să-ţi dăm un răspuns comun... Spune-i lui Troţki să ceară o pauză de la convorbiri şi să se întoarcă la [Petrograd]. Lenin.

„Un răspuns comun”: o ascensiune rapidă, aşadar, pentru „Iosif Dju...”? În 1915 Lenin îl cunoştea deja pe Stalin de douăzeci de ani. În 1912 l-a nominalizat personal pentru Comitetul Central. În acelaşi an, Stalin a trecut de două ori graniţa austriacă (ilegal) ca să-l viziteze pe Lenin la Cracovia. Lenin se referea la el spunându-i „georgianul meu minunat”. Şi totuşi, nu-şi amintea *numele*. „Este foarte important!!!” a constatat Lenin. Şi chiar este.

Când a venit momentul să falsifice sau să refalsifice documentele istorice, Stalin a avut mult de lucru. Activităţile lui prerevoluţionare (propagandă şi organizare de greve) au fost cât de cât remarcabile doar pentru frecvenţa detenţiilor. Între 1903 şi 1917, a fost arestat de şapte ori şi

condamnat la închisoare sau, de obicei, la exil intern (din care a evadat de cinci ori). Între 1908 şi 1917, a petrecut doar optsprezece luni în libertate. Până şi rolul lui în celebrele „exproprieri” pare să fi fost minor. Senzaţionalul jaf din Tbilisi (1907), cu arme, bombe, zeci de răniţi şi morţi nevinovaţi (inclusiv caii mutilaţi), nu a fost opera lui „Koba”, ci a lui „Kamo” (dementul Ter-Petrosian). Realizările lui Stalin înainte de 1917 sunt cele câteva articole pe care le-a publicat fără îndoială în *Pravda*. Au urmat evenimentele din octombrie de la Petrograd.

Istoria Partidului Comunist al Uniunii Sovietice: Cursul scurt a fost îngrijită pentru tipar de Stalin în 1938 – în primul val al Terorii. Parţial abecedar, parţial autobiografie scrisă de altcineva, *Cursul scurt* avea să fie publicat în zeci de milioane de exemplare şi să devină cheia de boltă a întregii culturi. Şi poate că popularitatea lui nu a fost în întregime fabricată şi impusă. În fond, *Cursul scurt* era cel mai cunoscut ghid despre cum să eviţi arestarea. La ora aceea, în 1938, aproape toţi cei care îşi aminteau lucrurile altfel erau morţi. Aceasta a fost una dintre dorinţele tainice ale Terorii: să facă *tabula rasa* din trecut... După cum se arată în *Cursul scurt*, Stalin a făcut Revoluţia (şi a câştigat Războiul Civil) mai mult sau mai puţin de unul singur – cu ajutorul colegial al lui Lenin şi cu piedicile sinistre ale lui Troţki. Iar adevărul („un fapt curios, dar nepus la îndoială”, după cum a spus Isaac Deutscher) este că Stalin n-a jucat absolut niciun rol în Octombrie.[82]

Pare să fi fost obligatoriu pentru contemporanii lui Stalin să-l zugrăvească, în această etapă (avea să înflorească

---

[82] El merită doar două menţionări pasagere în cartea lui John Reed, *Zece zile care au zguduit lumea*, iar cartea a fost interzisă ulterior în URSS tocmai din această cauză. „Numele lui nu apare în niciun document legat de acele zile şi nopţi istorice” (Volkogonov) (n.a.).

spectaculos în timpul Războiului Civil), ca pe „o mediocritate cenuşie şi incoloră”, „o pată cenuşie” (cu „un licăr de animozitate” în „ochii lui galbeni” – Troţki) sau „un simplu politician provincial” (Kamenev). Asemenea aprecieri sunt citate de obicei ca exemple ale lipsei de clarviziune sau ca omagii aduse puterii de disimulare a lui Stalin. Însă e limpede că exact asta era Stalin în 1917: o pată cenuşie, cu ochi galbeni (câţiva observatori menţionează „ochii de tigru”). Totuşi, chiar şi atunci Stalin avea capacitatea să-şi dezguste tovarăşii. În martie i s-a refuzat o promovare, ceea ce lui Conquest i se pare „cu adevărat uimitor, dat fiind că scopul a fost să prevaleze asupra înaltei lui poziţii oficiale” (a fost sărit de la o avansare minoră „din cauza anumitor caracteristici personale”). Avem aici o figură deopotrivă anonimă şi predispusă la ofense. De îndată ce se cobora garda, cu alte cuvinte, se dezvăluia ceva sălbatic. Pata cenuşie făcea loc ochilor galbeni.

În 1912, când Lenin l-a nominalizat pe Stalin pentru Comitetul Central, nu i-a supus atenţiei numele prin metoda obişnuită, ci l-a impus prin ordin personal, ca şi cum ar fi admis că protejatul lui nu trezea multă admiraţie. Lenin l-a suportat pe Stalin şi datorită originii lui, cel mai apropiat exemplu de proletar pe care-l aveau bolşevicii (în afară de Tomski); în plus, el simţea că brutalitatea muncitorească a lui Stalin era mai „onestă” ideologic decât brutalitatea mai inteligentă a lui însuşi, a lui Troţki şi, într-o mai mică măsură, a tuturor celorlalţi membri ai conducerii. În 1922, după cum am văzut, Lenin s-a dezis fundamental de Stalin, de nivelul lui cultural scăzut, de instabilitatea lui de tip lumpen. El a simţit puterea („puterea imensă”) concentrându-se în mâna lui Stalin şi şi-a dat seama – brusc, se pare – ce-i făcuse şi ce-i făcea mai departe puterea aceea. De fapt, pe Stalin puterea nu l-a corupt, ci l-a reinventat simbiotic.

Când a fost anunțat noul cabinet, în 1917, numele lui Stalin a fost rostit al cincisprezecelea şi ultimul. (Să-ți aminteşti de această poziție nu era un lucru încurajat în 1937-38.) Stalin era mascota harnică şi prost-crescută a lui Lenin, dulăul lui lățos. Cinci ani mai târziu, Lenin avea să simtă că în dulău începuse să clocotească turbarea. Cu doi ani mai devreme, din punctul de vedere al lui Lenin, dulăul nici măcar nu avea nume.

Am face bine să ne ocupăm aici de stupefianta convorbire telefonică dintre Stalin şi soția lui Lenin, Krupskaia, pe 22 decembrie 1922, în care Stalin a făcut-o, printre altele (aşa umbla vorba prin partid), „curvă sifilitică”.

Momentul este important. În acea perioadă, relațiile dintre Lenin şi Stalin atinseseră pragul minim, după divergența despre Georgia. Pe de altă parte, cu patru zile mai devreme, Comitetul Central îi trasase lui Stalin răspunderea îngrijirii medicale a lui Lenin.[83] Treisprezece zile mai *târziu*, Lenin avea să-şi scrie „Testamentul” („Stalin e prea necioplit” şi aşa mai departe). Însă lui Lenin i s-a spus de convorbirea telefonică abia în martie, cu o zi înaintea ultimului atac cerebral.

Pe 22 decembrie 1922, Stalin a aflat că, din câte se părea, Krupskaia încălcase regimul medical al lui Lenin. Cu cuvintele ei (dintr-o scrisoare către Kamenev):

> Stalin m-a supus unei furtuni de jigniri oribile ieri, în legătură cu un bilețel pe care Lenin mi l-a dictat cu permisiunea medicilor. N-am intrat în partid de azi, de

---

[83] Privind în urmă, am putea crede că Stalin nu a fost o alegere automată pentru un asemenea rol. Adevărata lui misiune era să-l izoleze pe Lenin de noul vid de putere, pe care Politburoul se grăbea să-l umple imediat şi fără sentimentalisme (n.a.).

ieri. Pe întreaga durată a ultimilor treizeci de ani n-am auzit o vorbă urâtă din partea niciunui tovarăş.

Ce poate explica reacția lui Stalin? „Bilețelul” pe care i l-a dictat Lenin lui Krupskaia îi era adresat lui Troțki, pe care-l lăuda pentru dejucarea recentă a manevrelor lui Stalin (în chestiunea monopolului pe comerțul exterior). O dovadă, pentru Stalin, a unui pact Lenin-Troțki. Însă de ce să ia agresiunea lui forma pe care a luat-o? Era evident un amestec de neiertat şi pedepsit cu atâta furie, încât se spune despre Krupskaia (cunoscută drept o femeie echilibrată, chiar şi în timp ce avea grijă de un soț muribund) că a făcut o criză de isterie (ajunsese cu nervii „franjuri”, i-a scris ea lui Kamenev). Când Lenin a prins de veste, aşa cum era inevitabil să se întâmple, a încercat pe dată – din nou, inevitabil – să-l retrogradeze şi să-l discrediteze pe Stalin. Pe urmă, pe 7 martie, s-a produs ultimul atac cerebral al lui Lenin. El a mai trăit, fără să poată vorbi, timp de zece luni; Stalin a supraviețuit.

Dacă nu există o explicație rațională pentru comportamentul lui Stalin, atunci trebuie să ne mulțumim cu una irațională. Când i s-a reproşat ferocitatea epurării din Georgia, conducătorul cekist Dzerjinski a acceptat că lucrurile scăpaseră total de sub control, adăugând: „Dar n-am putut să ne abținem”. E perfect credibil că accesul la putere şi apoi exercitarea ei aveau acest efect compulsiv. Trebuie să ne închipuim acest lucru gândindu-ne la forța coercitivă a bolşevicilor şi la adjectivele care o însoțeau – oarbă, primară, brutală, necruțătoare, absolută. Pe 25 mai 1922, Stalin avusese parte de un acces necontrolat de putere, cu ocazia primului atac al lui Lenin (împreună cu sprijinul masiv din 13 decembrie: atacurile doi şi trei). La momentul discuției urâte cu Krupskaia, Stalin căzuse deja în mrejele prepotenței. Nu s-a putut abține.

Krupskaia a fost cât se poate de serioasă când a spus că, dacă Lenin ar fi rămas în viață, li s-ar fi alăturat în cele din urmă celorlalți Vechi Bolşevici închişi de Stalin înainte să fie executați. Când i s-a spus de convorbirea telefonică, Lenin i-a scris lui Stalin: „Nu am de gând să uit ce a fost făcut împotriva mea şi, se înțelege de la sine, ceea ce a pățit soția mea a fost îndreptat tot împotriva mea”. Exact. Pentru prima şi singura dată – şi cu o nechibzuință de nestăvilit –, Stalin îşi dezvăluise un secret profund: ura față de Lenin. În măsura în care Stalin avea un eu divizat sau „dublu”, o jumătate din el îl ura pe Lenin la fel de pur şi de pătimaş cum îl ura din întreaga ființă pe Troțki.

Conform instrucțiunilor, Krupskaia a predat „Testamentul” Comitetului Central imediat după moartea lui Lenin. Pe urmă Stalin şi-a anunțat demisia.

Însă trecuse un an, reconfigurările politice erau deja definitivate, iar oferta tactică a lui Stalin a fost respinsă.

Aliatul lui de la început la sfârşit, sprijinul lui cel mai loial, a fost scleroza cerebrală. La început, boala l-a slăbit pe Lenin, apoi l-a marginalizat parțial, pe urmă i-a închis gura, iar apoi, după o întârziere crucială, l-a răpus – neobişnuit de supusă, în tot acest timp, nevoilor lui Stalin.

Tenul de tip Kremlin

— Lazar, a spus Stalin într-una dintre zilele solicitantului an 1937, începând o discuție cu sârguincioasa lui slugă Lazar Moiseevici Kaganovici. Ştiai că [fratele tău] Mihail s-a înhăitat cu cei de dreapta? Există dovezi solide împotriva lui.

După o pauză, Kaganovici a răspuns:

— Atunci trebuie tratat potrivit legii.

Kaganovici i-a telefonat pe loc fratelui său Mihail (bolşevic din 1905, iar atunci comisar pentru industria constructoare de avioane), care s-a împuşcat în aceeaşi zi în toaleta unui coleg. Lazar Kaganovici a murit de moarte bună în 1988.[84]

Acest tip de abjecţie era o metodă de a-i supravieţui lui Stalin: îi dădeai pe cineva de-un sânge cu tine, fără şovăială – deşi despre Poskrebîşev, secretarul lui Stalin, se spune că s-ar fi aruncat în genunchi, sperând ca soţia lui să fie cruţată de pedeapsa capitală.

Nora lui Nikita Hruşciov a fost închisă.

Soţia lui Veaceslav Molotov a fost trimisă în gulag.

Soţia lui Mihail Kalinin a fost bătută până la leşin de o anchetatoare în prezenţa conducătorului cekist Lavrenti Beria, iar apoi trimisă în gulag.

Cei doi fii ai lui Anastas Mikoian au fost trimişi în gulag.

Soţia lui Aleksandr Poskrebîşev a fost trimisă în gulag. Trei ani mai târziu, a fost împuşcată.

Aceşti oameni formau cercul restrâns al lui Stalin: erau cei cu „tenul de tip Kremlin” (albi ca varul, cu pete livide), care lucrau cu el toată ziua şi beau cu el toată noaptea. Trebuie să ni le închipuim figurile în jurul mesei sau licărind în sala privată de proiecţii (în primii ani, musicaluri şi westernuri; mai târziu, propagandă omagială despre colhozuri şi alte asemenea). Trebuie să ni le închipuim figurile când îşi ridicau ochii de pe mesele de lucru în ziua următoare. Aceşti bărbaţi palizi îi dăduseră lui Stalin ceva din sângele lor.

---

[84] La jumătatea anilor 1980, David Remnick l-a bătut la cap fără milă pe Kaganovici pentru un interviu. Remnick a găsit ce se aştepta să găsească: un amnezic pradă spasmelor, cu o pensie de stat. Acuzaţia împotriva lui Mihail fusese că ar fi fost candidatul lui Hitler pentru conducerea unei Rusii fasciste. Fraţii Kaganovici erau evrei (n.a.).

Ritmuri de gândire

Cele mai memorabile enunțuri ale lui Stalin sunt „Moartea rezolvă toate problemele. Nu tu om, nu tu problemă” şi (sfătuindu-şi anchetatorii despre cea mai bună metodă de-a obține o anumită mărturisire) „Bateți, bateți şi iar bateți”.

Ambele ne parvin în variante uşor modificate. „Ai un om, ai o problemă. Nu ai om, nu ai problemă.”[85] E o variantă mai puțin epigramatică şi mai catehistică – mai apropiată de stilul seminarist al lui Stalin (ne gândim la discursul lui de la înmormântarea lui Lenin şi la du-te-vino-ul lui liturgic).

A doua variantă este: „Bateți, bateți şi apoi bateți din nou”. Încă o îmbunătățire evidentă, dacă vrem să percepem ritmurile de gândire ale lui Stalin.

Succesiunea

Anii ascensiunii lui Stalin spre o poziție influentă, 1922-29, sunt atât de nespectaculoşi – pacte, grupări, remanieri birocratice şi o anumită doză de flaterii doctrinare despre Revoluția Permanentă (condamnată ulterior ca fiind „contrabandă troțkistă”) şi Socialism într-o Țară (părerea lui Stalin era că URSS trebuia să supraviețuiască fără revoluții comuniste în țări ca, pentru început, Germania, Franța, Anglia şi Statele Unite); aceşti ani sunt atât de nespectaculoşi, încât sunt ocoliți în favoarea unei scurte

[85] Dacă Stalin ar fi fost un american modern, nu ar fi folosit cuvântul *problem*, ci pe mult mai puțin defetistul şi criticul *issue*. La drept vorbind, când te gândeşti ce le făcea Stalin urmaşilor duşmanilor lui, înlocuirea funcționează destul de bine (n.a.).

priviri asupra lui Troţki şi a întrebării de ce, până la urmă, i-a pus probleme atât de mici lui Stalin. Necazurile pe care i le-a provocat au fost psihologice. Însă câtuşi de puţin politice.

Moştenirea pe care a lăsat-o Lenin a fost, oricum ai lua-o, remarcabil de volatilă. Nimeni nu se poate baza pe moartea cuiva la cincizeci şi trei de ani; însă problema succesiunii a fost una dintre marile neglijenţe integrale ale leninismului. Conform celor precizate în *Stat şi revoluţie* (scrisă în grabă, între cele două revoluţii din 1917), ierarhia depindea de „*supunerea neabătută* în faţa voinţei unei singure persoane, conducătorul sovietic”. Iar când acel conducător murea – atunci ce? Pe neliniştea îndreptăţită cu privire la această problemă se sprijină sentimentul de mâhnire şi de eşec din meditaţiile lui Lenin ulterioare atacului cerebral.

Din capul locului, se părea că favoritul era conducătorul de partid din Petrograd – acum Leningrad – Grigori Zinoviev. Faptul pare remarcabil în sine, fiindcă nimeni n-a spus niciodată o vorbă bună despre el. Conquest este neobişnuit de categoric: „[Zinoviev] pare să fi făcut asupra opoziţioniştilor şi staliniştilor, comuniştilor şi non-comuniştilor, impresia unei nulităţi înfumurate, incompetente, insolente şi laşe”. O altă vedetă de partid era Lev Kamenev, un personaj mai cumpătat şi mai respectabil, dar un oportunist şi un limbut incorigibil. Zinoviev şi Kamenev erau obişnuiţi să lucreze în tandem (tot în tandem aveau să fie şi suprimaţi); e posibil ca slăbiciunile lor să fi dus la formarea unei coaliţii şubrede. Ce mai era? Arătându-şi vanitatea şi, în boală, voinţa mută, Lenin a recomandat conducerea prin consens pe bază largă: conducerea Politburoului. Dar sistemul pe care-l clădise pe jumătate din întâmplare a fost modelat pentru a fi condus de personalitatea cea mai puternică. Inevitabilitatea lui Stalin: Richard Pipes crede că Stalin a fost inevitabil. Majoritatea

istoricilor, când se ocupă de influența lui Stalin, îl resping pe „inevitabil” şi-l preferă pe „logic”... Apropo, Kamenev a solicitat public şi înfocat răsturnarea lui Stalin pe 21 decembrie 1925 (când Stalin împlinea patruzeci şi şase de ani). În acest moment, el şi Zinoviev mai aveau de trăit unsprezece ani.[86] Buharin mai avea treisprezece.

Nikolai Buharin, căruia Lenin i-a spus „răsfățatul partidului”, s-a înjosit de multe ori. „Mă bucur din cale-afară că au fost împuşcați ca nişte câini”, a spus el, referindu-se la Zinoviev şi Kamenev, în 1936. Pe vremea aceea era amenințat puternic de Stalin. Dar se înjosise şi mai înainte, fără o asemenea presiune, la procesul „demonstrativ” al revoluționar-socialiştilor lui Lenin din 1922 (Pipes îi descrie rolul aici drept „sordid”. Buharin s-a comportat ca şi cum ar fi vrut să aplice linşajul individual.). Era de o instabilitate aproape alcoolică, izbucnind la fel de uşor în lacrimi sau în râs. Când soții Mandelştam i-au cerut ajutorul, la începutul anilor 1930, Nadejda a fost uluită de criza de furie pe care a făcut-o – din cauza lor. Însă Buharin avea elocință şi pătrundere, precum şi un simț al realității mai dezvoltat decât al tuturor celor din grupul lui. În consecință, a fost singura figură proeminentă

---

[86] Au murit cum se cuvine? Tucker citează un martor la următorul schimb de replici, pe când cei doi bărbați erau în fața călăilor. Zinoviev: „E un puci fascist!” Kamenev: „Termină, Grişa. Taci. Să murim cu demnitate.” Zinoviev: „Nu!... Înainte să mor, trebuie să spun pe şleau că în țara noastră a avut loc un puci fascist.” (Tucker continuă apreciind că „puci fascist” era o analiză rezonabilă.) Volkogonov oferă următoarele, prin intermediul unuia dintre gardienii deținuților: „Deşi îi scriseseră amândoi lui Stalin de multe ori, cerşind îndurare şi, din câte se părea, aşteptându-se s-o primească (în fond, le-o promisese), au simțit că urma sfârşitul. Kamenev a străbătut coridorul în tăcere, apăsându-şi agitat palmele. Zinoviev a făcut o criză de isterie şi a trebuit luat pe sus.” (n.a.).

necontaminată de principalul viciu al bolşevicilor: dispreţul criminal faţă de ţărani. („Îmbogăţiţi-vă”, le-a spus, atrăgându-şi prin asta o dojană doctrinară.) Iar când s-a petrecut colectivizarea, ea i-a provocat o reacţie greu de găsit în aceşti ani, la aceşti oameni: ezitarea morală. Buharin a spus în cerc restrâns că, în timpul Războiului Civil, văzuse

> lucruri pe care n-aş vrea să le vadă nici duşmanii. Şi totuşi, 1919 nu poate fi nici măcar comparat cu ce s-a întâmplat între 1930 şi 1932. În 1919 luptam pentru vieţile noastre. Am executat oameni, dar în acelaşi timp ne-am riscat viaţa. Mai târziu, în schimb, am condus nimicirea în masă a unor bărbaţi complet fără apărare, laolaltă cu soţiile şi copiii lor.

Conquest adaugă:

> Dar mai mult îl preocupa [pe Buharin] efectul asupra partidului. Mulţi comunişti suferiseră un şoc sever. Unii se sinuciseseră; alţii înnebuniseră. În opinia sa, cel mai prost rezultat al terorii şi foametei nu erau suferinţele ţărănimii, oricât de groaznice ar fi fost ele. Ci „schimbările profunde ale profilului psihologic al comuniştilor care participaseră la campanie şi care, în loc să înnebunească, s-au transformat în birocraţi profesionişti pentru care teroarea devenise din acel moment o metodă normală a muncii administrative, iar obedienţa faţă de orice ordin venit de sus, o înaltă virtute”. El vorbea despre o „reală dezumanizare a oamenilor care lucrau în aparatul sovietic”.[87]

[87] Robert Conquest, *Marea teroare*, ed. cit., p. 36.

Aici, şi nu în urma uciderii lui Kirov (decembrie 1934), vedem accelerarea Marii Terori. „Koba, de ce ai nevoie să mor?”, începea a patruzeci şi treia scrisoare fără răspuns pe care i-a trimis-o Buharin lui Stalin pe durata îndelungatului său arest la domiciliu, urmat de proces şi sentinţă. De ce? *Zaşto?* Buharin a spus-o el însuşi în 1936:

> [Stalin] e nemulţumit că nu poate să convingă pe toată lumea, inclusiv pe el însuşi, că e mai mare decât toţi; şi s-ar putea ca această nemulţumire să fie trăsătura lui cea mai umană, poate singura trăsătură umană pe care o are. Însă ceea ce nu este uman, ci mai degrabă diavolesc, e că, din cauza acestei nemulţumiri, nu se poate abţine să se răzbune pe oameni, pe toţi oamenii, dar mai cu seamă pe cei care sunt, indiferent cum, mai buni decât el sau deasupra lui.

Mai buni sau deasupra: o companie numeroasă. În zilele mai fericite din trecut, cei doi bărbaţi, Stalin şi Buharin, se încăierau în joacă pe gazonul de la *dacha*. Soljeniţîn consemnează anecdotic că Buharin îl ţintuia adeseori pe Stalin la pământ. Numai asta şi ar fi fost suficient.[88]

---

[88] Buharin a murit cu o demnitate sfidătoare. Gândindu-ne mai atent, poate că merită cadenţele concluziei ficţionale a lui Arthur Koestler din *Întuneric la amiază*: „O siluetă fără formă se apleca asupra lui, îi simţi mirosul de piele al centurii cu revolver; dar ce însemne purta silueta asta pe mâneci şi pe epoleţi – şi în numele cui a ridicat ţeava întunecată a pistolului? O a doua lovitură îl izbi peste ureche. Apoi se lăsă tăcerea. Din nou marea cu sunetele ei. Un val îl ridică încet. Venea de departe şi călătorea calm mai departe: eternitatea dădea din umeri.” (Arthur Koestler, *Întuneric la amiază*, traducere de Sanda Aronescu, ed. a II-a revizuită, Humanitas, Bucureşti, 2002, p. 209).

Soţia lui Buharin a petrecut şase luni într-o celulă mică, în care apa îi ajungea la glezne, după care a ispăşit o sentinţă de optsprezece ani. Fiica lor a supravieţuit. Prima lui soţie şi rudele ei apropiate au fost şterse de pe faţa pământului (n.a.).

Mai rămâne Troţki. Lenin l-a creditat cu cea mai mare „ambiţie”, dar a existat ceva funciarmente neserios în felul cum a abordat el succesiunea. Spre sfârşitul lui 1922 a trebuit să ceară îndrumări despre cum să ajungă la *dacha* lui Lenin din Gorki – unde Stalin era un oaspete frecvent şi fidel. A fost apoi greşeala elementară că nu s-a întors din vacanţă la timp ca să participe la înmormântarea lui Lenin. (Nu e adevărat că Stalin l-ar fi păcălit cu privire la date.) Absenţa lui Troţki a fost remarcată de multă lume – cum a fost şi a lui Stalin de la o altă înmormântare, în 1936. Filosoful rus Aleksandr S. Ţipko identifică două elemente ale elanului bolşevic: *dispreţul pentru banal* şi *dorinţa de-a ului lumea*. Troţki le-a întrupat pe ambele. Stalin avea şi el de gând să uluiască lumea, după cum vom vedea. Însă n-a avut dispreţ pentru banal. Bolşevicii creaseră o lume în care activităţile oricărui grup compus din mai mult de două persoane trebuia să fie monitorizat de stat. Stalin a acceptat consecinţa acestui fapt. Eşecul deplin al lui Troţki în lupta pentru putere este interpretat romantic de romantici. De fapt, eforturile lui au fost anemice, obtuze, chiar bolnăvicioase (un tremur de om în vârstă se degajă de pe pagină când citim despre diversele lui indispoziţii şi recuperări). La alegerea Comitetului Central din 1921, Troţki s-a clasat al zecelea – „mult sub Stalin, ba chiar şi sub Molotov”, după cum arată Pipes. Oricum, nu încape îndoială cine era mai potrivit ca temperament să hrănească, să bată uşor pe spate, să maseze şi în general să aibă grijă de pântecul uriaş al birocraţiei.

Teoria

— Opreşte-te, Koba, nu te mai face de râs. Toată lumea ştie că teoria nu e punctul tău forte.

Întreruperea a venit de pe buzele bătrânului înţelept sovietic David Riazonov. A fost o tachinare costisitoare.

La foarte scurt timp după moartea lui Lenin, în aprilie 1924, Stalin a ţinut o serie de prelegeri tipărite ulterior într-o cărticică intitulată *Bazele leninismului*. Ea consta aproape integral în citate (fără ele, spune Volkogonov, cartea nu ar mai fi conţinut decât semne de punctuaţie). Citatele au fost strânse de un asistent de cercetare pe nume F. A. Ksenofontov. Şi el avea să plătească pentru contribuţie.

În 1925, Stalin l-a numit pe Jan Sten, director-adjunct al Institutului Marx-Engels, ca meditator particular. Treaba lui Sten era să-l facă pe Stalin să înţeleagă mai bine materialismul dialectic. De două ori pe săptămână, timp de trei ani, Sten s-a prezentat la apartamentul de la Kremlin şi şi-a meditat elevul despre Hegel, Kant, Feuerbach, Fichte, Schelling, Plehanov, Kautsky şi Francis Bradley (*Appearance and Reality*). De rău augur pentru Sten, lui Stalin i s-a părut că avea o voce „monotonă”, însă a rezistat la ore, intervenind cu întrebări gen „Cine foloseşte în practică bazaconiile astea?” şi „Ce legătură au toate astea cu lupta de clasă?” După cum a spus Buharin, Stalin era „devorat de dorinţa de-a deveni un teoretician bine-cunoscut. Simte că ăsta e singurul lucru care-i lipseşte.” Sten, cu vocea aceea monotonă, nu avea să scape uşor.

Meditaţiile au încetat în 1928. În decembrie 1930, Stalin se simţea suficient de instruit ca să le ţină prelegeri celor care ţineau prelegeri. Ca dictator de necontestat a cărui revoluţie de sus („al Doilea Octombrie”) se lansase deja într-un val fără precedent de isterie şi prăpăd, el a găsit timp să

se adreseze Institutului Profesorilor Roşii în următorii termeni:

> Trebuie să răsturnăm şi să distrugem tot mormanul de căcat care s-a adunat în problemele de filosofie şi ştiinţe naturale. Tot ce a fost scris de grupul Deborin [academicianul Abram Deborin era un gânditor influent în epocă] trebuie făcut bucăţi. Sten şi Karev pot fi aruncaţi cât colo. Sten se laudă mult, însă e doar un elev al lui Karev. Sten e un trântor disperat. Nu ştie altceva decât să vorbească.

Mai mult, Sten şi alţii au fost acuzaţi de „idealism menşevizator" şi de „subestimarea dialecticii materialiste". Era imposibil să-ţi dai seama dacă Stalin prescria – sau proscria. Rezultatul final al intervenţiei lui a fost că „filosofia s-a smochinit", după cum spune Volkogonov: „nimeni n-a mai avut curajul să scrie ceva pe această temă".

Lui Ksenofontov, colaboratorul lui Stalin la *Bazele leninismului*, i s-a spus să-şi abandoneze munca. Mai târziu a fost împuşcat. Jan Sten a fost declarat un „lingău al lui Troţki". Mai târziu a fost împuşcat şi el. Soarta lui David Riazonov („Opreşte-te, Koba") a fost puţin mai neobişnuită.

Riazonov avea un protejat, pe I. I. Rubin, care s-a numărat printre acuzaţii din procesul menşevicilor din 1931. După arestare, Rubin a fost închis în ceea ce Soljeniţîn numeşte *boxa* („unde nu se poate sta decât în picioare şi presat de uşă"). Lucrurile s-au desfăşurat aşa o vreme, însă Rubin a rezistat. Cekiştii l-au îngenuncheat aducând un străin pe care au ameninţat că-l împuşcă dacă Rubin continuă să reziste. El a asistat la două asemenea crime înainte să semneze. La proces, Rubin l-a indicat pe Riazonov ca posesor al unor documente care dezvăluiau adevărata amploare a conspiraţiei menşevice. „N-o să le găsiţi nicăieri dacă nu cumva le-aţi pus chiar voi acolo", a

spus Riazonov când a fost convocat la Politburo. A fost dat afară, exclus din partid şi condamnat la exil intern. Mai târziu a fost împuşcat.

Se pare că singurul supravieţuitor al acestor schimburi teoretice a fost Abram Deborin, care a murit (în sărăcie) după uimitor de multă vreme, în 1963.

Al Doilea Octombrie **şi** distrugerea **ţără**nimii

Colectivizarea (1929-33) a fost faza de deschidere şi de definire a puterii neînfrânate a lui Stalin: a fost primul lucru pe care l-a făcut din clipa când a avut mâinile libere. Judecând după criteriile crimelor împotriva umanităţii, ea eclipsează Marea Teroare, care este la rândul ei amplificată, în două sensuri, pentru ca epurarea să fie deopotrivă mai sigură şi mai severă. Colectivizarea te face să te întrebi cum ar fi arătat cei cincizeci de ani ai gulagului dacă ar fi fost reduşi în timp (la nivelul unei jumătăţi de deceniu) şi extinşi în spaţiu (ca să umple întreaga ţară). Atâta doar că a fost mai rău – sub aspect demografic. Se crede că, în timpul colectivizării, Stalin a ucis aproximativ patru milioane de copii. Cu toate acestea, pentru omul ca atare şi pentru psihologia lui, trăsătura frapantă a colectivizării a fost adâncimea abisală şi alonja uriaşă a eşecului ei. Prin primele lui măsuri administrative, Stalin a distrus mediul rural pentru tot restul secolului. Şi aici el a pierdut complet legătura cu realitatea, şi a făcut-o cu o deplină agresivitate bolşevică. După cum a formulat S. G. Strumilin, economistul partidului: „Sarcina noastră nu este să studiem economia, ci s-o schimbăm. Nu suntem limitaţi de nicio lege.” Aceasta a fost prima etapă din tentativa opacă – ba

chiar greu inteligibilă – a lui Stalin de-a înfrunta adevărul, de a-l aduce la ordine, de a-l umili, de a-l distruge.

Mă apropiam de treizeci de ani când mi-am dat seama pentru prima dată – momentul s-a ivit pe când citeam un articol despre islam în *TLS* – că *e de aşteptat ca teocrațiile să funcționeze*. Până atunci crezusem că represiunea, cenzura, teroarea şi mizeria erau prețul pe care trebuia să-l plăteşti pentru o viață cum scria la Carte. Dar nu, nu asta era ideea: era de aşteptat de la conducerea prin Coran să-ți aducă piscine şi bombe cu hidrogen. La fel, *era de aşteptat de la colectivizare să funcționeze*. Anterior Stalin dăduse glas îndoielilor despre atitudinile „deviaționiste de stânga" (adică virulent doctrinare) ale țărănimii: politica ei, a spus Stalin, „avea să ducă inevitabil... la o mare creştere a prețurilor la produsele agricole, o scădere a salariilor reale şi o foamete produsă artificial". Iar pregătirile lui pentru colectivizare, în avântul inaugural, au fost nepermis de laxe. Şi totuşi, Stalin a crezut despre colectivizare că avea să *funcționeze*. A fost o nesăbuință stalinistă. Şi poate că asta e cea mai bună reprezentare a stalinismului: o serie de nesăbuințe.

În termeni bolşevici, țărănimea era (după cum spun psihologii când se referă la o disfuncție de familie uriaşă şi cu neputință de menționat) „elefantul din sufragerie". În universul marxist, țărănimea nu trebuia de fapt să existe. În universul marxist, Rusia trebuia să semene mai mult cu Germania, Franța sau Anglia, cu proletariatele lor urbane bine dezvoltate. Şi totuşi, țăranii ruşi erau incontestabil de prezenți: ei reprezentau 85 % din populație. Iar ca deținători de pământuri erau practic burghezi, practic capitalişti.[89] Lenin încercase să transforme mediul rural într-un spațiu socialist. Rechiziționarea cerealelor a fost impusă prin

[89] Legați acum de colhozuri, țăranii au continuat să fie disprețuiți ca fiind funciarmente „nesocialişti" până spre jumătatea anilor 1960 (n.a.).

teroare – şi urmată de foamete. Politicile lui agrare au dat de asemenea naştere, în 1920-21, unei mari răscoale naţionale care s-a dovedit o ameninţare mai gravă pentru regim decât toate armatele Albilor: parte a unei revoluţii eşuate, dar autentice, care le-a pus în umbră cu totul pe cele din 1905 şi din februarie 1917. Reacţia lui a fost o Nouă Politică Economică jenant de capitalistă; iar acesta a fost un motiv de stânjeneală doctrinară durabilă pentru bolşevici. La început entuziast, Lenin a părut că-şi pierde pofta de colectivizare, cu tot ce avea ea să însemne. Blocul de dreapta din Politburo i-a împărtăşit punctul de vedere. Blocul de stânga fremăta în aşteptarea unor acţiuni temerare, dar a acceptat fără tragere de inimă o prefacere socializantă a mediului rural care ar fi putut dura zece sau douăzeci de ani. În 1928, cu Troţki terminat, nimeni nu mai vorbea cu înfocare despre colectivizarea forţată şi cu atât mai puţin despre colectivizarea forţată imediată.[90] La începutul anilor 1920, Stalin se înfăţişase ca un centrist cu frica lui Dumnezeu. Apoi, după înfrângerea opoziţiei, a virat puternic spre stânga. Divergenţa cu specialiştii a fost rezolvată cu uşurinţă. În cursul lui 1929, scrie Conquest, economiştii sovietici „aveau de ales între sprijinirea noilor planuri ale politicienilor şi închisoare".

Scopurile lui Stalin erau clare: colectivizarea rapidă, prin exportul total de cereale, urma să finanţeze o industrializare galopantă, având ca rezultat o militarizare rapidă pentru asigurarea statului şi a imperiului „într-o lume ostilă". După

---

[90] Cam aşa arată punctul de vedere al majorităţii. Malia e de altă părere; el vede colectivizarea ca pe un element fundamental al ştafetei Lenin-Stalin şi o spune elocvent. „Pentru un partid bolşevic, adevărata opţiune din 1929 nu a fost între drumul lui Stalin şi al lui Buharin; a fost între a face aproximativ ce a făcut Stalin şi a renunţa la întregul demers leninist" (*The Soviet Tragedy*). Rămâne o întrebare: cât de aproximativ interpretăm cuvântul „aproximativ"? (n.a.).

Robert Tucker, Stalin începea să se vadă ca un fel de țar marxist; el spera să îmbunătățească şi să înlocuiască leninismul (cu stalinismul) şi de asemenea să sprijine statul „de sus în jos”, ca Petru cel Mare. Nu e la fel de clar dacă strategia lui a fost elaborată atent sau amețitor de spontană. În fond, planul cincinal nu era un plan, ci o listă cu dorințe. Stalin avea cu siguranță intenția – sau nevoia – să regalvanizeze bolşevismul, să-l pună, încă o dată, în slujba luptei „eroice”. Şi totuşi, spre deosebire de Hitler, care şi-a anunțat scopurile în 1933 şi a început, cu un deosebit de respingător sentiment al îndreptățirii, să le îndeplinească, Stalin trebuie perceput în această perioadă ca o figură fantasticizată nu de succes, ci de eşec.

Ca să pună lucrurile în mişcare, el a avut nevoie de un duşman şi de o urgență. Urgența a fost o „criză a cerealelor” de după recolta dezamăgitoare, însă nu dezastruoasă din 1927. Duşmanul l-au reprezentat culacii din sate. Culacii (*kulak* înseamnă „pumn”) erau un strat prerevoluționar de țărani bogați: erau cămătari, deținători de ipoteci şi „exploatatori ai muncii”; şi aproape că au dispărut cu totul în timpul terorii rurale a comunismului de război. Desigur, sub NPE, unii țărani au fost în continuare mai bogați decât alții (având de două ori mai mult ca ei, în cazuri extreme). Asta însemna o vacă în plus, un zilier în plus la strânsul recoltei, o fereastră în plus pe fațada cabanei din buşteni. Pe 21 decembrie 1929, Stalin a sărbătorit împlinirea vârstei de cincizeci de ani în ovații exagerate; această dată marchează în acelaşi timp naşterea „cultului personalității”, care avea să-i afecteze atât de grav sănătatea mintală. Opt zile mai târziu, el şi-a anunțat politica de „lichidare a culacilor ca întreagă clasă”.

Soljenițîn insistă („E foarte important, cel mai important lucru”) că deschiaburirea a fost în principal un mijloc de a-i teroriza pe *ceilalți* țărani şi de a-i face să se supună: „Nu

puteau prin alte mijloace, ci doar înspăimântându-i (de moarte), să le ia țăranilor pământul făgăduit de revoluție, şi tot pe ei să-i pună să-l lucreze ca iobagi."[91] (Iar Molotov a spus despre culaci că trebuia să li se dea „o asemenea lovitură", încât „țăranul mijlociu să ia poziție de drepți în fața noastră"). „Analiza de clasă" pe care o fac bolşevicii mediului rural pare, chiar şi judecând după standardele partidului, disperat de îndârjită, vagă, ignorantă şi contradictorie[92]; însă ea a avut virtutea presupusă de-a le ține partea celor vitregiți – virtutea contraselecției. Trebuiau să existe trei tipuri de țărani (săraci, de mijloc şi culaci) şi trei tipuri de culaci (surclasați numeric de diverşi „subculaci", „cvasiculaci" sau *podkulakniki*, cu sensul de „acoliți ai culacilor"). Un plan aprobat în ianuarie 1930 prevedea ca primul tip de culaci (cei mai bogați) „să fie arestați şi împuşcați sau trimişi la închisoare", scrie Conquest, „iar familiile lor, exilate; cei din a doua categorie trebuiau doar exilați; cei din a treia categorie (la acest moment), adică cei «ne-ostili», puteau fi admişi în fermele colective de probă". Țăranii mai săraci (care nu se bucurau de o presă bună în istoriografie: „bețivi", „vagabonzi", „fanfaroni", „neangajabili" şi aşa mai departe) erau încurajați – şi plătiți – să-i denunțe pe țăranii mai bogați. Din nou, persistența extraordinară a temei: aceea că un ordin de la

---

[91] Alexandr Soljenițîn, *op. cit.*, vol. III, p. 267.

[92] O poezie din 1936 despre colectivizare îl înfățişa pe Stalin pe un armăsar de abanos: „Pe lângă lacuri, pe dealuri, prin păduri, pe câmpuri / Pe drum el călăreşte / În trenciul gri cu pipă / Şi drept în şa călăuzeşte. / Se opreşte şi stă de vorbă / Cu țăranii / Din toate ținuturile / Şi notând ce se cuvine / Îşi vede de drum călare." Citat de Tucker. Stalin nu se afla pe calul acela. Volkogonov: „A vizitat o regiune agricolă o singură dată în viață, iar asta a fost în 1928, când s-a dus în Siberia, să asiste la livrările de cereale. N-a mai pus niciodată piciorul într-un sat." (n.a.).

stăpânire întemeiat pe perfectibilitatea umană ar trebui să recompenseze, să glorifice, să încurajeze şi chiar să reclame tot ceea ce e mai josnic în om. În contextul „ipocriziei fără precedent” (N. Mandelştam) a bolşevicilor, am putea să ne gândim aici la felul în care strigătul de luptă împotriva „exploatării muncii” a însoțit nu doar reînrobirea culacilor, ci şi pe a întregii țărănimi... Moralitatea burgheză şi legea burgheză li s-au părut ipocrite bolşevicilor. Această convingere a încurajat într-un fel o extindere fabuloasă a posibilităților pe care le avea ipocrizia. Bolşevicii au dus ipocrizia în locuri unde nu mai fusese până atunci; ipocrizia lor era profund novatoare, de înalt rafinament şi având o simetrie aproape spirituală. Era perfecțiunea negativă.

Lucrând cot la cot cu zeci de mii de activişti de partid, organele punitive s-au revărsat din oraşe cu puşti, cu o puzderie de ordine şi de instrucțiuni. Nu toate satele sovietice conțineau culaci, însă toate satele sovietice trebuiau terorizate, deci trebuiau găsiți culaci în toate satele sovietice. Stalin folosea, bineînțeles, un sistem de cote (aşa cum avea s-o facă şi în Marea Teroare). Părea să aibă în minte puțin sub 10 %: aproximativ 12 milioane de oameni. Agitatorii şi cekiştii avuseseră trei ani de îndoctrinare stridentă (şi un serviciu activ: rechiziționare de cereale, colectare de impozite), cu toate accentele machiste obişnuite puse pe asprime şi neîndurare; şi erau ei înşişi pe jumătate terorizați (din ambele părți); iar cotele lui Stalin erau întotdeauna *minimumuri* pe care era o onoare să le depăşeşti. Iată un citat din *Panta rhei* a lui Vasili Grossman:

> Tații erau închişi când, la începutul lui nouă sute treizeci, au început să ridice şi familiile. (...) toți – oameni de-ai tăi, cunoscuți, dar care parcă se scrântiseră, parcă fuseseră vrăjiți; amenințau cu puşca, le spuneau copiilor lepădături chiabureşti,

> lipitori, dar în lipitorile astea nu mai rămăsese de frică nici o picătură de sânge. Erau albi la față ca hârtia.[93]

Stalin susținuse o vreme că țăranii săraci şi mijlocii se înghesuiau în colhozuri „spontan" – un adverb nepotrivit, fiindcă spontaneitatea nu se număra printre calitățile pe care le prețuia el de obicei. Pentru țărani, colectivizarea însemna predarea către stat a bunurilor, a animalelor şi chiar a lor înşişi. Aveau de ales între a se supune colectivizării şi a fi „deculacizați". Obiectivul lui Stalin era acelaşi cu obiectivul lui Lenin din 1921: monopolul de stat pe alimente.

În acest fel, anarhia, jaful, maniile şi sadismul au cuprins mediul rural. Rezistența țăranilor a luat în principal două forme, una previzibilă, cealaltă neprevăzută. În primul rând, insurecția propriu-zisă. Ceka a raportat 402 tulburări şi revolte în ianuarie 1930, 1 048 în februarie şi 6 528 în martie.[94] Ele au fost înăbuşite adeseori de forțele armate: cavalerie, blindate şi chiar avioane de luptă. Cu toate acestea, celeilalte strategii principale a țăranilor, care au arătat o decență îngrozitoare, nu i s-a putut răspunde şi n-a putut fi înfrântă. Iată relatarea unui activist citat de Tucker:

> Am convocat o adunare sătească şi le-am spus oamenilor că trebuie să intre în colhoz, că acestea erau ordinele Moscovei şi că, dacă n-o făceau, aveau să fie exilați... Au semnat cu toții hârtiile în aceeaşi seară, până la unul. Nu mă întrebați cum m-am simțit şi cum

---

93 Vasili Grossman, *Panta Rhei,* ed. cit., par. 6.17.

94 „În tot anul 1930 aproape 2,5 milioane de țărani au luat parte la aproximativ 14 000 de revolte, tulburări şi demonstrații de masă împotriva regimului" (Nicolas Werth) (n.a.).

s-au simțit ei. Şi în aceeaşi noapte au început să facă ce făceau şi celelalte sate din URSS când erau silite să intre în colhoz – să-şi omoare animalele.

„Toți erau mânjiți de grăsime la gură”, după cum a consemnat scârbit un alt activist: „toți clipeau ca nişte bufnițe, de parcă s-ar fi îmbătat de la atâta mâncare”. Aşa a arătat cina de pe urmă a țărănimii. Şi a însemnat cam jumătate din şeptelul național.

Începută în ultima parte a lui 1929, colectivizarea era deja o catastrofă la sfârşitul lui februarie 1930. Existau diferențe, însă Stalin ajunsese la impasul lui Lenin din 1921. În cazul precedent, Lenin a acceptat înfrângerea, retragerea şi compromisul. Altfel spus, a acceptat realitatea. Stalin, nu. Țărănimea nu mai avea de-a face cu un intelectual frigid. Avea de-a face cu un om obişnuit, dar încins de patimă, a cărui personalitate se deforma şi pârâia în căldura puterii. Un om care nu avea să accepte realitatea. Avea s-o supună.

Prima mutare a lui Stalin a fost o simulare a acomodării. Pe 2 martie 1930, în toate ziarele sovietice a apărut celebrul articol „Îmbătat de succes” (pe care Stalin nu-l arătase Politburoului). Provocând consternare la toate nivelurile partidului, textul condamna abuzurile şi excesele recente ale unui aparat triumfalist. În aprilie, dovedind o conştiință de sine primitivă şi semisubliminală, Stalin a dezvoltat astfel:

> [Consecințele nefericite] au apărut din cauza succesului nostru rapid în mişcarea de integrare în colhozuri. Succesul suceşte uneori mințile oamenilor. Şi nu sunt puține cazurile când dă naştere unei vanități şi îngâmfări extreme. Asta li se poate întâmpla foarte uşor reprezentanților unui partid ca al nostru, a cărui forță şi al cărui prestigiu sunt aproape nemăsurate. Aici, exemplele de fanfaronadă comunistă,

> pe care Lenin le-a combătut atât de vehement, sunt cum nu se poate mai posibile.

Noua linie a adus concesii temporare. Colectivizarea a fost încetinită şi parţial chiar a dat înapoi. Însă „deculacizarea" a fost accelerată. Gulagul nu se putea întinde suficient de repede ca să-i poată primi pe toţi deportaţii. În lungul lui roman *Viaţă şi destin*, Vasili Grossman descrie sentimentele unui cetăţean sovietic ameninţat cu arestul (aici el se face întâmplător ecoul lui Stalin: „Cât cântăreşte Uniunea Sovietică?"):

> Resimţi parcă fizic raportul dintre greutatea unui firav trup omenesc şi cea a unui stat colosal; i se păru că statul îl aţinteşte scrutător drept în faţă, cu nişte enormi ochi albaştri gata-gata să se prăvale peste fiinţa sa, iar el va trosni, va scoate un ţipăt, va scheuna şi va dispărea.[95]

Ţărănimea avea să treacă acum prin ceea ce Grossman a numit de mai multe ori „furia statului". Când Pasternak a călătorit prin ţară la începutul anilor 1930 „ca să strângă material despre viaţa nouă a satului", s-a îmbolnăvit şi n-a scris un cuvânt tot anul. „Exista o suferinţă atât de inumană, atât de greu de închipuit, un dezastru atât de cumplit, încât începuse să pară aproape abstract..." Cele văzute „nu încăpeau între graniţele conştiinţei". Nu, nu ale conştiinţei *lui*. Ce a văzut Pasternak a fost materializarea conştiinţei altcuiva, a minţii altcuiva, a furiei altcuiva.

---

[95] Vasili Grossman, *Viaţă şi destin*, trad. de Laurenţiu Checicheş, Polirom, Iaşi, 2010, p. 880.

În toamna lui 1930 ciclul violenţei a devenit o spirală: caleidoscopică şi vertiginoasă. Iată un fragment din raportul unui agent de rechiziţii:

> ...12 % dintre toţi ţăranii au fost judecaţi deja, iar asta nu-i include pe culacii deportaţi, pe ţăranii care au fost amendaţi etc... Închisorile sunt ticsite. Închisoarea Balacevo are de peste cinci ori mai mulţi deţinuţi decât fusese proiectată să aibă iniţial şi există 610 deţinuţi înghesuiţi în mica închisoare districtuală din Elan. În ultima lună, închisoarea Balacevo a trimis 87 de deţinuţi înapoi la Elan, iar 48 dintre ei nu împliniseră zece ani... Violenţa pare să fie acum singurul fel de-a gândi şi întotdeauna „atacăm” totul. „Începem măcelul” cu recolta, cu împrumuturile etc. Totul este un asalt; „atacăm” de la nouă sau zece seara până în zori. Toată lumea e atacată: trupele de intervenţie îi cheamă pe toţi cei care nu şi-au îndeplinit obligaţiile şi-i „conving”, folosind toate mijloacele pe care vi le puteţi închipui. Îi asaltează pe toţi cei de pe listă şi lucrurile continuă aşa, noapte de noapte.

Enumerând cinci tipuri de tortură folosite ca să-i silească pe ţărani să-şi dezvăluie rezervele de cereale, scriitorul Mihail Şolohov a adăugat, într-o scrisoare către Stalin: „Aş putea să dau o mulţime de exemple asemănătoare. Acestea nu sunt «abuzuri» ale sistemului; aşa arată sistemul actual de colectare a cerealelor.” Pe 7 august 1932, Stalin a promulgat una dintre cele mai feroce legi din istorie. Ţăranii i-au spus „legea celor cinci tulpini” sau pur şi simplu „legea spicului”. „Orice furt sau pagubă asupra proprietăţii socialiste” se putea pedepsi cu zece ani sau, după cum se spunea, cu nouă grame (de plumb). O întreagă familie putea fi distrusă pentru furtul unei mâini de cereale. Numărul

sentințelor pronunțate între august 1932 şi decembrie 1933 a ajuns la 125 000, cu 5 400 de execuții.

Unde poate să se ducă furia lui Stalin de aici, cum poate să se extindă şi să se intensifice? O femeie rămasă văduvă prin inaniție în doar două săptămâni primeşte zece ani de gulag pentru furtul unei mâini de cartofi. Împuşcarea în masă a copiilor orfani începe să devină un obicei. Ceka execută veterinari şi meteorologi. Sunt arestați dintr-un foc 20 000 de activişti şi administratori comunişti (pentru „complezență criminală” în luptă), ca să-i terorizeze pe cei care terorizează, ca să îngrămădească o formă de teroare peste alta, şi apoi alta, şi apoi alta, până când Stalin, adeptul escaladării, se orientează spre teroarea neconvențională sau nucleară: foametea.

Pe măsură ce recoltele de cereale se micşorau, cotele de rechiziționare creşteau, cu un singur rezultat posibil. Stalin i-a distrus pe țărani până când n-a mai avut cine să semene următoarea recoltă.

Femeile

A rămas văduv de două ori.

Despre prima lui soție, Ekaterina (Kato) Svanidze (întâlnită pentru prima dată în 1905, la doi ani după prima lui arestare), Conquest scrie în *Stalin: Breaker of Nations*:

> Ştim puține despre scurta lor viață împreună, deşi cunoştințele spun că, în ciuda faptului că se ruga pentru mântuirea lui de propria carieră periculoasă, se supunea, după tradiția georgiană, tuturor dorințelor lui; lângă el, noțiunea oficială a social-democraților de drepturi egale pentru ambele sexe nu juca niciun rol.

Dar deşi era uneori brutal, relatările spun că ținea foarte mult la ea.

Kato a murit de tifos în 1907. În *Stalin*-ul lui, Dmitri Volkogonov descrie (dar nu reproduce) fotografii de la înmormântarea ei, unde Stalin este „scund şi slab, cu claia de păr nepieptănat, stând lângă mormânt cu o expresie de durere autentică”. După ceremonie, el i-a spus unui vechi prieten: „Creatura asta mi-a înmuiat inima de piatră. E moartă şi odată cu ea mi-au murit ultimele sentimente calde pentru toate ființele omeneşti.” Unii istorici privesc micul discurs al lui Stalin cu atâta bună-credință, încât neglijează ghilimelele şi parafrazează pur şi simplu textul la persoana a treia. Nu era nici atât de simplu, nici atât de firesc. Dacă ar fi să pun cuvinte în gura unui personaj dintr-o operă de ficțiune, aş proceda după cum urmează: *Iată un bărbat care a fost întotdeauna nedumerit – şi poate chiar ruşinat – de lipsa sentimentelor omeneşti. Moartea tinerei soții îl scapă de nedumerire şi ruşine (nu el e de vină; lumea a făcut-o). De acum încolo, n-are decât să se alieze cu insensibilitatea.* Kato a lăsat în urmă un copil de şase luni, Iakov. Când Koba şi-a început ciclul compus din arest, exil şi evadare (un singur an de libertate în deceniul următor), Iakov a rămas în Georgia cu mătuşa şi unchiul din partea mamei. Cu siguranță, Stalin nu i-a arătat decât dispreț şi a avut un rol ciudat în moartea lui cumplită.

Stalin şi-a cunoscut a doua soție, pe Nadejda (Nadia) Allilueva, când era o copiliță de doi sau trei ani. Familia Alliluev era compusă din Vechi Bolşevici cultivați, care-l găzduiau frecvent pe Stalin în timpul vizitelor lui în Sankt Petersburgul de dinainte de război. Se spune că odată le-a salvat pe Nadia şi pe sora ei, Anna, de la înec; şi nu încape îndoială că Nadejda l-a divinizat de-a lungul anilor – agitatorul necioplit, cu mustața şi părul lui ciufulit, cu

atâtea şi atâtea arestări. După Revoluţie, la şaisprezece ani, Nadejda a devenit secretara lui Stalin, iar pe urmă, un an mai târziu, soţia lui. Vasili s-a născut în 1921, Svetlana în 1926. Nadia s-a împuşcat în cap după o petrecere de la Kremlin dată în cinstea celei de-a cincisprezecea aniversări a Revoluţiei. Noiembrie 1932: într-un fel, după cum vom vedea, a fost şi ea tot o victimă a colectivizării. Pe când o privea în sicriul deschis, Stalin a fost văzut făcând un gest de expediere şi auzit spunând „M-a părăsit ca pe un duşman”.

Se spune că, pe durata celui mai lung exil al lui, Stalin a conceput un copil în Siberia. Şi au existat zvonuri că, în anii de pe urmă, se culca uneori cu menajera lui, Valentina Istomina. Şi cam asta e tot. Ţinând cont unde ar fi putut ajunge – şi ţinând cont unde chiar a ajuns Beria (de exemplu) –, viaţa sexuală a lui Stalin a fost remarcabil de cuminte. E greu să eviţi comparaţia cu Hitler (a cărui singură „mare iubire”, Geli Raubal, s-a împuşcat în septembrie 1931 şi a cărui însoţitoare, Eva Braun, a încercat să se sinucidă în toamna lui 1932, încă o dată în 1934, încă o dată în 1935 şi încă o dată în 1945, de data asta cu succes, avându-şi soţul alături). Atât Stalin, cât şi Hitler se simţeau ameninţaţi de femeile inteligente. Stalin: „O femeie cu idei... o scrumbie cu idei: piele şi oase”. Hitler: „Un bărbat extrem de inteligent ar trebui să-şi ia o femeie primitivă şi proastă”. Ambii răspundeau reproşurilor (frecvente) de neglijare cu o înjurătură sau cu zeflemea; şi ambilor le plăcea să umilească. Sexualitatea – sau asexualitatea – lui Hitler era de departe mai stranie: Hitler era un castrat monorhic, un impotent, un virgin oribil. În el voinţa de putere subsumase integral energiile erotice. Nazismul în linii mari, dar şi bolşevismul, emană confuziile criptohomosexualităţii, ale homosexualităţii încifrate şi nerecunoscute – cultul durităţii, cu toate trăsăturile

femeieşti suprimate sistematic. Heterosexualitatea are claritate, şi homosexualitatea are claritate; însă în zonele dintre ele stă la pândă multă violenţă. Bineînţeles, nazismul a ucis multe mii de homosexuali. Bolşevismul, cu tradiţiile lui contradictorii de permisivitate şi puritanism *sans-culotte*, s-a oprit rareori asupra unui inamic sexual – „ielele germane”, de exemplu (femei bănuite de fraternizarea cu forţele de ocupaţie în război).

Există variaţiuni în relatările despre ultima noapte a Nadiei. În timpul banchetului de la Kremlin (oferit de idiotul Kliment Voroşilov), Stalin a „insultat-o” pe Nadia; pare să fi existat un schimb de replici de genul „Hei, tu, ia şi bea ceva!” (Nadia era alergică la alcool), urmată de „Nu mă lua cu *hei*!” Pe lângă asta, Stalin a aruncat în ea cu o ţigară stinsă (sau, într-o variantă, cu o ţigară aprinsă care i-a ars rochia). Nadia a plecat; a fost urmată de prietena ei, Polina Molotov, care a însoţit-o într-o plimbare de calmare prin curtea Kremlinului. Înapoi în apartamentul lui Stalin, Nadia s-a dus la ea în dormitor (aveau deja dormitoare separate) şi s-a împuşcat cu un revolver german. Scrisese un bilet... Într-o secţiune de mult interzisă a memoriilor, Hruşciov notează că Nadia a sunat la *dacha*, unde un ofiţer de serviciu nătărău i-a spus că Stalin era „cu o femeie”. Povestea nu pare să se susţină. Este singurul zvon despre infidelitatea lui Stalin în paisprezece ani de căsătorie; şi nu se potriveşte cu impresiile noastre despre mefienţa provincială a sexualităţii lui (există şi câte un licăr de dezgust: figura cu „scrumbia”). La fel de puţin convingător este celălalt zvon, după care Stalin ar fi asistat la sinuciderea Nadiei sau chiar ar fi grăbit-o. A existat, în fond, un bilet al sinucigaşei.

Svetlana Stalin, pe atunci în vârstă de şapte ani, avea să dezvăluie la un moment dat că biletul era „în parte personal, în parte politic”. Era noiembrie 1932: te întrebi dacă Stalin

putea fi încă împărțit în acest fel. Ajunsese deja aproape în întregime politic, iar după evenimentele din noaptea aceea avea până la urmă să se descotorosească de partea personală... Cu siguranță însă că elementul care a grăbit sinuciderea Nadiei a fost şi politic. Nadia se înscrisese recent ca studentă la chimie în cadrul Academiei Industriale de la Moscova. Ca o bună comunistă, se ducea acolo cu tramvaiul. E un test al empatiei să-ți imaginezi fie şi a zecea parte din greața cangrenoasă pe care a încercat-o Nadejda Allilueva (o femeie serioasă, cultivată, puternică, drăguță şi mămoasă, în vârstă de treizeci şi unu de ani), stând în banca ei, pe când colegii îi povesteau despre situația reală din Ucraina (unde petrecuseră vara ca activişti). Nadia şi-a înfruntat soțul şi trebuie să ne imaginăm din nou conținutul schimbului de replici. Se pare că Stalin se obişnuise să fie insolent (aşa cum fusese cu Lenin în privința discuției cu Krupskaia, într-o scrisoare care sosise imediat după ce invaliditatea lui Lenin intrase în ultima fază). El i-a spus Nadiei că toate poveştile acelea erau „bârfe troțkiste". Însă ea a redeschis discuția mai târziu, după ce auzise şi mai multe de la colegi, inclusiv o relatare despre doi frați care fuseseră arestați fiindcă vindeau carne de om. De data asta reacția lui Stalin a fost s-o certe pe Nadia pentru indisciplină politică, să-i aresteze pe studenții de la Academia Industrială şi să ordone epurarea tuturor facultăților care contribuiseră cu forță de muncă la colectivizare. Vorbitul despre foamete avea să devină în scurt timp un delict pasibil de pedeapsa capitală în URSS. Execuția Nadiei a fost o autoexecuție, dar a anticipat legea respectivă.

În această perioadă, scrie Svetlana, mama ei căzuse victimă unei „deziluzii devastatoare". Nadia şi-a dat seama că „tatăl meu nu era Omul Nou pe care-l crezuse când era tânără". E adevărat că Stalin devenise totuşi un Om Nou: el

înflorise îngrozitor. Avea o putere fără precedent şi şi-o folosise pentru un experiment. Experimentul eşuase (şi devenise pur şi simplu un război de exterminare dus împotriva cobailor). Acum, în mediul rural, în loc să se îngraşe pe seama fermelor agricole care duduiau, şi la care visase în treacăt un filosof german, țăranii se mâncau unul pe celălalt şi pe ei înşişi.

Nadia Allilueva nu ştia nici jumătate din toate astea. Nu avea idee că urmau să moară 5 milioane de oameni doar în Ucraina. Nu avea idee că urmau să moară din cauza *intenției ferme* a soțului ei.

Dacă vrei să ştii ce simțea un bărbat pentru soțiile lui, atunci te uiți la felul cum şi-a tratat copiii. Asta o să şi facem. E bine să te uiți şi la felul cum a tratat familiile soțiilor. Iar sentimentele lui Stalin sunt, ca întotdeauna, scrise cu roşu-aprins. Iată rezumatul lui Alan Bullock:

> Din partea primei lui soții, Ekaterina Svanidze, fratele ei Aleksandr, cândva unul dintre prietenii cei mai buni ai lui Stalin, a fost împuşcat ca spion; în acelaşi timp, soția lui a fost arestată şi a murit în lagăr, iar băiatul lor a fost exilat în Siberia ca „fiu al unui duşman al poporului". Sora Ekaterinei, Maria, a fost de asemenea arestată şi a murit în închisoare. Din partea celei de-a doua soții, Nadejda Allilueva, sora ei, Anna, a fost arestată în 1948 şi condamnată la zece ani pentru spionaj; soțul Annei, Stanislav Redens, fusese deja arestat în 1938 ca „duşman al poporului", iar mai târziu a fost împuşcat. Xenia, văduva lui Pavel, fratele Nadejdei, şi Evghenia, soția unchiului Nadejdei, au fost arestate amândouă după război şi eliberate abia după moartea lui Stalin.

Postfață. Când Milovan Djilas a protestat personal împotriva faptului că Armata Roşie viola femei iugoslave,

Stalin a spus despre soldatul lui universal: „Cum poate un asemenea om să reacționeze normal? Şi ce e atât de groaznic că se distrează cu o femeie, după asemenea orori?" Se pare că femeile din Iugoslavia au fost tratate cu mai puțină brutalitate decât o parte dintre surorile lor. Soljenițîn, ofițer de artilerie în Prusia de Est la data arestării (1945), a scris mai târziu: „Ştiam cu toții că dacă fetele erau nemțoaice, puteau fi violate şi apoi împuşcate. Era aproape o formă de-a te face remarcat în luptă." În ce măsură era asta, din punctul de vedere al lui Stalin, tot un fel „de-a te distra cu o femeie"?

Bărba**ţ**i **ş**i mun**ţ**i

Toți şefii din partid aveau instituții numite după ei. Pe lângă Combinatul Chimic Stalin existau Filatura Voroşilov, Fabrica de Hârtie Zinoviev, Fabrica de Sticlă Buharin şi aşa mai departe. Vechile oraşe au fost şi ele redenumite: dintr-odată au apărut locuri care se chemau Ordjonikidze, Kalinin, Kirov. Conquest comentează în *Stalin*:

> Între timp, de-a lungul anilor, țara a trebuit să suporte nu doar un Stalingrad şi un Stalino (până la urmă, şase Stalino cu totul), ci şi Stalinabad, Stalinsk, Stalinogorsk, Stalinskoe, Stalinski, Staliniri (capitala Osetiei de Sud), Muntele Stalin (cel mai înalt vârf din URSS, căruia i s-au alăturat mai târziu cele mai înalte vârfuri din Cehoslovacia şi Bulgaria), Golful Stalin, Masivul Stalin şi diverse sate pur şi simplu „cu numele de Stalin"...

În 1938, un an în care au avut loc 4,5 milioane de arestări peste plan şi poate 500 000 de execuții,

comandantul Ceka, citând „sugestiile angajaților”, a propus Politburoului ca Moscova să fie redenumită Stalinodar. Dovedind acum o modestie tipic bolşevică, Stalin s-a opus schimbării. El a spus întotdeauna că, deşi era util politic, cultul personalității îi displăcea. „În general”, scrie Conquest, „criticile aduse sporadic şi ineficient cultului pot fi văzute ca o tactică de adăugare a modestiei la panoplia celorlalte virtuți ale lui.”

Când Janusz Bardach, îmbrâncit cu măscări şi paturi de puşcă, a ieşit împleticindu-se din vasul cu sclavi (destinația lui era izolatorul de la Kolîma), a văzut inscripționate pe versantul muntelui cuvintele

> SLAVĂ LUI STALIN, CEL MAI MARE GENIU AL OMENIRII.
>
> SLAVĂ LUI STALIN, CEL MAI MARE CONDUCĂTOR MILITAR.
>
> SLAVĂ LUI STALIN, CEL MAI MARE CONDUCĂTOR AL PROLETARIATULUI INTER-NAȚIONAL.
>
> SLAVĂ LUI STALIN, CEL MAI BUN PRIETEN AL MUNCITORILOR ŞI ȚĂRANILOR.

Şi multe altele.

„Cultul personalității” a devenit, bineînțeles, eufemismul oficial pentru cele Douăzeci de Milioane. Ni se poate părea că formula e în egală măsură derizorie şi adecvată. După Marx, *personalitatea* nu juca niciun rol în istorie: traseul locomotivei era stabilit de şinele economiei politice, nu de capriciile fochistului. Ei bine, bolşevicii au contestat elocvent această teorie, precum şi multe altele. Stalin chiar

a avut personalitate, la fel şi Lenin.[96] Personalitatea asigura diferenţierea. În cazul lui Stalin, ea a fost reprezentată de Anzii de cadavre, dintre care un vârf (daţi-i *aceluia* numele lui) şi-a revărsat conţinutul în faţa ochilor lui Varlam Şalamov.

1933: Teroarea prin Foamete

Spunem despre foamete că „face ravagii", că „se dezlănţuie în ţinuturi", că „îi ţine pe oameni în ghearele ei". Zugrăvind încremenirea şi liniştea din sate, Vasili Grossman scrie: „Numai foamea hălăduia fără somn." Învestim metaforic foametea cu voinţă şi intenţie, însă foametea este doar o absenţă – o absenţă a mâncării, iar apoi o absenţă a vieţii. Ea are un miros, recunoscut pentru extrema lui longevitate: cel al purulenţei. Iar Grossman scrie că, în ciuda încremenirii, „totul se simţea aprig şi nebunesc... Şi pământul trosnea"... Când se gândeşte la Teroarea prin Foamete din 1933, cititorului i se cere acum să repersonifice foametea cu forţa şi să-i spună Stalin. Stalin e cel care-i ţine pe oameni în gheare, Stalin e cel care se dezlănţuie în ţinuturi, Stalin e cel care face ravagii.

Folosirea foametei ca armă a statului împotriva populaţiei este considerată în general o inovaţie stalinistă (preluată ulterior de Mao şi de alţi conducători comunişti), însă

---

[96] Şi la fel şi Hruşciov, al cărui „discurs secret" din 1956 s-a intitulat „Despre cultul personalităţii şi consecinţele lui" (şi s-a referit doar la epurarea partidului, nu şi a naţiunii). Unul dintre administratorii foarte energici ai lui Stalin (în 1937 a fost trimis în Ucraina să lichideze 30 000 de oameni), Hruşciov a arătat totuşi că era posibil să treci din nou peste „pragul" lui Soljeniţîn şi să-ţi mobilizezi ultimele resturi de omenie (n.a.).

foametea lui Lenin din 1921-22 a avut şi ea aspecte teroriste. Ambele tipuri de foamete au avut aceeaşi cauză: rechiziţionarea punitivă a alimentelor. Pe când Stalin a cultivat şi a consolidat inaniţia în masă, Lenin, dimpotrivă, a permis, fără tragere de inimă şi cu mare întârziere, intervenţia americană, care a salvat peste 10 milioane de vieţi. Cu toate acestea, cel puţin în Ucraina, foametea lui Lenin s-a suprapus terorii. După cum a susţinut istoricul H. H. Fisher în 1927: „Guvernul de la Moscova nu numai că n-a informat Centrul American pentru Ajutor despre situaţia din Ucraina, aşa cum făcuse în cazul unor regiuni mult mai îndepărtate, dar a ridicat obstacole cu bună ştiinţă...” Conquest adaugă: „Într-adevăr, între 1 august 1921 şi 1 august 1922, din Ucraina au fost confiscate 48 000 tone de cereale pentru a fi distribuite în alte părţi”. Toată viaţa lui adultă, Lenin fusese un admirator al foametei ca „radicalizator” (şi secularizator) al ţărănimii. Şi ce altceva dacă nu o teroare a foametei ar fi putut avea în minte în 1922, când l-a avertizat pe Kamenev: „E o mare greşeală să crezi că NPE a pus capăt terorii; vom recurge din nou la teroare şi la teroare economică.” Aşa că, în 1933, Stalin s-a înfăţişat din nou drept „cel mai capabil elev al lui Lenin”. Singura lui noutate calitativă, în afară de epurarea de partid, a fost procesul-spectacol. Şi ne putem aminti comentariul lui Soljeniţîn despre procesul „demonstrativ” al socialiştilor revoluţionari din 1922: Lenin a fost „la un pas foarte mic”.

Atât Lenin, cât şi Stalin considerau Ucraina drept cea mai refractară dintre toate republicile sovietice. În timpul haosului din 1918-20, când administraţia de la Kiev s-a schimbat de treisprezece ori, bolşevicii au invadat – sau au reinvadat – prin campanii anuale. Şi pe întreaga durată a ofensivei lui Stalin din 1929-33, şi dincolo de ea, fiecare instituţie din câte se puteau imagina în Ucraina a fost

epurată de mai multe ori. Meticulozitatea încercării de „dezucrainizare” a lui Stalin poate fi desprinsă dintr-o relatare apărută în *Mărturisirea* lui Şostakovici. Ea se referă la soarta *kobzarilor* – poeţii ţărani (mulţi dintre ei orbi) care mergeau dintr-un sat în altul cu versurile şi cântecele lor. S-ar fi zis că nu erau o ameninţare imediată pentru puterea sovietică, deşi puteau fi trecuţi pe liste separate de indezirabili („elemente depăşite” de exemplu, sau pur şi simplu „alţii” – o clasificare folosită frecvent). Însă le reaminteau chiar şi aşa ţăranilor ucraineni că avuseseră cândva o ţară. Câteva sute dintre aceşti *kobzari* au fost invitaţi la Primul Congres al Tuturor Ucrainenilor. „Să faci rău unui orb”, s-a lamentat Şostakovici – „ce poate fi mai josnic?” Câţiva au fost închişi, dar „aproape toţi” au fost împuşcaţi, fiindcă (după cum notează Conquest) nu merita să hrăneşti un orb în gulag.

Stalin a avut, prin urmare, două motive să-i atace pe ţăranii ucraineni: erau ţărani şi erau ucraineni. În acest fel, URSS a continuat să exporte cereale şi a continuat să le depoziteze. Rechiziţionarea alimentelor a durat până în martie 1933 – epicentrul foametei. La ora aceea, brigăzile de colectare se deranjau doar pentru gospodăriile în care inaniţia nu era flagrantă. Ucraina avea şi alte asemănări cu „imensul Belsen” din descrierea lui Conquest: gărzi înarmate şi turnuri de pază active zi şi noapte, pentru depistarea şi descurajarea furtul din recolte. În ciuda blocadelor şi a baricadelor, sute de ţărani îşi croiau drum spre oraşe, unde se târau în genunchi printre mulţimile de oameni care formau la rândul lor cozi şerpuitoare şi tânguitoare în faţa brutăriilor „comerciale”[97] (marile oraşe erau la rândul lor decimate, Stavropol pierzând 20 000 de oameni, Krasnodar

[97] Este vorba de magazine de pe piaţa neagră *administrate de guvern*. Preţurile lor erau mari (n.a.).

40 000 şi Harkov 120 000). În decembrie 1932, ca să combată „infiltrarea culacilor în oraşe”, regimul a înăsprit restricțiile cu privire la deplasările interne:

> Comitetul Central şi guvernul au dovezi că acest exod în masă al țăranilor este organizat de duşmanii puterii sovietice, contrarevoluționari şi agenți polonezi, cu scop de propagandă împotriva sistemului colhoznic în special şi a puterii sovietice în general.[98]

În sate şi în familii, scrie Grossman, „Mamele îşi priveau copiii şi urlau de spaimă. Urlau de parcă le-ar fi intrat un şarpe în casă. Iar şarpele acesta era foametea, inaniția, moartea.” Şarpele acesta era Stalin. La început, copiii plângeau după mâncare toată ziua; pe urmă au plâns după mâncare şi noaptea. Unii părinți plecau de acasă şi-şi lăsau copiii singuri. Alții îi duceau în oraşe şi-i abandonau acolo. Consulul italian la Harkov a semnalat următoarele:

> Aşa că, de o săptămână încoace, prin oraş patrulează *dvorniki*, îngrijitori în uniforme albe, care-i strâng pe copii şi-i duc la cea mai apropiată secție de poliție... Pe la miezul nopții sunt duşi cu toții în camioane la gara de mărfuri din Severodonețk. Acela e locul unde sunt strânşi laolaltă toți copiii care sunt găsiți în gări sau în trenuri, familiile de țărani, bătrânii... O echipă de medici face un fel de selecție... Cei care încă nu sunt umflați şi au cât de cât şanse de supraviețuire sunt îndrumați spre clădirile Holodnaia Gora, unde în permanență vreo 8 000 de oameni trag să moară pe

---

98 Stéphane Courtois, *Cartea neagră a comunismului. Crime, teroare, represiune*, trad. de Maria Ivănescu, Humanitas, Bucureşti, 1998, p. 155.

> aşternuturile de paie din marile hangare. Oamenii care încep deja să se umfle sunt mutați în trenuri de marfă şi abandonați la vreo şaizeci şi cinci de kilometri de oraş...

Unii părinți şi-au ucis copiii. Iar alți părinți şi-au mâncat copiii. *Zaşto?* „De ce, la ce bun, în ce scop?”, după cum se întreabă Grossman. Povestitorul lui continuă:

> Atunci mi-am dat eu seama că orice înfometat este într-un anume sens un canibal. Îşi mănâncă propria sa carne, de-i rămân numai oasele, şi grăsimea şi-o mănâncă până la ultima picătură. Pe urmă, când i se întunecă mintea, înseamnă că şi-a mâncat şi creierii. S-a mâncat înfometatul pe sine, cu totul.[99]

Cu douăzeci de pagini mai înainte, Grossman defineşte în acelaşi fel nu soarta victimei, ci pe cea a călăului:

> Judecata călăului e una singură – el nu se uită la victima lui ca la un om şi încetează el însuşi să fie om, omoară omul din el, devine propriul său călău.[100]

Poate că, de fapt, acesta este sensul Terorii prin Foa-mete din 1933: autocanibalizații au fost distruşi de auto-executați. Aşa arată cangrena suprarealistă a stalinismului.

Aproximativ 5 milioane de oameni au murit în Ucraina şi aproximativ 2 milioane au murit în regiunile Kuban, Don şi Volga, precum şi în Kazahstan. Acestea fuseseră înainte cele mai bogate teritorii agricole din URSS.

---

[99] Vasili Grossman, *Panta Rhei*, ed. cit., par. 6.75.

[100] Vasili Grossman, *Panta Rhei*, ed. cit., par. 6.19.

Stiloul cu otravă

În anii 1930, ne spune Nadejda Mandelştam, verbul *a scrie* a căpătat un sens nou. Când spuneai *el scrie*, *scrie ea?* sau (referindu-te la o sală plină de studenţi) *ei scriu*, voiai să spui că el, ea sau ei *scria(u) rapoarte pentru organe*. (În acelaşi fel, cazurilor măsluite ale Ceka li se spunea „romane”.) A „scrie” însemna a informa, a denunţa. Soljeniţîn o numeşte „crimă prin defăimare”.

Denunţarea are o istorie îndelungată în Rusia, obligându-ne să ne întoarcem cel puţin la începutul secolului al XVI-lea şi la domnia prelungită cu încăpăţânare a lui Ivan cel Groaznic (1533-84). „Spionezi sau mori” era în linii mari angajamentul clasic. Această practică, tot mai puternic instituţionalizată în vechiul regim, era o barbarie ţaristă pe care ne-am fi aşteptat, poate, ca Lenin s-o conteste. Iar el chiar a făcut o schimbare, mergând până la a propune în decembrie 1918 – fără succes – ca falşii denunţători să fie împuşcaţi. Vocile mai moderate au avut câştig de cauză, iar pedeapsa la care s-a ajuns a fost de un an sau doi, în funcţie de gravitatea cazului. Soljeniţîn e scandalizat de această indulgenţă. În gulag, o sentinţă de *cinci* ani era considerată în limbaj familiar „un spanac”, prin comparaţie cu mult mai obişnuitul *decar* sau *sfert* (de secol).

Perioada în care denunţarea a făcut marele salt înainte a fost colectivizarea. În sate, aşa cum am văzut, ţăranii mai săraci erau stârniţi să-i denunţe pe cei mai bogaţi. „Era nespus de uşor să bagi pe cineva la apă”, explică Grossman: „scriai un denunţ şi atât; nici măcar nu trebuia să-l semnezi.” La jumătatea anilor 1930, când teroarea a luat în vizor oraşele mici şi mari, denunţarea era elogiată în presă ca fiind „datoria sfântă a fiecărui bolşevic, membru sau nemembru de partid”. Rapid şi previzibil, denunţarea a atins cote uriaşe. Procesul era esenţialmente stalinist întrucât a)

cultiva tot ce era mai josnic în natura umană, şi b) efectua o selecţie în jos (cei care erau ultimii aveau să ajungă primii).

Şi era – din nou – ceva suprarealist. Puteai să de-nunţi pe cineva de frică să nu te denunţe el; puteai să fii denunţat din cauză că nu denunţaseşi suficient; singurul contrastimulent era posibilitatea să fii denunţat din cauză că nu denunţaseşi mai devreme; şi aşa mai departe. Au existat şi cazuri de denunţare pentru *recompense din partea statului*. Din *Marea teroare*:

> Într-un sat din Bielorusia, descris într-un articol sovietic recent, se plăteau 15 ruble de persoană denunţată, iar un grup de delatori permanenţi a chefuit cu aceşti bani, cântând un cântec compus pentru a-şi sărbători faptele.[101]

Un singur comunist a denunţat 230 de oameni; un altul a denunţat peste o sută în patru luni. „Stalin nu cerea”, după cum spune Conquest, „doar supunere, ci şi complicitate.” După eliberarea din gulag, tocmai pe când se pregătea să-şi croiască un drum ca scriitor, Soljeniţîn a fost supus unei presiuni extrem de ameninţătoare să devină *scriitor* în accepţia Nadejdei Mandelştam. S-a estimat că un om din cinci dintr-un birou obişnuit raporta la Ceka. Aşa cum scrie Dmitri Volkogonov: „Cine şi-ar fi putut imagina câţi «spioni, sabotori şi terorişti» aveau să fie descoperiţi? Era aproape ca şi cum nu ei ar fi trăit printre noi, ci noi printre ei!”

Trebuie adus acum un omagiu celei mai prodigioase denunţătoare, marea Nikolaenko, năpasta Kievului. Această scorpie incredibilă a fost lăudată în mod special de Stalin însuşi: „O persoană simplă, de condiţie modestă”, ea a fost cu toate acestea o „eroină”. În Kiev trotuarele se goleau când ieşea Nikolaenko din casă; prezenţa ei într-o încăpere

---

[101] Robert Conquest, *Marea teroare*, ed. cit., p. 310.

împrăştia o spaimă de moarte. În cele din urmă, Pavel Postîşev (prim-secretar al Ucrainei, membru supleant al Politburoului) a exclus-o pe Nikolaenko din partid. Stalin a reprimit-o „cu onoruri”. Într-un discurs din 1937, el a spus, minunat (fiindcă acest episod este încă un exemplu al perfecțiunii negative epifanice şi multifațetate a stalinismului):

> [La Kiev, Nikolaenko] a fost evitată ca o muscă enervantă. În final, ca să scape de ea, au exclus-o din partid. Nici organizația din Kiev, nici Comitetul Central al Partidului Comunist Ucrainean n-au ajutat-o să-şi găsească dreptatea. A fost nevoie de intervenția Comitetului Central al Partidului pentru dezlegarea acestui nod problematic. Şi ce s-a dovedit la examinarea cazului? S-a dovedit că Nikolaenko avusese dreptate, pe când organizația din Kiev se înşelase.

Chiar şi în ideea că traducerea este făcută cu atenție la detalii (şi cred că este): „dreptate” e de tot hazul, la fel ca „să-şi găsească dreptatea”; „muscă enervantă” şi „nod problematic” sunt de tot hazul; întrebarea retorică de dinaintea finalului e de tot hazul; „pe când”-ul de la sfârşit e de tot hazul.

Exonerată, Nikolaenko s-a întors la denunțurile ei, iar Kievul a fost în orice caz epurat cu sălbăticie. Pus cu botul pe labe, retrogradat şi transferat, Postîşev a dobândit acum reputația unei ferocități excepționale în misiunea de epurare a noului său fief, Kuibîşev.[102] Mai târziu, când Teroarea şi-a schimbat direcția, el a fost atacat de Moscova pentru (nici mai mult, nici mai puțin decât) ferocitate excepțională: „ascunzându-şi prin apeluri la «vigilență» brutalitatea în

---

[102] Samara de astăzi.

legătură cu partidul”. A fost arestat în februarie 1938 şi împuşcat mai târziu.

Între timp, o Nikolaenko dublu-exonerată trăgea mai departe din greu – la denunțuri. Se vorbeşte mult despre „micii Stalini” de pretutindeni din URSS, dar Nikolaenko era o Stalinette veritabilă: ascensiunea la putere îi făcuse țăndări simțul realității. Când noii conducători de după epurare, conduşi de Hruşciov, au intrat în pâine la Kiev, Nikolaenko l-a denunțat pe adjunctul lui Hruşciov, Korotcenko. Hruşciov şi-a apărat omul, reacție pe care Stalin a calificat-o drept „incorectă”: „Zece la sută adevăr – ăsta e deja un adevăr care cere măsuri decisive din partea noastră, iar dacă n-o să acționăm, o să tragem ponoasele”. Însă după aceea Nikolaenko l-a denunțat pentru „naționalism burghez” pe *Hruşciov*, un foarte important linguşitor şi demnitar recompensat, iar Stalin a conchis în cele din urmă că era nebună. Dar ajutase oricum la distrugerea a 8 000 de oameni.

Oricine a primit vreodată o scrisoare scrisă cu un stilou cu otravă a fost frapat de neputința disperată a autorului. În URSS, sub Stalin, otrava a funcționat: a avut putere. Asta era rețeta: *scriitorul* şi stiloul cu otravă.

Nu am citit nicio relatare despre soarta lui Nikolaenko. Fie a fost reexclusă, fie majoritatea denunțurilor ei ulterioare au fost ignorate cu tact. E posibil, bineînțeles, să fi fost împuşcată – deşi Stalin manifesta o silă vagă, dar care putea fi desluşită, să ucidă Vechi Bolşevice.

Cât despre maleabilul Postîşev, condamnat de Moscova pentru lipsă de moderație şi de reținere... Iată ce scrie în *Marea teroare*:

> Fiul cel mare al lui Postîşev, Valentin, a fost împuşcat, iar ceilalți copii au fost trimişi în lagăre de muncă. Soția lui, Tamara, a fost torturată bestial noapte de

noapte la Lefortovo, fiind adeseori adusă înapoi în celulă cu tot spatele însângerat şi fără să poată merge. Ea figurează în rapoarte ca împuşcată.[103]

Industria grea

Industria sovietică înainta şi se clătina, ca un copil gigantic, cu toate tipurile de accidente răsunătoare (ciocniri, explozii), cu tineri țărani prăbuşindu-se de pe schele înghețate, cu multe morți, bruşte sau premature, în atmosfera obişnuită de mit şi constrângere, de eroare şi teroare – dar înainta cu adevărat. John Scott, un voluntar american din noul centru metalurgic din Magnitogorsk (250 000 de muncitori), a pariat că „bătălia Rusiei doar pentru metalele feroase a provocat mai multe victime decât bătălia de pe Marna". Existau, de asemenea, deficiențe extraordinare: imposibilitatea frecventă de a găsi, în toată Moscova, „un singur bec sau o bucată de săpun" (Tibor Szamuely), de exemplu, sau imposibilitatea Canalului Marea Albă – Marea Baltică, terminat cu „puterea pârțurilor" (Soljenițîn) a sute de mii de sclavi, de-a asigura transportul ambarcațiunilor de mare tonaj. Când erau incontestabile, deficiențele trebuiau puse în seama cuiva; aşa că Stalin (urmându-l pe Lenin) a instituționalizat delictul de *distrugere* – „în ciuda", după cum scrie Soljenițîn, „nonexistenței acestui concept în întreaga istorie a ome-

---

[103] Robert Conquest, *Marea teroare*, ed. cit., p. 517.

nirii”.[104] Asta în timp ce adevăratul distrugător, „superdistrugătorul” (Tucker), era, bineînțeles, Stalin.

Unul dintre „triumfurile” parțiale şi deformatoare ale industrializării a fost ideologic. Până acum, bolşevicii, în răspărul lui Marx, formaseră o „suprastructură” fără o „bază” proletară corespunzătoare. În deceniul Marii Cotituri, aproximativ 30 de milioane de țărani au fost siliți să-şi găsească de lucru în oraşe. Martin Malia e sintetic ca de obicei:

> [Stalin] a pornit de sus o a doua revoluție care a reconstruit Maica Rusie ca pe o pseudo-Americă sovietică şi i-a transformat excesul de țărani în proletari veritabili. În acest fel, realizarea supremă a partidului a fost să-i metamorfozeze statutul de „suprastructură” în demiurg datorită faptului că a creat „baza” industrială şi de muncitorime care s-ar fi cuvenit s-o creeze pe *ea*.

Comunismul sovietic se poate mândri cu două realizări. Industrializarea a suplinit ceea ce Malia numeşte „deficitul de modernitate” al Rusiei – deşi a adâncit anormalitatea de sistem care a dus la prăbuşirea statului. Aceasta a fost prima realizare. Cealaltă a fost înfrângerea lui Hitler. Ambele au datorat totul poporului rus: lacrimilor lui, sudorii lui, sângelui lui.

[104] John Scott a văzut un astfel de caz în cei câțiva ani petrecuți în Magnitogorsk: nişte culaci care urmau să plece au defectat o turbină (n.a.).

Kazahstan

Până în 1930, economia şi cultura Kazahstanului, aflat în Asia Centrală sovietică, s-au bazat pe nomadism şi transhumanță (deplasarea sezonieră a animalelor). Planul era ca aceşti rătăcitori să fie „deculacizați” şi apoi colectivizați. Odată denomadizați, kazahii aveau să se dedice agriculturii. Numai că pământul nu era bun pentru agricultură. Lucrurile pentru care *era* bun erau nomadismul şi transhumanța. Planul nu a funcționat.

În următorii doi ani, Kazahstanul a rămas fără 80 % din animale. Şi fără 40 % din populație: foamete şi dezastru.

Planul nu a funcționat.

Congresul Învingătorilor (1)

„Anul 1937 a început, de fapt, de la sfârşitul anului 1934.” E celebra propoziție care deschide *Destin în bătaia vântului*, jurnalul Evgheniei Ghinzburg. Anul 1937 se referă la punctul de plecare al Marii Terori; iar 1 decembrie 1934 se referă la uciderea lui Serghei Kirov. Teroarea chiar a „început” în 1934 – dar ceva mai devreme. Cred că putem stabili cu precizie când anume.

Pe 26 ianuarie, lucrările celui de-al XVII-lea Congres al Partidului s-au deschis în Marele Palat de la Kremlin. Evenimentul s-a intitulat Congresul Învingătorilor. În *Stalin in Power*, Robert Tucker îl redenumeşte Congresul Victimelor, şi pe bună dreptate: dintre cei 1 996 de delegați, 1 108 aveau să piară în Teroare. Te poți gândi şi la alte nume pentru acest Congres. Congresul Vulturilor, ai putea spune, după o scurtă privire aruncată mediului rural – sau Congresul Vampirilor. De asemenea, Congresul

Vodeviliştilor: în ianuarie / februarie 1934, partidul a început să se abstragă din realitate. El pătrundea în psihoteatrul din capul lui Stalin.

Când a început Congresul Învingătorilor, URSS tocmai se stabiliza după ce evitase distrugerea totală în ultima clipă. Colectivizarea avusese ca rezultat o serie de catastrofe istorice. Cei aproximativ 10 milioane de țărani morți (era numărul avansat de Stalin însuşi, într-o discuție cu Churchill) puteau fi acceptabili pentru un bun bolşevic, obiectivul politic fiind îndeplinit (controlul nemijlocit asupra producției țărăneşti). Însă oricine s-ar fi gândit puțin în linişte şi-ar fi dat seama că Marea Cotitură a lui Stalin se dovedise un fiasco primitiv. URSS pierduse mai mult de jumătate din şeptel. Cam un sfert dintre țărani fugiseră din sate în marile oraşe, unde criza locativă atinsese deja proporții mitice. În 1932, Moscova însăşi se clătina de foame – iar Moscova, după cum a consemnat Reader Bullard, „stătea mult mai bine cu mâncarea decât provinciile, chiar şi decât cele din apropiere”. (Pe lunga listă a produselor lipsă, Bullard trece tot felul de lucruri, printre care cărți, lumânări, ciment, haine, cărbune, clanțe şi lacăte de uşi, curent electric, îngrăşăminte, combustibil, geamuri, articole de uz casnic, becuri, chibrituri, obiecte din fier, semințe de ceapă, hârtie, benzină, cauciuc, sare, săpun şi sfoară. Când expediai un pachet, îl rugai pe destinatar să-ți trimită ambalajul înapoi.) Inflația de şase ori peste medie a coincis cu micşorarea drastică a salariilor şi cu jecmănirea obişnuitelor „împrumuturi de stat”. Era o Rusie a cartelelor şi a cărților de muncă – precum şi a unei tot mai accentuate „paşaportizări”, o obligație extrem de neleninistă, spre a nu-i spune pe şleau, țaristă. Prin urmare, aşa arătau lucrurile când Vechii Bolşevici (majoritatea tovarăşilor erau din generația Octombrie) s-au întâlnit la Moscova pentru Congresul Învingătorilor. Aceşti idealişti bătrâiori vor fi fost

de asemenea conştienţi că progresele importante ale industrializării fuseseră realizate printr-o reţea întinsă şi în plină expansiune a muncii silnice.[105]

Ar fi inexact să susţinem că Stalin a trecut prin cataclismele din 1929-33 fără să audă anumite murmure sceptice din partea unor colegi. Zinoviev, Kamenev şi Buharin deveniseră între timp figuri abjecte şi neputincioase (care aveau să se umilească şi mai mult pe durata Congresului). Însă fetişul bolşevic al unităţii, sau al coeziunii neajutorate şi deznădăjduite, nu a fost universal. Disidenţa s-a manifestat cel mai puternic în persoana lui M. N. Riutin, care joacă într-un fel, în contextul actual, rolul unui erou – minor, fără strălucire şi totuşi întreg. În 1930, Riutin a pus în circulaţie un tratat anti-Stalin cunoscut mai târziu drept Platforma Riutin, a fost denunţat, arestat, închis, eliberat şi reprimit „cu avertisment”. În 1932, el a pus în circulaţie mult mai concisul şi mai tranşantul „Apel către membrii partidului”. A fost din nou denunţat, arestat, închis. Iar aici vedem o escaladare crucială a nivelului de rea-voinţă a lui Stalin: senzualitatea ei glandulară şi atenţia ei pătimaşă pentru detalii... Politburoul era pus acum în faţa cererii lui Stalin ca Riutin să fie executat pentru trădare. Avându-l în frunte pe Kirov, Politburoul a refuzat să treacă dincolo de această linie: a refuzat să ucidă un vechi tovarăş (mai bine zis, a refuzat să pecetluiască soarta unui vechi tovarăş înainte de proces). Până şi Molotov a fost împotrivă. Stalin l-a avut de partea lui doar pe Kaganovici. Între timp, a ordonat ca Riutin să fie transferat dintr-o închisoare politică într-o alta mai dură din Verhne-Uralsk. Ne putem imagina interesul lui statornic pentru bunăstarea

---

[105] Agricultura, s-a dovedit până la urmă, nu a subvenţionat industria: industria a subvenţionat agricultura. Iar „deculacizarea” a fost şi ea o pierdere importantă. Deposedarea totală a presupuşilor ţărani plutocraţi nu a reuşit să acopere nici măcar costurile deportării (n.a.).

lui Riutin. Iar asta a continuat timp de *cinci ani*: Stalin, putem fi siguri, a folosit toate mijloacele de presiune împotriva lui Riutin, care însă nu a mărturisit niciodată. (A fost împuşcat în 1937, ca de altfel şi cei doi fii ai lui; soția i-a fost ucisă într-un lagăr din apropiere de Karaganda.) În cele din urmă, disidența a fost zdrobită fără efort; ea l-a informat pur şi simplu pe Stalin, cu o claritate inflamantă, că existau lucruri pe care încă nu le putea face şi că versiunea personală a realității încă nu era precumpănitoare.

Aşadar, imediat după „punctul culminant al celui mai abrupt declin pe timp de pace al nivelului de viață din istoria consemnată”,[106] Stalin a luat cuvântul la Congres în uralele tuturor – care, a scris *Pravda*, „păreau să nu se mai termine”.

Însă pe urmă realitatea autorizată a pățit ceva neplăcut, iar opt zile mai târziu s-a declanşat Teroarea.

Aplauze prelungite, furtunoase

Fără îndoială că Stalin a pus el însuşi capăt aplauzelor cu acea ocazie – eventual cu o ridicare modestă a palmelor. Însă oprirea aplauzelor era o chestiune de o importanță mortală. Cine putea pune capăt aplauzelor pentru Stalin când Stalin nu era de față?

La o conferință de partid din regiunea Moscova, în anii Terorii, un secretar nou l-a înlocuit pe unul vechi (care fusese arestat). Lucrările s-au încheiat cu un omagiu pentru

---

[106] Din imparțialul studiu al lui Alec Nove, *An Economic History of the USSR: 1917-1991*. Pe coperta ediției mele broşate se află frapanta precizare „Ediție nouă şi definitivă” (n.a.).

Stalin. Toți participanții s-au ridicat în picioare şi au început să aplaude; şi nimeni n-a îndrăznit să se oprească. În varianta pe care o dă Soljenițîn acestui episod celebru, după cinci minute „Oamenii în vârstă încep să se sufoce”. După zece minute:

> Uitându-se unul la celălalt fără prea mare speranță, dar cu chipurile pline de entuziasm, conducătorii raionului vor aplauda până ce vor cădea, până ce vor fi scoşi pe targă![107]

Primul care s-a oprit din aplauze (directorul unei fabrici din zonă) a fost arestat a doua zi şi condamnat la zece ani pentru o altă acuzație.

A existat în perioada aceea o placă de gramofon cu o parte dintre cele mai lungi discursuri ale lui Stalin. Ea avea opt părți – de fapt, şapte, fiindcă a opta consta în întregime din aplauze.

Acum închideți cartea asta preț de o clipă şi închipuiți-vă că stați şi ascultați acea parte a opta, noaptea, în Moscova lui 1937. Mai mult ca sigur că a sunat ca o apropiere a fricii, ca o muzică a psihozei, ca o furie a statului.

Congresul Învingătorilor (2)

Pe când Congresul Învingătorilor continua, discuțiile despre Stalin păreau remarcabil de consistente. La şase luni după punctul culminant al celei mai grave foamete din istoria Rusiei, conducătorii țării se comportau în spiritul

---

[107] Alexandr Soljenițîn, *op. cit.*, vol. I, p. 55.

triumfalismului zgomotos. Zâmbetul mustăţii lui Stalin tutela autoînjosirile celor mai distinşi adversari. Buharin:

> Aplicând sclipitor dialectica marxist-leninistă, Stalin a avut pe deplin dreptate să distrugă o întreagă serie de premise teoretice ale devierii de dreapta care fuseseră formulate în primul şi în primul rând de mine însumi.

Zinoviev:

> Ştim acum că în lupta pe care tovarăşul Stalin a condus-o la un extraordinar de înalt nivel al principiilor, la un nivel teoretic extraordinar de înalt, ştim că în lupta aceea nu a existat nici cea mai mică urmă de reacţie personală.

Iar Kamenev, incredibil, i-a prezentat pe Riutin şi pe aliaţii lui ca pe nişte „lepădături culace turbate” care meritau măsuri disciplinare „mai palpabile” decât simpla combatere teoretică. Kirov a fost pueril de-a binelea:

> Succesele noastre sunt cu adevărat colosale. La naiba, omeneşte vorbind, să tot trăieşti aşa – serios, uitaţi-vă ce se întâmplă. Ăsta e adevărul.

Însă nu era adevărul. Erau doar date din universul paralel al lui Stalin. Când adevărurile neplăcute reuşeau cu adevărat să iasă la iveală, tiparul bolşevic livra ţapii ispăşitori de rigoare: uluitoarele pierderi de şeptel, de exemplu, au fost puse pe seama barbariei tipice culacilor.

Adevărul era că faptele se devalorizau. Stalin distrusese opoziţia. De asemenea, făcuse paşi mari spre obiectivul mult mai straniu de a distruge adevărul. Sau poate că lucrurile stăteau de fapt invers: sub Stalin, actualitatea era de aşa natură, încât groaza şi dezgustul îţi interziceau s-o accepţi –

şi chiar s-o cercetezi. După cum scrie, convingător, marxistul de odinioară Leszek Kołakowski:

> Oameni aproape morți de foame, lipsiți de lucrurile de bază ale vieții, luau parte la şedințe la care repetau minciunile guvernului despre cât de bine o duceau, iar într-un fel bizar, până la un punct chiar credeau ce spun... Ei ştiau că adevărul era o chestiune de partid şi prin urmare minciunile deveneau adevărate, deşi contraziceau faptele simple ale experienței. Condiția vieții lor în două lumi separate în acelaşi timp a fost una dintre realizările cele mai remarcabile ale sistemului sovietic.

Slugărnicia uluitoare a Învingătorilor din 1934, care erau încă neterorizați, e explicată de obicei astfel: dacă Stalin nu putea fi răsturnat acum (aşa argumentau ei), barem putea fi îmblânzit, flatat, i se putea face pe plac. Lucrul la care s-a ajuns a fost conivența în psihoză. Învingătorii au materializat psihoza lui Stalin şi, făcând asta, previzibil şi dezastruos, au alimentat-o şi au îngrăşat-o.

Însă acum a intervenit realitatea.

În ultima zi a Congresului, delegații i-au ales, ca de obicei, pe membrii noului Comitet Central. Deşi nu era universal şi nici egal, votul era măcar direct şi *secret*. Celor peste 1 200 de delegați li s-au înmânat liste de nominalizați de pe care au tăiat numele celor împotriva cărora votau. Volkogonov califică rezultatul ca „incredibil!” Majoritatea celor care au numărat voturile au fost, bineînțeles, împuşcați ulterior, însă un supraviețuitor a susținut că Stalin primise peste 120 de voturi împotrivă (față de trei ale lui Kirov). Alte surse, printre care şi Hruşciov, ridică numărul la 300. Stalin a falsificat rezultatele şi în orice caz a împânzit Comitetul Central cu stalinişti...

Acele 300 de voturi aveau să însemne moartea unei generații. După cum arată Tucker, Stalin bănuise dintotdeauna că era înconjurat de ipocriți şi duplicitari: iar acum avea dovada. Oare câți dintre linguşitorii de la Congres îi tăiaseră numele de pe buletinul de vot? Tucker adaugă că mai avea o dovadă a trădării. Ştia o altă persoană care se prefăcuse, care simulase cumpătarea şi indiferența în fața avansării, care urzise, visase şi până la urmă izbândise. Acea persoană era el însuşi.

Între timp, în lumea din afara psihozei lui Stalin... O populație absolut strivită, în toate sensurile, are o singură formă de protest: într-un fel de grevă a foamei genetică, ea încetează să se reproducă. Cu începere din 1917, bolşevicii subminaseră sistematic familia. Divorțul era încurajat (ca să-l obții trebuia doar să-ți anunți consortul / consoarta printr-o carte poştală); incestul, bigamia, adulterul şi avortul erau dezincriminate; familiile erau risipite prin trimitere în lagăr şi deportare; iar copiii care îşi denunțau părinții deveneau figuri naționale, slăvite în poezii şi cântece. Iată ce spune Moshe Lewin:

> Tribunalele se ocupau de incredibil de multe cazuri care depuneau mărturie pentru pierderile omeneşti cauzate de suprapopularea locuințelor. Nivelul de viață tot mai scăzut, cozile din fața magazinelor şi proliferarea speculanților sugerează profunzimea tensiunilor şi a greutăților. În scurt timp rezultatele cumulate ale acestor condiții au provocat numeroase manifestări de nevroză şi anomie, culminând cu o scădere alarmantă a ratei natalității. În 1936, de fapt, marile oraşe au avut parte de o scădere netă a populației, în care numărul copiilor morți l-a depăşit pe cel al nou-născuților, ceea ce explică îngrijorarea din

> cercurile guvernanților și celebrele legi împotriva avortului introduse în acel an.

Stalin însuși s-a pus în mișcare. El a fost fotografiat cu copiii lui zâmbitori și s-a dus cum se cuvine la Tbilisi, ca să-i facă prima și ultima vizită mamei.

Povestiri din Kolîma

Varlam Șalamov a fost arestat și trimis în lagăr în 1929. Avea douăzeci și unu de ani și era student la drept; și, spre deosebire de multe milioane etichetate ca atare, chiar *era* troțkist. „T"-ul de pe cazier („Activități troțkiste antisovietice") ar fi agravat masiv ceilalți doi termeni. A fost judecat, condamnat pentru a treia oară în 1943 – fiindcă îl lăudase pe Ivan Bunin – și reclasificat ca simplu agitator antisovietic. A ieșit de la Kolîma în 1951 și, după doi ani de exil intern, a plecat din Magadan. Pe urmă a scris *Povestiri din Kolîma*.

Natura se simplifică pe măsură ce se îndreaptă spre poli (iar acum ne îndreptăm spre nord fiindcă asta făceau și multe alte mii de oameni, în timp ce conducerea lui Stalin se consolida, iar lagărele se înmulțeau nebunește). Natura se simplifică, la fel ca exprimarea omului:

> Limba mea, limba grosolană din mină, era săracă, cum sărace îmi erau și sentimentele care mai trăiau în preajma oaselor. Deșteptare, repartizare la muncă, mâncare, sfârșitul zilei de lucru, stingere, cetățean șef, permiteți să raportez, lopată, puț, la ordinul dumneavoastră, burghiu, târnăcop, afară e frig, ploaie, supă rece, supă fierbinte, pâine, rație, lasă-mi un fum

> – de ani de zile mă descurcam cu două mii de cuvinte.[108]

Viața era redusă. *Povestiri din Kolîma* este un geamăt uriaş din partea cuiva redus cronic. Soljenițîn a fixat agonia gulagului într-o ramă epică, în 1 800 de pagini neobosite, neşovăielnice. Şalamov lucrează cu povestiri – pentru el, singura formă posibilă. Suferința lui în gulag a fost mai dură, mai profundă şi mai lăuntrică decât cea a lui Soljenițîn, care observă sincer:

> Experiența de lagăr a lui Şalamov a fost mai îndelungată şi mai dură decât a mea şi recunosc aici cu respect că nu mie, ci tocmai lui i-a fost dat să cunoască acele abisuri ale abrutizării şi deznădejdii spre care ne împingea întreaga viață de lagăr.[109]

Şalamov i-a spus Nadejdei Mandelştam că ar fi putut să trăiască „bine mersi" toată viața în lagărul descris în *O zi din viața lui Ivan Denisovici*. Pe când Kolîma de la sfârşitul anilor 1930 (după discursul în care Stalin a cerut înrăutățirea condițiilor) a atins perfecțiunea negativă. Osip Mandelştam era în drum spre Kolîma, în 1938, când a murit de foame şi demență în închisoarea de tranzit de la Vtoraia Recika.

Povestiri din Kolîma... Doi deținuți fac un drum lung noaptea ca să deshumeze un cadavru: au de gând să-i schimbe lenjeria pe tutun. Un deținut se spânzură de o cracă bifurcată, „fără niciun fel de funie". Altul descoperă că degetele i s-au încovoiat după forma uneltelor cu care munceşte („deveniseră țepene pentru totdeauna, cum i se

---

[108] Varlam Şalamov, *op. cit.*, vol. I, p. 394.

[109] Alexandr Soljenițîn, *op. cit.*, vol. II, p. 146.

părea”). Galoşii de cauciuc ai altuia erau atât de plini de puroi şi sânge, „încât piciorul lipăia la fiecare pas ca într-o băltoacă”. Bărbații plâng frecvent din cauza unei perechi pierdute de ciorapi, de exemplu, sau de frig (însă nu de foame, care produce o furie îndurerată, dar fără lacrimi). Cu toții au aceleaşi vise cu „pâini de secară, ce zburau pe lângă noi, ca nişte bolizi sau ca nişte îngeri”. Şi uită totul. Un profesor de filosofie îi uită numele soției. Un medic începe să aibă îndoieli că ar fi cu adevărat medic: „Reale erau doar clipa, ceasul, ziua, de la trezire până la stingere; nu se gândea la ce va fi, nu avea putere pentru aşa ceva. Ca toți ceilalți.” „Uitasem tot”, spune un povestitor: „Mă dezobişnuisem să-mi amintesc.” Toate emoțiile se evaporă: toate, în afară de amărăciune.

În volumul doi din *Arhipelagul Gulag*, Soljenițîn e într-un dezacord profund cu ceea ce consideră a fi concluzia lui Şalamov, şi anume că „în condițiile de lagăr, oamenii nu rămân niciodată oameni – nu pentru asta au fost create lagărele”[110]. Pledând pentru o evaluare mai generoasă a rezistenței spirituale, Soljenițîn invocă tocmai exemplul lui Şalamov. În fond, Şalamov nu a trădat pe nimeni, nu a denunțat, nu a informat, nu a căutat nivelul cel mai de jos. „De ce aceasta, Varlam Tihonovici?” întreabă Soljenițîn (şi observați patronimul familiar). „Înseamnă (...) că ai găsit, totuşi, o piatră de care să te sprijini, ca să nu te rostogoleşti la vale? (...) Nu contrazici, prin personalitatea şi versurile dumitale, însăşi concepția pe care o promovezi?”[111] Într-o notă de subsol, el adaugă: „A decis, vai!, să nu se dezică” şi povesteşte apoi despre felul cum a „renunțat” Şalamov la propria operă în *Literaturnaia Gazeta* din februarie 1972.

---

[110] Alexandr Soljenițîn, *op. cit.*, vol. II, p. 436.

[111] Alexandr Soljenițîn, *op. cit.*, vol. II, pp. 439-440.

Aici, fără vreun motiv precis, Şalamov şi-a denunțat editorii americani şi s-a declarat un cetățean sovietic loial. „Fiindcă problematica *Povestirilor din Kolîma*”, a scris el, „a fost de mult timp ştearsă de viață”. Soljenițîn adaugă: „Această renunțare a fost publicată într-un chenar de doliu şi în acest fel am înțeles cu toții că Şalamov murise. (Notă de subsol din 1972.)” În realitate, Şalamov a murit în 1982. Dar chiar şi aşa, chiar şi metaforic, Soljenițîn a greşit data.

Şalamov a „murit” în 1937, dacă nu mai devreme. În ciuda originalității, a vocii influente şi a talentului fără margini, *Povestiri din Kolîma* e o carte complet vlăguită. Vlăguire descrie şi vlăguire pune în scenă. Şalamov poate să se ridice, poate să se înalțe în şaua epifaniilor, dar frazele i se târăsc, şchiopătează şi se clatină ca o echipă care iese dintr-un schimb de douăsprezece ore. Şalamov se repetă, se contrazice şi se încâlceşte ca într-un vis îngrozitor al înapoierii şi al evadării zădărnicite. Într-o poezie care l-a făcut pe Soljenițîn să tresară „ca şi cum aş fi întâlnit un frate”, Şalamov a vorbit despre legământul „Să cânt, să plâng pân’ la sfârşit”. Lucru pe care l-a făcut, cu onoare. Însă întâlnise perfecțiunea negativă, ceea ce lui Soljenițîn nu i se întâmplase; iar perfecțiunea negativă l-a distrus.

Pe de altă parte, cartea trăieşte, iar în lumina asta punctul de vedere al lui Soljenițîn rămâne pertinent. În „Crucea Roşie”, Şalamov scrie:

> Dețînutul se deprinde cu trândăvia, cu înşelăciunea, cu ura față de toți şi de toate. Învinovățeşte pe toată lumea, deplângându-şi soarta. (...) S-a dezvățat să aibă înțelegere pentru necazul celuilalt, pur şi simplu nu-l înțelege, nu vrea să-l înțeleagă.[112]

---

[112] Varlam Şalamov, *op. cit.*, vol. I, p. 166.

Şalamov n-a uitat de înțelegere. În povestirea de patru pagini „Normă individuală”, tânărul deținut Dugaev munceşte şaisprezece ore pe zi şi îşi îndeplineşte doar un sfert din normă. El e surprins, într-o seară, când colegul de muncă Baranov îi rulează o țigară.

> Dugaev trase cu lăcomie în piept fumul dulceag de mahorcă şi simți cum i se învârte capul.
>
> — Mă lasă puterile, spuse el.
>
> Baranov tăcea.[113]

Dugaev doarme greu şi îşi pierde pofta de mâncare; munca îl şubrezeşte tot mai mult. Povestea se termină astfel:

> A doua zi a lucrat din nou cu cei din brigadă, cu Baranov, iar în timpul nopții următoare soldații l-au dus prin spatele grajdului de cai, pe o potecă prin pădure, într-un loc despărțit de o mică trecătoare printr-un gard înalt cu sârmă ghimpată în partea de sus, prin care noaptea răzbătea huruit îndepărtat de tractoare. Înțelegând despre ce e vorba, lui Dugaev îi păru rău că muncise degeaba, că degeaba se chinuise în această ultimă zi.[114]

Țigara pe care i-o dăduse Baranov: acela a fost ultimul fum al lui Dugaev.

---

[113] Varlam Şalamov, *op. cit.,* vol. I, p. 36.

[114] Varlam Şalamov, *op. cit.*, vol. I, p. 38.

În clipa arestării, a scris poetul, „oboseşti cât pentru o viaţă”. În Kolîma lui Şalamov, fiecare clipă era exact aşa.

Uciderea lui Kirov

Pe 2 decembrie 1934, *Pravda* şi-a informat solemn cititorii că pe 1 decembrie, la 16:30, în oraşul Leningrad, în clădirea Sovietului Leningrad (fost Smolnîi), din cauza unui criminal, un duşman ascuns al clasei muncitoare, murise secretarul Comitetului Central şi al celui din Leningrad al Partidului Comunist Unit (Bolşevic) şi membru al prezidiului Comitetului Executiv Central al URSS, tovarăşul Serghei Mironovici Kirov. Ucigaşul fusese arestat.

În timp ce *Pravda* ajungea la chioşcuri, un tren special în care se găseau Stalin şi un alai numeros sosea de la Moscova.

În acel moment, Borisov, garda personală a lui Kirov, mai avea de trăit doar câteva ore.

Ucigaşul, un „inadaptat” pe nume Leonid Nikolaev, a rezistat până imediat după Crăciun. Împreună cu mulţi alţi presupuşi conspiratori, a fost împuşcat (noaptea, în beciurile închisorii Liteini). Aveau să-i urmeze cam un milion în timpul Terorii.

Pe pagina care deschide *Stalin and the Kirov Murder*, Conquest scrie:

> Întâmplările izolate – uneori chiar accidentale – au schimbat adeseori cursul istoriei. Asasinarea arhiducelui Franz Ferdinand, cu doar puţin peste douăzeci de ani mai devreme, a provocat un Mare Război poate evitabil în alte condiţii. În orice caz, este singura crimă individuală (sau dublă, dat fiind că a fost

ucisă şi morganatica[115] soţie a arhiducelui) cu care poate fi comparată uciderea lui Kirov.

Glonţul lui Nikolaev a declanşat convulsii enorme şi sângeroase. Societatea din URSS, care atinsese o anumită normalitate de subzistenţă după zbaterile colosale din 1929-33, se pregătea să aibă parte de o nouă creştere a furiei de stat. Însă cu toată teatralitatea şi complexitatea ei, uciderea lui Kirov a fost în esenţă o diversiune monstruoasă: o pistă falsă de mărimea a trei stadioane. Pentru Kirov faptul în sine n-a avut mare importanţă. Teroarea se apropia oricum, iar el s-ar fi numărat printre victimele principale.

Aproape toţi istoricii sunt 99 % siguri că Stalin a supravegheat uciderea lui Kirov prin Ceka moscovită (iar un comentator bine plasat, Volkogonov, o consideră „o certitudine"). Mi se spune acum că o serie de cercetări post-*glasnost* au aruncat anumite îndoieli asupra acestei versiuni.[116] Toate întrebările de tip *cui prodest?* duc la Stalin: acesta avea destule motive să-l vrea mort pe Kirov (sau poate 300 de motive: acele voturi din Congresul Învingătorilor). Niciun alt eveniment nu i-ar fi servit mai bine lui Stalin ca trambulină pentru reprimarea în masă. Iar soarta ulterioară a aproape tuturor oamenilor-cheie din comiterea crimei (nu tu om, nu tu problemă) vorbeşte despre asiduitatea lui Stalin. E adevărat, crima şi muşamalizarea

---

[115] Acest cuvânt ne retrimite la dicţionar: „(Despre căsătoria) dintre un bărbat de rang înalt şi o femeie de condiţie inferioară, care rămâne în postura iniţială, legătura lor neîndreptăţind revendicările la bunurile tatălui". Prin urmare, un fel de contract prenupţial (n.a.).

[116] J. Arch Getty şi R. T. Manning (edit.): *Stalinist Terror: New Perspectives*. Getty consideră că interpretările standard sunt „folclorice". (O carte şi mai recentă ne trimite însă înapoi la ipoteza iniţială.) Dacă Getty se va ocupa de revizuiri în acest ritm, ne va spune până la urmă că în timpul Marii Terori au murit doar doi oameni şi că un singur ţăran foarte bogat a fost uşor rănit în timpul colectivizării (n.a.).

au fost gestionate la întâmplare; e greu de înțeles mai cu seamă motivul pentru care Ceka l-a ales pe Nikolaev, o figură de o instabilitate aproape epileptică. Însă treaba a fost făcută: Kirov era mort. Oricum, vina lui Stalin în această chestiune, prin comparație cu vinovăția lui de ansamblu, e tot un exemplu de cvasiirelevanță. Poate că ar trebui să ne azvârlim mâinile în aer şi să-l punem pe Nikolaev pe seama unui voodoo al lui Stalin, la fel ca afronturile sincronizate ca prin farmec şi care i-au provocat atacuri cerebrale lui Lenin în 1922-23. Important este însă că energia necesară terorii se acumulase deja. Uciderea lui Kirov a declanşat o variantă monstruos de exagerată a epurării lui RÖhm (30 iunie 1934); însă adevăratul ei echivalent a fost Incendierea Reichstagului din anul precedent. Nikolaev l-a scutit pur şi simplu pe Stalin să dea foc Kremlinului.

Cei mai importanți cekişti din Leningrad erau de față când trenul de noapte de la Moscova a oprit în gară. Stalin s-a apropiat de conducătorul lor, Medved, şi, în loc să-l bată pe spate, l-a plesnit peste față. Cititor atent al lui Machiavelli, Stalin ştia că Principele trebuia să fie şi actor. La înmormântarea cu onoruri de stat a lui Kirov, Stalin s-a dat şi mai rău în spectacol: a sărutat cadavrul defunctului.

Borisov, garda de corp a lui Kirov, nu era lângă el când l-a împuşcat Nikolaev (se crede că un grup de cekişti de la Moscova l-au oprit sau i-au distras atenția la uşă). Spre sfârşitul dimineții de 2 decembrie, a fost trimis cu un camion la Smolnîi, ca să fie interogat de Stalin. Pe strada Voinov a avut loc un accident minor. Şoferul şi cei trei paznici din Ceka au scăpat teferi. Borisov a murit. Îl loviseră cu nişte răngi în partea din spate a camionului.

Selecția în jos opera deja de multă vreme, iar cadrele erau pregătite; organele punitive erau pregătite şi ele. După cum i-a spus Sergo Ordjonikidze, care avea să se sinucidă trei ani mai târziu, nimănui altcuiva decât lui Serghei Kirov în

ianuarie 1934: „Membrii noştri care au văzut situaţia din 1932-33 şi care au rezistat cu succes sunt acum căliţi ca oţelul. Cred că, având asemenea oameni, putem construi un stat cum nu s-a mai văzut niciodată în istorie.”

Copiii

Dintre copiii lui Stalin, Svetlana a fost Cordelia, prin felul în care iubirea a curs sau s-a prelins între tată şi fiică. Ceea ce urmează a ieşit, incredibil, din stiloul lui Stalin:

Draga mea gospodină, Setanka, salutări!

> Ţi-am primit toate scrisorile. Mulţumesc pentru scrisori! Nu ţi-am răspuns fiindcă sunt foarte ocupat. Cum îţi petreci timpul, cum stai cu engleza, te simţi bine? Eu sunt bine şi vesel, ca întotdeauna. E pustiu fără tine, dar ce pot să fac decât să aştept? O pup pe mica mea gospodină.

E de presupus că rândurile de mai sus au fost scrise înainte de sinuciderea Nadejdei din 1932 (când Svetlana avea şase ani). Atunci, în schimb, ea avea să scrie „ceva s-a rupt în tata”; „înăuntrul lui lucrurile se schimbaseră catastrofal”. Însă şi în afară: pe vremea aceea, Stalin superviza personal unul dintre cele mai mari dezastre din istorie provocate de om; iar moartea Nadejdei a fost, după cum am văzut, o inculpare deopotrivă politică şi personală. În orice caz, după aceea viaţa de familie şi sentimentul de familie s-au evaporat rapid.

Relaţiile dintre Stalin şi Svetlana s-au întrerupt cu adevărat în 1943. Activităţile fiicei, la fel ca ale fiilor, erau monitorizate de organe, iar interceptările au arătat că

Svetlana avea o relație cu un scenarist evreu pe nume Alexei Kapler, pe care Stalin l-a trimis urgent la Vorkuta (spionaj: cinci ani). „Dar îl iubesc!” a protestat Svetlana.

> „Iubeşti”! a țipat tata, cu o ură față de acest cuvânt pe care nici nu pot s-o redau. Şi, pentru prima dată de când mă ştiu, m-a plesnit de două ori peste față. „Uită-te, soră, uită-te şi tu cât de jos a ajuns!” N-a mai putut să se controleze. „Are loc un ditamai războiul şi ea se fute toată ziua!”

A urmat o înstrăinare lungă, punctată de cruzimi şi de îmbunări ocazionale. Când au petrecut o perioadă de timp împreună la începutul anilor 1950, Svetlana a transmis că „nu mai aveam nimic să ne spunem”. Iată-l şi pe Hruşciov:

> O iubea, dar avea obiceiul să-şi exprime aceste sentimente de iubire într-un fel animalic. Arăta tandrețea pisicii pentru şoarece. A frânt mai întâi inima unui copil, pe urmă pe a unei tinere, iar apoi pe a unei femei şi pe a unei mame.

Stalin a legat-o pe Svetlana de Nadejda şi de cel mai spectaculos eşec personal. Cu toate acestea, existase iubire părintească – poate reflexivă şi neatentă, dar iubire. Băieții au trebuit să se descurce fără ea. Şi în timp ce Svetlana, cu căsniciile şi rătăcirile ei, a avut parte de o viață marcată de durere, dar articulată, Iakov şi Vasili au fost blestemați.

Vasili (1921-62), fratele bun al Svetlanei, are un analog contemporan în persoana lui Udai Hussein.[117] Copiii acestor

[117] Om cu reputația unui ucigaş şi violator prolific, Udai este astăzi, aflăm cu uşurare, într-un scaun cu rotile, ca urmare a unei tentative de asasinat. La fel ca Udai, Vasili era genul de tânăr căruia i se părea amuzant să tragă rafale de pistol-mitralieră în candelabrele din

autocrați, spre deosebire de autocrații înşişi, creşteau într-o realitate scrisă de alții şi aveau de înfruntat un alt tip de asalt asupra sănătății lor mintale. Perspectivele lui Vasili nu s-au îmbunătățit nici când, după sinuciderea mamei lui, Stalin a dispărut şi el din peisaj, încredințându-l spre creştere pe Vasili lui Vlasik, comandantul gărzii personale. De asemenea, se spune că Stalin îl bătea des pe Vasili – fapt mai greu de crezut, dată fiind indiferența respectată cu sfințenie pe care i-o arăta (nu încape dubiu, în schimb, că-l bătea pe Iakov cu metodă şi inventivitate). Principala greutate pe care o are un copil de autocrat este, îmi închipui, că realitatea n-o să-i spună câte parale face. Mai târziu o să observi că toată lumea e terorizată de tine (bineînțeles, în afară de tatăl tău). Vasili s-a hotărât să se facă pilot pe avioane de luptă. În volumul *Stalin*, generalul-colonel Dmitri Volkogonov aruncă o privire scandalizată pe dosarul generalului-locotenent Vasili Stalin. Într-un palmares de avansări uluitoare („comandant-adjunct şi apoi comandant plin al Forțelor Aeriene”) sunt intercalate numeroase rapoarte confidențiale despre incompetența (şi manifestările de brută ale) lui Vasili. „Potopit cu onoruri şi cu binecuvântările prietenilor de ocazie care urmăreau să-şi atingă scopurile”, continuă Volkogonov, „Vasili devenise, aproape pe neobservate, un alcoolic cum scrie la carte.”

La trei săptămâni după moartea lui Stalin, Vasili a avut parte de o retrogradare: de fapt, a fost dat afară din aviație (şi i s-a interzis să mai poarte uniforma militară). Avea treizeci şi doi de ani şi a murit după alți nouă. Lui Hruşciov i s-a părut necontrolabil. A avut perioade de închisoare şi de exil. A spus că se gândea să devină administratorul unui bazin de înot. La patruzeci de ani era invalid. A avut patru

---

restaurante (n.a.). (Udai Hussein a fost ucis în iulie 2003, într-un schimb de focuri cu forțele americane în oraşul Mosul (n.r.).

soţii. Şi şapte copii; trei dintre ei – spre a sublinia, la despărțire, o particularitate aparent înduioşătoare – au fost adoptați.

Iakov (1907-43), fratele vitreg, fiul Ekaterinei, a suferit cel mai mult şi mai mişcător. Stalin chiar îl ura. Am avut nevoie de câteva zile de eforturi subliminale ca să accept faptul. Poate că interpretarea standard pare ridicolă, dar probabil că e corectă. Am văzut ceva din nesiguranța violentă a lui Stalin cu privire la propria origine. Acum nesiguranța se îndrepta spre Iakov. Stalin îl ura pe Iakov fiindcă Iakov era georgian. Iakov era georgian fiindcă mama lui era georgiană; Iakov era georgian fiindcă Stalin era georgian; şi totuşi Stalin îl ura pe Iakov fiindcă Iakov era *georgian*. Tensiunile rasiale şi regionale din URSS constituie un subiect enorm, însă cazul lui Stalin era, ca de obicei, din altă dimensiune. Trebuie să ne imaginăm un provincial primitiv, care (prin anii 1930 sau pe acolo) începuse să se creadă un Petru cel Mare autodidact: un Ivan cel Groaznic care ajunsese unde era *pe merit*. Astfel, Stalin era Rusia personificată; iar Iakov era georgian. Se spune de asemenea că Iakov era un băiat cumpătat şi blând, spre scârba şi mai mare a tatălui.

Crescut de bunicii din partea mamei, Iakov a ajuns acasă la Stalin la jumătatea anilor 1920. Vorbea doar un pospai de rusă şi o făcea cu un accent puternic (la fel ca Stalin). Nadejdei a părut să-i placă şi l-a acceptat cu toată inima. Însă persecuțiile lui Stalin au fost atât de sistematice, încât spre sfârşitul deceniului Iakov a încercat să se sinucidă. A reuşit doar să se rănească; iar când Stalin a aflat de încercare a spus: „Ha! N-a fost în stare nici măcar să tragă cum trebuie!” (Volkogonov susține că şi-ar fi întâmpinat fiul cu formula „Ha! Ai ratat”!). N-a trecut mult şi Iakov s-a mutat la Leningrad, pentru a trăi cu familia Alliluev a Nadejdei.

La fel ca Vasili, Iakov a intrat în forțele armate, dar ca locotenent (în loc de feldmareşal), ceea ce-i reflecta statutul mai degrabă periferic. A fost un militar mai bun decât fratele lui şi s-a luptat viguros până când unitatea i-a fost capturată de Reichswehr. Asta l-a pus pe Stalin într-o postură de două ori stânjenitoare. O lege din august 1941 stipula că toți ofițerii capturați erau nişte „trădători ticăloşi”, ale căror familii erau „pasibile de arestare”. În acest fel, Iakov intra în prima categorie, iar Stalin în a doua. Ca măsură de compromis, Stalin a arestat-o pe soția lui Iakov. Când naziştii au încercat să negocieze un schimb, Stalin a refuzat („Nu am niciun fiu pe nume Iakov.”) El s-a temut în acelaşi timp că presupus delicatul Iakov putea fi presat să-şi manifeste propagandistic neloialitatea. Şi-a făcut griji inutil. Iakov a trecut prin trei lagăre – Hammelburg, Lübeck, Sachsenhausen – şi a rezistat tuturor timorărilor. Şi a făcut mişcarea decisivă (crede Volkogonov) tocmai ca să nu cedeze. În lagărele germane, ca şi în cele ruseşti, cel mai sigur drum spre sinucidere era să fugi spre gardul cu sârmă ghimpată. Iakov a fugit. Santinela n-a ratat.

Am văzut ce le-a făcut Stalin familiilor Ekaterinei şi Nadejdei. Soția lui Iakov era evreică şi ăsta a fost motivul pentru care Stalin se opusese căsătoriei. Cu toate acestea, ea a fost eliberată după doar doi ani de închisoare: o manifestare rară de domolire a apetitului.

Raţiunea şi Marea Teroare (1)

La problema sănătății mintale a lui Stalin va trebui să ne întoarcem mereu. Compromis de putere (şi de izolarea tot mai profundă de adevărurile nedorite), simțul realității îi devenise incontestabil foarte slab; însă am greşi dacă l-am

crede într-o stare permanentă de disonanță cognitivă. În acest caz, i-am subevalua vanitatea şi pedanteria. Stalin se evalua de obicei în contextul legitimării: al unei legitimări la scară mondială. Iar uneori lumea lui lăuntrică era cumplit de convingătoare.

Mai întâi s-a uitat la Lenin. Nu-i fusese greu să găsească o justificare leninistă a colectivizării: monopolul de stat pe alimente fusese considerat dintotdeauna un obiectiv socialist demn de laudă. Găsirea unei justificări leniniste pentru masacrarea leniniştilor a fost mai anevoioasă. Gândindu-se la implicațiile uciderii lui Kirov, Stalin îşi va fi amintit de august 1918. Atentatul împotriva lui Lenin – şi, în aceeaşi zi, asasinarea lui Urițki, comandantul Ceka din Petrograd – declanşaseră Teroarea Roşie, care era oricum îndreptată spre exterior. Stalin o voia îndreptată şi spre interior. Lenin epurase *cu adevărat* partidul şi aprobase epurările (citând vorbele lui Lassalle către Marx: „un partid se consolidează epurându-se"), însă acolo era vorba de o epurare pe hârtie, de o teroare „tăcută", care se ocupa doar de excluderi, ca acelea pe care le înfăptuise Stalin în perioada 1933-35. Robert C. Tucker vine cu precizări:

> După 1917, când statutul de membru a ceea ce era acum un partid conducător începuse să-i seducă pe carierişti şi pe alții ca ei, Lenin a văzut în epurare o metodă de descotorosire de asemenea oameni... iar la un moment dat chiar a îndemnat la o „epurare cu caracter terorist" – mai precis, proces sumar şi execuție – referitor la „foşti oficiali, moşieri, burghezi şi alte lepre care s-au ataşat de comunişti..."

Pentru Stalin au fost cuvinte ispititoare.

El a vorbit frecvent şi cu interes despre epurare încă din 1920. „Tema epurării din *Ce-i de făcut?*" [de Lenin], scrie Tucker, „l-a stârnit pe tânăr". El a elogiat din nou epurarea

în 1927: „Ce a căutat Lenin atunci [la remanierea partidului din 1907-08?] Un singur lucru: să scape partidul cât mai repede cu putinţă de elementele instabile şi sclifosite, ca să nu mai stea în cale. Aşa a crescut partidul, tovarăşi.” Tucker continuă, cu un pasaj mai degrabă atipic:

> După ce a spus asta, Stalin a adăugat: „Partidul nostru este un organism viu. Ca orice organism, are parte de un proces de metabolism: ce e vechi şi uzat pleacă; ce e nou şi crescător trăieşte şi se dezvoltă.” Pe scurt, oamenii din partid care i se opuneau erau zero barat.

Impulsul de-a epura i-a marcat toată cariera. Epurarea era dură, iar duritatea era o virtute bolşevică. Stalin n-a fost niciodată cu adevărat sigur că era cel mai deştept, cel mai curajos, cel mai vizionar şi nici măcar cel mai puternic. Însă ştia că era cel mai dur.

În dorinţa de-a găsi precedente, Stalin s-a întors şi mai mult în trecut (sărindu-i pe Marx şi Engels, care dispreţuiau teroarea ca *malum per se*). Când se gândea la destinul lui istoric, el zbura cu gândul la marii tirani ruşi, îndeosebi la Ivan cel Groaznic (primul care se intitulase ţar) şi la Petru cel Mare (primul care se intitulase împărat). Prin diversele lui intervenţii în istoriografie şi în arte, Stalin a reabilitat personal imaginea lui Petru I, transformându-l din „capitalistul industrial prematur şi sadicul cu sifilis”[118] al concepţiei ortodoxe într-un făuritor de stat şi modernizator altruist. La Paris, în 1937, Alexei Tolstoi (scribul şi oportunistul suprem) a recunoscut abţiguit influenţa directă asupra prozei şi teatrului său:

---

118 Şi această formulare valoroasă este a lui Robert C. Tucker. El a făcut din tema ţarului Stalin o temă personală, iar în această parte a cărţii îi sunt recunoscător pentru volumul *Stalin in Power* (n.a.).

> [Pe când lucram la Petru,] „părintele popoarelor” a revizuit istoria Rusiei. Petru cel Mare a devenit, fără să prind de veste, „țarul proletar” şi prototipul lui Iosif al nostru! Am rescris totul în concordanță cu descoperirile partidului... Mă doare în cot! Acrobațiile astea chiar mă amuză. Şi trebuie într-adevăr să fii acrobat.

Astfel, epoca lui Petru (1682-1725) a furnizat modelul: birocratizare, adâncirea robiei, folosirea pe scară largă a muncii silnice, consolidarea organelor punitive, iar mai târziu, expansiunea imperială.

Petru I a fost steaua călăuzitoare a lui Stalin în perioada colectivizării. În a doua parte a anilor 1930, în timp ce Teroarea se apropia, Stalin şi-a îndreptat privirea spre Ivan al IV-lea, Ivan Vasilievici Groznîi – Ivan cel Groaznic. Un torționar de plăcere, un depravat de primă mână (şapte soții şi împăunarea cu „o mie de fecioare”) şi un psihopat paranoic (şi-a omorât fiul, aşa cum avea să facă întâmplător şi Petru), bătrânul Ivan părea un candidat neplauzibil pentru reabilitarea comunistă. Dar era un atlet al epurării. Drept urmare, în manualul de istorie din 1937 patronat de Stalin, copiilor sovietici li s-a spus apăsat că

> sub stăpânirea lui Ivan al IV-lea, posesiunile Rusiei s-au înmulțit. Regatul lui a devenit unul dintre cele mai mari state ale lumii... Ivan a aflat că era trădat de marii boieri care aveau moşii. Aceşti trădători s-au pus în slujba polonezilor şi lituanienilor. Țarul Ivan îi ura pe boieri, care trăiau la ei pe moşii ca nişte țari mai mici şi au încercat să-i limiteze puterea autocratică. El a început să-i alunge şi să-i execute pe boierii bogați şi puternici.

Încă din 1934, de la Congresul Învingătorilor, Stalin a folosit în mod repetat cuvântul învechit *vel'mojîi* (care, la fel ca „boier", înseamnă „de rang înalt") pentru a-i califica pe liderii de partid mai puțin fermi. Iar într-o convorbire din 1937 cu Serghei Eisenstein, Stalin s-a făcut ecoul principiului ivanian de a-i distruge pe toți trădătorii „cu familie cu tot" (*rod*: familie şi apropiați). În corespondența cu organele din timpul Terorii, Stalin a folosit pseudonimul „Ivan Vasilievici"...

Iosif cel Cumplit mai avea deja ceva în comun cu Petru cel Mare şi cu Ivan cel Groaznic: eşecul. Există percepția generală că brutalitatea „luminată" a revoluției de sus în jos a lui Petru mai mult a dezbinat şi a deformat țara decât s-o apropie de Europa. Prin contrast, eşecul lui Ivan a fost cvasi-infinit. Statul i s-a dezintegrat pur şi simplu în jur. Domnia lui a fost urmată de Timpurile Tulburi, o perioadă de haos şi război civil – şi o uriaşă a doua epurare a populației, care s-a redus cu o treime. În încercarea de-a justifica eşecul lui Ivan, Stalin (i-)a spus (regizorului Eisenstein) că lucrul care-l împiedicase fatalmente fusese religia. După ce ucidea un clan boieresc, a povestit Stalin, nevenindu-i să creadă, Ivan se căia un an întreg, în loc să-şi vadă mai departe de treabă. (Acest exemplu ilustrează foarte bine nu doar spiritul practic morbid al lui Stalin, ci şi opacitatea lui congenitală la spiritualitatea altor popoare; Stalin nu recunoştea sufletul altor popoare.)[119] De asemenea, a spus el, au existat „cinci" clanuri pe care Ivan nu izbutise să le lichideze. Eşecul lui fusese un eşec al rigorii.

În 1934, 1935, 1936, pentru Stalin, *eşecul* a fost elefantul din locuința de la Kremlin, din birou şi din sufragerie, din

---

[119] „Papa? Câte divizii are?" e cea mai cunoscută formulare a lui Stalin care ilustrează această indiferență (n.a.).

lumina şi din spaţiul diverselor *dacha*, din salonul de biliard al vilei din Crimeea. Pe durata acestor ani de interimat, Stalin a digerat eşecul, un eşec masiv şi ireversibil. Avusese succes politic, adevărat. (Pare o ciudăţenie a sistemului comunist că, dacă e îndeajuns de masiv şi de ireversibil, eşecul are tendinţa să consolideze puterea.) Însă al Doilea Octombrie eşuase.

Stalin n-a reuşit să devină pe deplin conştient de lucrul pe care-l ştia toată lumea. Cel mai abrupt declin economic din istoria consemnată a lumii nu avea cum să treacă neobservat. Mai era şi chestiunea milioanelor de morţi, un fapt cunoscut în tot partidul şi care preocupa, fără îndoială, până şi o adunare de somnambuli cum era Congresul Învingătorilor.

Marea Teroare a fost o emanaţie a corpului lui Stalin. Originea ei s-a găsit în eforturile minţii de-a învinge dovezile burţii.

Procesele-spectacol

Stalin i-a spus lui Eisenstein (al cărui *Ivan cel Groaznic* în două părţi apăruse în anii 1940) că Ivan avusese nechibzuinţa de-a cruţa „cinci” clanuri de boieri. El n-a luat această informaţie din cărţile de istorie: un asemenea număr nu a fost precizat niciodată. Se pare că Stalin se gândea la populara piesă din secolul al XIX-lea *Ţarul Feodor Iovanovici*, în care un personaj spune că lui Ivan i-au supravieţuit „cinci boieri”.

Aproape în fiecare seară aveau loc proiecţii de filme în sălile private de spectacole de la Kremlin sau din diverse *dacha*. Hruşciov spune că lui Stalin îi plăceau mai cu seamă westernurile: „Le înjura şi le evalua ideologic cum se cuvine,

însă imediat după aceea comanda altele noi”. Milovan Djilas a fost şi el invitat în sala de proiecții de la Kremlin; Djilas a consemnat că „pe întreaga durată a spectacolului, Stalin a făcut comentarii – reacții la ce se întâmpla, aşa cum fac oamenii needucați care iau realitatea artistică drept actualitate”. Ne amintim aici de magnificul fragment din *Armistițiul*, când Primo Levi se alătură unui auditoriu cu precădere rus la difuzarea unui film într-un lagăr ucrainean de tranzit[120]:

> Pentru ei era ca şi cum personajele din film ar fi fost nu umbre, ci prieteni şi duşmani în carne şi oase, la o aruncătură de băț. Marinarul era aclamat la orice ispravă, salutat cu câte un „uraaa” răsunător, în timp ce mitralierele erau fluturate periculos deasupra capetelor. Polițiştii şi gardienii erau insultați crunt, întimpinați cu strigăte: „cară-te”, „la moarte”, „jos cu tine”, „lasă-l în pace”. Când, după prima evadare, epuizat şi rănit, evadatul este din nou pus în lanțuri iar, pe deasupra, luat în râs şi batjocorit de masca sardonică a lui John Carradine, a fost o dezlănțuire ca la balamuc. În apărarea plină de generozitate a nevinovatului, s-a ridicat publicul urlând: o hoardă de răzbunători s-a îndreptat amenințătoare spre ecran insultată şi ținută pe loc, la rându-i, de unii mai puțin înfierbântați, care voiau să vadă cum se va sfârşi povestea. Spre pânză au zburat pietre, bulgări de pământ, aşchii din uşile distruse, până şi un bocanc militar, aruncat cu o precizie plină de furie între ochii

---

[120] Filmul era *Uraganul* (1937). „Pe kilometri întregi de ocean furios, el sfida legea omului!” (Viața simplă a unei insule din Pacificul de Sud este perturbată nu doar de un guvernator însetat de răzbunare, ci şi de un taifun. O melodramă insulară tolerabilă” – Halliwell) (n.a.).

odiosului duşman, care trona, într-un prim-plan enorm.[121]

Acest tip de – cum să-i spunem? – primitivism lumpen şi credul, sau semianalfabetism al imaginației, ar putea să explice un aspect al proceselor-spectacol ulterioare, din perioada 1936-38, în care celebri Vechi Bolşevici, inclusiv Buharin, Kamenev, Zinoviev (şi, *in absentia*, Troțki) au „mărturisit" o serie de crime fantasmagorice: şi anume, încrederea lui Stalin (aproape deloc împărtăşită de cei din cercul lui) că opinia publică avea – după cum chiar el spunea – să „înghită găluşca". E adevărat, unii observatori occidentali au perceput aceste melodrame nefireşti la nivelul lor de suprafață, alții (ca americanul Eugene Lyons) au rămas „neputincioşi în fața impactului unor orori văzute pe jumătate". Ororile erau văzute pe jumătate şi, din câte se pare, cetățenii sovietici credeau tot pe jumătate mărturisirile stoarse de la acuzați. Următoarea remarcă a lui Soljenițîn pare de două ori importantă: „Eu manifestam un interes deosebit pentru politică încă de la vârsta de zece ani[122], eram doar un mucos când nu-l mai credeam pe Krîlenko şi mă miram de caracterul regizat al celebrelor procese". Chiar şi un tânăr putea să sesizeze pe loc impostura. Cu toate acestea, ne putem gândi că un copil mai puțin dotat îşi pierde treptat această certitudine inocentă şi cedează putreziciunii morale – şi falsei realități – din stalinismul ajuns la maturitate.

---

[121] Primo Levi, *Armistițiul*, trad. de Doina Condrea-Derer, Polirom, Iaşi, 2004, pp. 208-209.

[122] Adică din 1928, anul în care a început „cazul Şahti" (cincizeci şi trei de ingineri şi tehnicieni au fost acuzați de sabotaj industrial). Procesele-spectacol au fost contribuția lui Stalin; ele se deosebesc de procesele „demonstrative" ale lui Lenin de la începutul anilor 1920, care erau tot contrafăcute, dar nu aveau un scenariu. Înaintea ambelor tipuri de proces s-a folosit tortura (n.a.).

În ultimii ani, după cum am menționat deja, gusturile cinematografice ale lui Stalin s-au îngustat. Filmele cu cowboy, comediile şi musicalurile au dispărut. Stalin prefera acum să vadă propagandă: pseudojurnale de ştiri despre viața din colhozuri. Tarabele gemând de fructe şi legume, de purceluşi de lapte, de gâşte enorme. După ospăț, culegătorii se întorceau cântând în lanuri... Ce fel de plăcere îi furnizau aceste imagini lui Stalin? Oare chiar le „credea" – chiar avea impresia că erau „adevărate"?

Rațiunea şi Marea Teroare (2)

„După părerea mea", a spus Hruşciov, „Stalin a început să nu prea mai fie întreg la cap în timpul războiului." Mă rog, aşa o fi, dar punctul de vedere al lui Hruşciov e ciudat prin aceea că dă de înțeles că Stalin cel din 1929-33 şi din 1936-38 se bucura de o sănătate mintală deplină. Să nu *prea* mai fie? Stalin a făcut o mulțime de lucruri absolut nebuneşti în timpul războiului, mai cu seamă în perioada 1941-43. Însă intuiția comună face franjuri judecata lui Hruşciov. Invazia nazistă l-a informat incontestabil pe Stalin că lumea lui alternativă nu exista şi tocmai de aceea, după cum vom vedea, l-a stupefiat şi l-a descurajat. Invazia nazistă a fost o avalanşă de realitate. Şi a formulat o cerere colosală: Stalin a trebuit să se exploreze şi să se analizeze bine, să găsească şi să reînvie ce-i rămăsese din sănătatea mintală.

Încă din septembrie 1941, la trei luni după invazie, când i s-au arătat protocoalele proceselor şi „propunerea de sentință" a greoiului său comandant de pe frontul de vest, Stalin a spus „Aprob sentința [execuție], dar spune-i lui Ulrik să scoată bazaconiile alea cu «activitate

conspiraționistă». Mult mai târziu, în 1946, Stalin l-a chemat la Kremlin pe cam prea popularul mareşal Jukov şi l-a tras pe linie moartă, spunându-i: „Beria mi-a prezentat un raport despre legăturile tale dubioase cu americanii şi englezii. Crede că o să devii spionul lor. Eu nu cred prostia asta.” Prin urmare, înspăimântător, dar cu o franchețe veritabilă, Stalin defineşte „rațiunea” pentru Marea Teroare drept ceea ce a fost cu adevărat: bazaconii şi prostii... La fel, el nu le-a cerut niciodată cetățenilor lui să lupte în Marele Război Patriotic ca să apere marxism-leninismul, revoluția sau dictatura proletariatului. Le-a cerut să lupte în numele *Rus*, al Bisericii Ortodoxe, al generalilor țarişti decorați...

Au existat câteva încercări – poate că niciuna foarte închegată – de justificare a unei Terori „raționale”. Stalin a făcut-o ca să împiedice formarea unei coloane a cincea în eventualitatea unui război. Stalin a făcut-o ca să rusifice (sau măcar să desemitizeze) aparatul de partid. Stalin a făcut-o ca să contracareze orice opoziție împotriva apropierii de Hitler pe care-o avea în minte. Stalin a făcut-o ca să şteargă toate amintirile despre aportul lui neconcludent la Revoluție şi la Războiul Civil. Stalin a făcut-o ca să oprească răspândirea informației că fusese cândva un agent al *Ohranei* (poliția secretă a țarului). Absurditatea acestei ultime sugestii (livrată de anumiți Vechi Bolşevici, fără urmă de dovadă) mă îndeamnă să avansez şi eu o variantă: Stalin a făcut-o ca să-şi asigure o primire favorabilă pentru *Istoria Partidului Comunist al Uniunii Sovietice: Cursul scurt* (1938) – cel mai complet ghid de evitare a arestării.

E o tentație firavă şi de scurtă durată să susții că, în anii 1930, Stalin a epurat toate acele părți ale societății care ar fi fost capabile să-l detroneze. Țărănimea putea să-l detroneze (aşa cum aproape că făcuse cu Lenin în 1921), aşa că a epurat-o; partidul putea să-l detroneze, aşa că l-a epurat; Ceka putea să-l detroneze, aşa că a epurat-o; armata putea

să-l detroneze, aşa că a epurat-o. Însă Cominternul nu putea să-l detroneze şi totuşi l-a epurat şi pe el – la un loc cu toate celelalte instituții sovietice. O glumă des auzită spune aşa: cekiştii bat la uşa cuiva la 4 dimineața şi li se spune: „Ați greşit apartamentul, comuniştii locuiesc la etaj”. Cu toate acestea, numărul membrilor de partid măturați în timpul Terorii a fost considerat „redus” şi chiar „neglijabil”, respectându-se proporțiile. Epurarea a avut un caracter literalmente exponențial. Arestările se făceau pe baza unei cote pentru fiecare zonă; arestații erau apoi presați să-i implice pe alții; aceşti alții erau la rândul lor presați să-i implice pe alții...

Pentru URSS, Teroarea a constituit un deficit vast şi multiform. Absolut flagrant, şi absolut irațional, Stalin a decapitat forțele armate, a căror *şubrezenie* putea să-l răstoarne (şi aproape că a făcut-o). Conform presei sovietice (din 1987), epurarea militară a însemnat:

3 mareşali din 5
13 comandanți de armată din 15
8 din 9 amirali ai flotei şi amirali de Gradul I
50 din 57 de comandanți de corp de armată
154 din 186 de comandanți de divizie
16 din 16 comisari politici ai armatei
25 din 28 de comisari de corp de armată
58 din 64 de comisari de divizie
11 din 11 vicecomisari ai Apărării
98 din 108 de membri ai Sovietului Militar Suprem

Mai jos în ierarhie, 43 000 de ofițeri au fost „reprimați” între 1937 şi 1941. Un militar a asemuit epurarea cu „un masacru al tătarilor”, dar şi această comparație pare eufemistică. După cum a spus Roy Medvedev: „Corpul ofițeresc al niciunei armate nu a suferit vreodată în război pierderile pe care le-a suferit armata sovietică pe timp de pace”.

Aceste „pierderi” nu au împodobit doar paginile din *Pravda*: după cum observă Alan Bullock, guvernul „şi-a dat osteneala să traducă şi să publice procedurile în străinătate”. Cum au fost ele interpretate la Londra, Paris şi Washington, precum şi la Berlin, în timp ce războiul se încheia? Cei care monitorizau epurarea au trebuit să presupună fie că a) întreaga societate sovietică era măcinată de o scandaloasă lipsă de loialitate, fie că b) Stalin era dement. Berlinul (de exemplu) ar fi ştiut despre comandanţii Iakir şi Feldman, ambii evrei (şi ambii executaţi), că *nu* lucrau pentru nazişti. Aşa că varianta precumpănitoare ar fi trebuit să fie b. Este sigur că, după epurarea armatei din 1937-38, Hitler a fost mai relaxat cu privire la forţa armatei sovietice, iar evaluarea i-a fost confirmată de umilirea prelungită a Armatei Roşii în dauna micii Finlande, în expansionistul Război de Iarnă din 1939-40, în care puzderia slavă a fost decimată de franctirorii cu ochi albaştri îmbrăcaţi în costume de schi de camuflaj. Hitler a decis că putea să se ocupe de Rusia într-o singură campanie.

Beria către Stalin pe 21 iunie 1941: „Oamenii mei şi cu mine, Iosif Vissarionovici Stalin, ne amintim de înţeleapta dumneavoastră previziune: Hitler nu va ataca în 1941!” Hitler a atacat chiar a doua zi; iar Stalin a devenit, după cum s-a exprimat Hruşciov, „un sac de oase într-un veston gri”. Acestea au fost roadele strategice ale Marii Terori.

Şi-atunci, de ce? *Zaşto?* Răspunsul cel mai rapid şi cel mai practic ar fi ceva de genul: ca să radă orice opoziţie posibilă la dezvoltarea regimului totalitar (şi, prin selecţie în jos, să pună în funcţie cadre noi, cu un potenţial nou de obedienţă şi brutalitate). Şi totuşi asta nu justifică amploarea, profunzimea şi durata Terorii; şi nu explică, în particular, nici nevoia de *mărturisiri* a lui Stalin. Aplicarea abuzivă a pedepsei cu moartea era un lucru de care Stalin avea nevoie fizic, visceral. Avea totodată nevoie de

mărturisiri – şi un număr incalculabil de ore de muncă a fost alocat smulgerii lor, inclusiv în cazurile care nu trebuiau să devină niciodată publice. Asta avea legătură cu dimensiunea – integralitatea, perfecţiunea negativă a – capitulării pe care o pretindea Stalin de la victime. Într-un capitol cu adevărat fascinant din *Marea teroare*, Conquest scrie:

> Se stabilise principiul că cel mai bun rezultat ce putea fi obţinut era mărturisirea. Cei care obţineau mărturisiri erau consideraţi buni profesionişti, iar cei care nu erau priviţi astfel se puteau aştepta la o viaţă scurtă. Dincolo de toate acestea, avem impresia unei hotărâri de a distruge ideea de adevăr, de a impune tuturor acceptarea unui fals oficial. Într-adevăr, mai presus şi dincolo de motivele raţionale pentru care se smulgeau mărturisiri, există se pare o preferinţă aproape metafizică pentru acestea.[123]

În acest fel, Teroarea a impus versiunea lui Stalin despre realitate (trecută şi prezentă). Ea s-a străduit să-i concretizeze lumea alternativă.

Din nou, poate că e util să nu-l percepem pe Stalin ca pe o entitate fixă sau statică, ci ca pe una denaturată constant şi distorsionată de funcţie. Teroarea i-a adus lui Stalin mai multă putere; însă a fost de fapt o *exercitare* fără precedent a puterii: o creştere dublă. Dacă, aşa cum spune clişeul, puterea e un drog, atunci în unele cazuri drogul mai funcţionează doar dacă măreşti doza – exponenţial, în această situaţie. Pentru Stalin, puterea a fost ceva care i-a pătruns în simţuri şi în membrane. Şi a căutat invariabil pragul de sus. Colectivizarea s-a încheiat când au fost colectivizaţi toţi ţăranii (şi au fost „deculacizaţi” toţi culacii).

---

[123] Robert Conqest, *Marea teroare*, ed. cit., p. 164.

Teroarea prin Foamete s-a încheiat când nu a mai avut cine să strângă recolta următoare. Gulagul s-a extins până când a părut pe punctul să explodeze. Teroarea a continuat până când chiar şi bisericile, şcolile şi închisorile provizorii s-au umplut, iar tribunalele au ajuns să lucreze douăzeci şi patru de ore pe zi. În acel moment, 5 % din populaţie fusese arestată sub acuzaţia că ar fi fost, sub o formă sau alta, duşman al poporului. Se spune frecvent că nu a existat nicio familie din ţară neafectată de Teroare. Dacă e aşa înseamnă că şi membrii acelor familii erau vizaţi de sentinţe: ca membri ai familiei unui duşman al poporului. Pe la 1939, e corect să spunem, toţi oamenii erau duşmani ai poporului.

Întrebarea „de ce?” – în orice tip de relatare – nu e niciodată foarte satisfăcută de răspunsul „psihoză individuală”; un asemenea răspuns te face să crezi că ai ajuns într-un impas sau că ai lăsat ceva nerezolvat. De aici şi argumentul revizionist potrivit căruia perioada 1936-38 ar fi fost „o operaţiune prin consens” (J. Arch Getty) sau o perioadă de „teroare, progres şi mobilitate socială” (Sheila Fitzpatrick). Aceşti autori caută ceva ce nu e acolo: bunul-simţ. O altă formă de-a ocoli teoria nebunului singuratic este perceperea epurărilor ca un rezultat „logic” al ideologiei şi practicii bolşevice. Mergând înainte cu politica dogmatică a colectivizării, şi ajungând la rezultatul neaşteptat al penuriei economice şi morale, ce altceva poate să facă un bolşevic de nădejde, dacă nu să devină şi mai radical? Se poate spune că doar psihicul lui Stalin putea fi făcut să urmeze un asemenea curs.[124] Apropo, iată şi definiţia pe care o dă Santayana fanaticului: cel care îşi dublează

---

124 Poate că doar Stalin era capabil să supervizeze monstruozitatea economică pe care o crease. Mintea lui duală era bine adaptată metodologiei „celor două adevăruri”, cum o numeau în privat membrii aparatului de partid. Malia evocă această irealitate ubicuă astfel: „Pe scurt, socialismul nu există şi l-a construit Uniunea Sovietică” (n.a.).

eforturile şi îşi uită scopurile. El nu vrea să se gândească sau să ştie. Vrea doar să creadă.

E bine, de asemenea, să nu neglijăm factorul evident – acela că Stalin a făcut asta fiindcă i-a plăcut s-o facă. N-a putut să se abţină. Teroarea a fost, în parte, un episod de indulgenţă senzuală. A fost o bacanală al cărei stimulent a fost puterea; iar cercul a devenit din ce în ce mai vicios. Tipic pentru el, Stalin se întorcea din weekendul pierdut întărit şi înviorat; la fel de tipic, uriaşa mahmureală îi era rezervată dublurii, alter ego-ului, oglinzii lui de bâlci – URSS-ul.

O să închid această secţiune cu un mic caleidoscop al iraţionalităţii: „N-au cum facă din babele ca mine tractoriste”, li s-a plâns cândva o ţărancă colegelor de celulă, crezând că a fost denunţată ca *tractoristka* în loc de *troţkista*; când a venit vremea să se recunoască „excesele” în demascarea troţkiştilor, Stalin a consemnat oficial că aceste excese au fost opera unor troţkişti încă nedemascaţi; toţi directorii principalelor uzine metalurgice din Ucraina au fost arestaţi, iar după câteva luni au fost arestaţi şi cei care fuseseră puşi în locul lor (abia a treia sau a patra serie a reuşit să-şi păstreze funcţiile); un comisar bielorus a fost arestat (şi împuşcat) fiindcă a refuzat să folosească tortura, iar alţi şefi au fost ucişi pur şi simplu fiindcă nu uciseseră destul; la începutul mandatului, comandantul cekist Ejov a decretat că ferestrele închisorilor trebuiau acoperite cu scânduri bătute în cuie, iar curţile cu iarbă ale deţinuţilor, asfaltate; orice spion *autentic* era tratat ca o fiinţă exotică şi ca o celebritate de ceilalţi deţinuţi; fotbalişti, gimnaşti, filatelişti şi specialişti în esperanto au fost arestaţi pentru legături cu străinătatea; un student la biologie a fost arestat pentru că purta corespondenţă cu cineva din Manchester, deşi scrisorile lui constau aproape exclusiv în propagandă sovietică; după un interogatoriu care a durat toată noaptea,

un băiat de zece ani şi-a recunoscut implicarea într-o organizaţie fascistă încă de la vârsta de şapte ani (Ce s-a întâmplat cu el? Înainte să i se aplice pedeapsa cu moartea, au aşteptat să împlinească doisprezece ani?); un băiat de doisprezece ani a fost violat de anchetator, a protestat la ofiţerul de serviciu şi a fost împuşcat pe loc... Mai târziu – în anii 1940 – s-a întâmplat ca un bărbat să fie condamnat la cincisprezece ani din cauză că, printre alte lucruri, „l-a comparat defavorabil pe poetul proletar Maiakovski cu un anumit poet burghez” – poetul burghez fiind Puşkin, al cărui centenar a fost sărbătorit cu oarecare fast chiar în acel an 1937.

Aşa trebuie să ne imaginăm gara din Kiev şi sosirea trenului special de la Moscova, în care se afla o numeroasă forţă de cekişti, condusă de Hruşciov, Molotov şi Ejov. Cekiştii au o cotă: duşmanii poporului pe care sunt obligaţi să-i demaşte trebuie să fie minimum 30 000 de suflete.[125] Asta va însemna 30 000 de mărturisiri. În condiţiile unei medii (scăzute) de patruzeci de şedinţe de anchetă per deţinut, asta va însemna peste un milion de interogatorii. Cekiştii vor avea nevoie de şorţuri speciale de cauciuc, de şepci speciale de cauciuc, de mănuşi speciale de cauciuc.

Intervenţii

Filosofia şi economia politică n-au fost singurele specializări în care s-a exersat Stalin (altminteri, un ignorant de o aroganţă fabuloasă). Hitler şi-a limitat intervenţiile culturale la domeniile în care considera – greşit – că avea competenţe: arta şi arhitectura. În schimb, iubirea

[125] Pentru comparaţie, au avut loc 14 000 de execuţii în ultima jumătate de secol a stăpânirii ţariste în întreaga ţară (n.a.).

de sine a lui Stalin era omnivoră. Intenția lui, sau nevoia, era să inunde întreaga societate cu propriile lui păreri. Iar printre trăsăturile lui Stalin trebuie să includem acum şi totala imunitate la ridicol. În septembrie 1938, ca şi cum ar fi semnalat sfârşitul fazei fulminante a Terorii, a apărut *Cursul scurt*, devenit apoi biografia oficială a lui Stalin. În acel moment, majoritatea Vechilor Bolşevici, care ştiau că era vorba de un fals, muriseră – însă nu toți. Peste cinci sute de Vechi Bolşevici şi-au pus semnătura pe o scrisoare de mulțumire către Stalin în paginile *Pravdei* în 1947 („cu cuvinte de iubire şi recunoştință”). Şi rămâne anomalia impenetrabilă a cercului restrâns: Voroşilov, Molotov, Kaganovici etc. Ei chiar ştiau, de exemplu, că Troțki, şi nu Stalin dominase Octombrie şi Războiul Civil; şi ştiau că Troțki nu fusese „spion fascist”. Cum putea Stalin să tolereze existența (spre a nu mai pomeni de proximitatea constantă a) acestui mic rezervor de adevăr tăcut? Nu era vorba oare, zi şi noapte, de un reproş şi o aducere aminte?[126] După cum s-a observat mai devreme, Stalin îi rănise pe cei mai mulți dintre oamenii din cercul intim. Fusese o umilire intimă; iar conivența în glorificarea lui Stalin ducea umilirea mai departe. Şi totuşi supraviețuirea apropiaților (cu şanse din ce în ce mai mici pentru toți după război) rămâne o lacună serioasă în mecanismul personalității lui Stalin. Ceea ce sugerează, printre altele, că n-a ajuns niciodată să creadă în propriul roman.

Eşti tentat să ți-l închipui pe Stalin murmurându-i câteva cuvinte lui Molotov (să zicem) despre utilitatea politică a zeificării personale, dar probabil că lucrurile se petrecuseră mult mai agresiv decât atât. La urma urmelor, unul dintre

---

[126] Stalin lucra cu aceşti oameni şi îşi petrecerea majoritatea serilor în compania lor. Cina se termina de obicei la 4 dimineața. Ziua devenea noapte pentru toți membrii aparatului, spre dauna şi mai mare a tenului lor de tip Kremlin (n.a.).

scopurile Terorii, după cum susține Tucker, a fost să impună partidului o revizuire spectaculoasă a lui Marx. Una dintre tezele marxismului, după cum am văzut, era că „personalitatea” rămânea un „fleac fără însemnătate” (conform expresiei lui Lenin) când o puneai față în față cu marile forțe ale istoriei. Ei bine, Stalin însuşi era o demontare stridentă a acestei idei. În marxismul *lui* era loc pentru eroi – oameni măreți care, în concepția lui, puteau să desprindă un tipar din *tormenta* evenimentelor şi astfel să împingă înainte istoria. Un exemplu era chiar Iosif Vissarionovici, „geniul universal”, după cum ajunsese să i se spună. El deținea spațiul fizic al Rusiei. Dar îi voia şi spațiul mental. Voia să se răspândească în mintea fiecăruia.

Nu putem spera, aşa cum a făcut Stalin, să fim omniprezenți. Iată doar câteva exemple.

> Astronomie. S-a crezut despre cercetările privind petele solare că au luat o întorsătură non-marxistă. În anii Terorii au dispărut peste douăzeci şi cinci de astronomi prestigioşi.

Istorie. Acesta era cu siguranță un domeniu periculos într-o perioadă în care trecutul avea parte de revizuiri impuse de sus. Însă istoria partidului şi a Rusiei nu erau nici pe departe singurele zone sensibile: de exemplu, observațiile în treacăt despre Ioana d’Arc, legenda lui Midas şi demonologia creştină puteau fi luate drept devieri inacceptabile de la linia Moscovei. Ciocănelul lui Stalin era, bineînțeles, un instrument greu. În 1937, principala şcoală de istorici de partid a fost arestată în masă şi acuzată de „terorism”. „Este chiar uimitor”, scrie Conquest, „cât de multe dintre bandele teroriste importante au fost conduse de istorici.” Dintre cei 183 de membri ai Institutului Profesorilor Roşii, aproape jumătate au fost dați afară.

Lingvistică. La începutul anilor 1930, Stalin a sprijinit învățăturile lui N. Marr, care susținea că a) limbajul este un fenomen de clasă (o suprastructură placată pe relațiile de producție) şi b) toate cuvintele derivă din sunetele „roş”, „sal”, „ber” şi „ion”. Lingviştii care au avut un alt punct de vedere au fost închişi sau împuşcați. În 1950, când avea şaptezeci de ani (şi era vârât până la gât în criza coreeană), Stalin şi-a găsit totuşi timp să scrie sau cel puțin să supervizeze o furibundă denunțare de 10 000 de cuvinte a marriştilor. Iată-l pe Conquest, punctând discret şi tipic: „«Aceşti academicieni», a fost nevoit Stalin să raporteze oripilat, «îşi arogaseră prea multă putere».” A fost rândul marriştilor să fie dați afară.

Biologie. „Stalin a avut intervenția cea mai cunoscută în domeniul vieții ştiințifice”, observă succint Tucker,

> susținând un tânăr cultivator de plante, Trofim Lîsenko, într-o serie de proiecte senzaționale pentru înflorirea agriculturii, care n-au avut niciun rezultat, şi într-o cruciadă de distrugere a ştiinței geneticii, care a reuşit.

URSS era plină de mici Stalini, însă Trofim Lîsenko s-a dovedit un Stalin de categorie mijlocie (la fel ca Naftali Frenkel): a fost un şarlatan ticălos, care a luptat împotriva adevărului cu arma violenței. De origine țărănească şi fără studii terminate, Lîsenko l-a urmat pe Lamarck în ceea ce priveşte ereditatea caracteristicilor dobândite. De două ori în 1935, Lîsenko a avut ocazia să se adreseze unui auditoriu din care făcea parte şi Stalin. În ambele ocazii, el şi-a pus cele mai recente eşecuri pe seama sabotajului practicat de colegii ostili. Stalin, care reacționa natural la această temă (dezastrele unor bezmetici puse în cârcă duşmanilor), a întâmpinat primul discurs cu un strigăt de „Bravo, tovarăşe Lîsenko, bravo!” şi pe al doilea cu decernarea Ordinului

Lenin (primul dintr-o serie de opt). Biologii serioşi începuseră să fie pasibili de arestare, pe când Lîsenko „se angajase pe drumul pogromului total împotriva geneticii, pe care avea să-l desăvârşească în 1948, cu binecuvântarea lui Stalin”. Lîsenko a rămas influent până spre jumătatea anilor 1960.[127]

Religie. Ar putea părea deplasat să trecem şi această materie la capitolul „intervenții”: activitățile lui Stalin aici nu se caracterizau prin subtilitate teologală. Linia bolşevică fusese, din capul locului, „ateismul militant”. În afară de impunerea pauperizării şi de oprimare, „nicio acțiune a guvernului lui Lenin”, crede Richard Pipes,

> nu a provocat o suferință mai mare populației în ansamblu, aşa-numitelor „mase”, decât profanarea convingerilor ei religioase, închiderea lăcaşurilor de cult şi relele tratamente aplicate clerului.

La fel ca orice adunare compusă din două sau mai multe persoane, mersul organizat la biserică era „văzut ca o dovadă de prim ordin a intenției contrarevoluționare”. Distrugerea brutală a bisericii şi mai cu seamă a Bisericii Ortodoxe Ruse (înapoiată, coruptă şi compromisă fatal de legăturile cu jandarmeria țaristă) a avut, poate, o logică politică – de aici jaful şi linşajele, vânătoarea de preoți, procesele măsluite[128], execuțiile. Dar a existat şi intenția

---

[127] Spre umilirea lui Serghei Nikitici Hruşciov, care făcuse inginerie aerospațială şi-i spunea întruna tatălui său că lîsenkoismul nu avea nicio bază rațională. Vezi şi volumul de memorii *Khruschev on Khruschev*, o carte subiectivă, limitată şi ciudat de onorabilă (n.a.).

[128] În aceste procese din 1922, zeci de prelați au fost acuzați de obstrucționarea confiscării tezaurului bisericesc. Lenin a folosit din nou foametea din 1921 ca pe un instrument politic: el a susținut că acest tezaur avea să fie folosit la rambursarea ajutorului umanitar. Ceea ce nu s-a întâmplat. Soljenițîn ne oferă un moment de ipocrizie

ieşită din comun a regimului de a înăbuşi credința în spațiul privat, chiar şi pe cea individuală (țintind să înlocuiască „credința în Dumnezeu cu credința în ştiință şi în dispozitive”). Într-una dintre convulsiile lor ciudat de post-moderniste, bolşevicii au scos din rastel arma batjocurii orchestrate: carnavaluri de stradă blasfematoare şi semipornografice, cu comsomolişti țopăind îmbrăcați în preoți, în papi, în rabini. Presa susținea că aceste parade de stradă erau primite cu o încântare spontană, însă oamenii, după cum a scris indignat un martor, asistau la ele

> cu o oroare mută. Nu se auzeau proteste pe străzile tăcute – anii de teroare îşi făcuseră treaba –, dar aproape toți oamenii încercau să se ducă în altă parte când dădeau peste această procesiune şocantă. Eu, personal, ca martor la carnavalul de la Moscova, pot să declar că n-a existat nici măcar un dram de plăcere populară. Parada a defilat pe nişte străzi pustii, iar încercările de-a provoca râsul au fost întâmpinate cu o tăcere densă...

Da, şi ce fel de râs ar fi fost? În această perioadă, cununiile religioase au fost declarate nule (iar ceremoniile funerare, interzise). Râsul şi leninismul: cea mai profană căsnicie dintre toate.

Potolit în anii de mai târziu ai NPE, asaltul asupra religiei a fost reluat în 1929. În timp ce colectiviza şi „deculaciza”, Stalin făcea şi muncă de desacralizare. Preoții erau asociați cu culacii, clasificați la un loc cu ei şi le împărtăşeau soarta. Iată cum arată tonul scandalizat al acuzației unui cekist: „preotul din localitate... s-a împotrivit pe față închiderii

---

transcendentală din timpul procesului patriarhului Tihon. „Bine, fie blasfemie conform canoanelor, exclamă acuzatorul, însă din punctul de vedere al milosârdiei?!!” (n.a.).

bisericii”. De obicei, clopotele erau luate primele (dangătul lor, s-a explicat în treacăt, tulbura odihna ateilor care munceau din greu) şi apoi topite în scopuri industriale; icoanele erau sfărâmate sau arse; se reînviau bufoneriile profane, evident, cu şi mai puțin succes decât în oraşele mari. La sfârşitul anilor 1930, 80 % dintre bisericile de la țară fuseseră închise sau transformate în locuri de detenție pentru culacii care aşteptau deportarea. Între timp, se făcuseră „paşii cuveniți” pentru „împiedicarea rugăciunilor în grup la domiciliu”.

Se poate spune că în iunie 1941 religia dispăruse din lumea alternativă a lui Stalin. Pe urmă însă realitatea a dat buzna din nou, sub forma unui *Wehrmacht* dezlănțuit: cea mai mare maşinărie de război asamblată vreodată şi care se îndrepta direct spre el. Stalin ştia despre cetățenii lui că nu aveau să-şi pună viața în pericol pentru socialism. Dar pentru ce şi-ar fi pus în pericol viața? Cercetând această realitate neaşteptată, Stalin a constatat că religia era încă acolo – că, să vezi ciudățenie, religia aparținea lumii reale.

Voci din Ejovşcina[129]

(i.)

Iată glasul lui Stepan Podlubnîi (n. 1914), ucenic într-o şcoală de meserii:

> 6 decembrie 1937. Nimeni n-o să ştie vreodată cum am trecut prin anul 1937... O să-l şterg ca pe o pagină nefolositoare, o să-l şterg şi o să mi-l alung din minte, deşi punctul negru, punctul negru, mare şi urât ca o pată groasă de sânge de pe haine, o să rămână pesemne cu mine câte zile o să am.
>
> O să rămână fiindcă viaţa mea în aceste 341 de zile ale lui 1937 a fost la fel de urâtă şi scârboasă ca sângele închegat care se prelinge într-o băltoacă groasă şi roşie de sub stârvul unui mort de ciumă.

Sursa suferinţei lui Stepan e dezvăluită într-o consemnare anterioară: a fost informator începând din 1932. (Soljeniţîn scrie: „Este de la sine înţeles că în acest val, ca şi în toate celelalte, sunt atraşi şi alţi oameni, apropiaţi ori cunoscuţi ai celor osândiţi, de pildă – n-aş vrea să pătez chipul de bronz al Santinelei, însă trebuie – informatorii nesubordonaţi”.) Familiei Podlubnîi îi fuseseră confiscate

---

[129] Ghenrih Iagoda (împuşcat în 1938) a fost înlocuit în funcţia de comandant al Cekăi de Nikolai Ejov (împuşcat în 1940), care a fost înlocuit la rândul lui de Lavrenti Beria (împuşcat în 1953). Perioada în care Ejov a condus Ceka (1936-38) şi Marea Teroare însăşi sunt numite uneori *Ejovşcina*: anii conducerii lui Ejov... Toate citatele din această secţiune sunt luate din *Intimacy and Terror: Soviet Diaries of the 1930s*, editată de Véronique Garros, Natalia Korenevskaia şi Thomas Lahusen. Cartea este pe rând plicticoasă, uluitoare, scandaloasă şi pilduitoare. Unii o ştiu, alţii nu – însă toate glasurile sunt schilodite (n.a.).

bunurile în 1929 fiindcă membrii ei erau culaci. Mama lui Stepan şi-a ascuns originea şi a fost condamnată la opt ani pentru acest delict. Fragmentul se încheie astfel:

> O consideră un pericol pentru societate. Ai spune că au prins un bandit, însă chiar şi bandiţii primesc sentinţe mai uşoare decât asta. Ei şi ce?, nu poţi să spargi un zid de piatră doar cu capul. O fi ăsta sfârşitul dreptăţii pe pământ? Nu, o să se facă dreptate. Mulţi oameni au pierit în numele dreptăţii, şi atâta timp cât societatea o să existe, oamenii o să lupte pentru dreptate. Dreptatea o să se înfăptuiască. Adevărul o să iasă la iveală.

Mulţi ani mai târziu, Stepan Podlubnîi şi-a donat jurnalul Arhivelor Populare Centrale în „semn de căinţă".

(ii.)

Iată glasul lui Leonid Potemkin (n. 1914), inginer care avea să ajungă viceministru al Geologiei (1965-75):

> Bine aţi venit în anul 1935, în ţara socialismului!... După ore mă duc la o prelegere: „Lepădăturile din Grupul Zinoviev şi Hotărârea Comisiei Administrative a Oraşului în legătură cu şedinţa de partid de la Institutul de Mine". Vorbitoarea este o tânără fermecătoare, studentă în ultimul an la institutul nostru. E o vorbitoare bună şi e o plăcere să-i observi şi să-i asculţi spiritul de partid...
>
> [10 iulie 1935]. Discursul perfect al comisarului de regiment serveşte ca exemplu al puterii de convingere în prezentarea unor gânduri clare, care pătrund până în esenţa fenomenelor. Mă refer la entuziasm, la

> claritatea structurii sănătoase a discursului şi la încântătoarea cultură a limbajului. Cu o profundă înțelegere a sensului cuvintelor, ridic glasul cu o forță uluitoare şi mă alătur corului, în timp ce ne îndreptăm spre cântecul meu preferat, marşul din filmul *Toată lumea râde, cântă şi dansează*.

Leonid fusese să vadă *Toată lumea râde, cântă şi dansează* (care era întâmplător obiectul admirației din sala de proiecție a lui Stalin) în ianuarie, când observase cu încăpățânare că „veselia şi muzicalitatea oferă un spectacol agreabil, care provoacă veselia spectatorului”.

(iii.)

Iată glasul lui Vladimir Stavski (n. 1900), secretarul general al Uniunii Scriitorilor Sovietici şi redactorul-şef al lui *Novîi mir*:[130]

> Ce fericire!
>
> Să sărbătoreşti Anul Nou cu oamenii cei mai apropiați şi cei mai dragi sufletului! Draga, scumpa mea Liulia! Am trecut împreună prin atâtea suferințe, prin atâta durere! Însă acum drumul fericirii ni se aşterne în față. Calea eroismului şi a victoriei!... Îmi eşti atât de dragă! Un seamăn în cel mai bun sens al cuvântului. Zăpada cade din molizi şi din pini, ştiu. Noaptea e de un albastru de cerneală şi nu se vede

---

[130] Stavski era cunoscut drept „călăul literaturii sovietice”. De exemplu, el este cel care l-a denunțat pe Osip Mandelştam. Avea şi un istoric de alcoolism (editorii volumului *Intimacy and Terror* îi remarcă „caligrafia chinuită”, care putea fi „descifrată doar cu mare greutate”). Aici îl surprindem într-un moment vulnerabil (noaptea ajunului de An Nou 1938-1939; şi bineînțeles că e dureros de clar, fie şi doar pe baza probelor interne, că Stavski e beat criță (n.a.).

nicio stea pe cer. Dar în inimile noastre, a ta şi a mea, avem şi stele, şi cer, şi fericire!...

Scumpa mea! Întreaga bogăţie a vieţii mi se iveşte în faţa ochilor, întreaga viaţă îmi bate în inimă, iubita mea!

Şi vreau să trăiesc, împreună cu epoca, împreună cu Stalin, împreună cu tine, iubita mea, scumpa mea!

Şi o să triumfăm!

Şi o să fim fericiţi!

Te iubesc! Scumpa mea!

(iv.)

Iată glasul lui Liubov Vasilievna Şaporina (n. 1879), fondatoarea Teatrului de Păpuşi din Leningrad şi soţia compozitorului Iuri Şaporin:

[10 octombrie 1937]. Îmi vine să vărs când aud cât de calm spun oamenii: a fost împuşcat, altcineva a fost împuşcat, împuşcat, împuşcat. Cuvintele... răsună prin aer. Oamenii rostesc cuvintele cu un calm desăvârşit, de parcă ar spune: „S-a dus la teatru”...

[22 octombrie 1937]. În noaptea de 21 spre 22 m-am trezit pe la 3 şi n-am mai putut să adorm până la 5... Deodată am auzit focuri de armă. Pe urmă din nou, după zece minute. Împuşcăturile au continuat în reprize... până după 5... Chestiei ăsteia ei îi spun campanie înainte de alegeri. Iar conştiinţa noastră este atât de inertă, încât senzaţiile alunecă pur şi simplu pe suprafaţa ei tare şi lucioasă, fără să lase urme. Să-ţi petreci toată noaptea auzind cum sunt împuşcaţi oameni, oameni fără îndoială nevinovaţi, să auzi cum

sunt împuşcaţi şi să nu-ţi pierzi minţile. Iar pe urmă să adormi la loc, să dormi ca şi cum nu s-ar fi întâmplat nimic. Ce oribil...

[2 noiembrie 1937] ... Bietele fete, prin ce au trebuit să treacă: de dimineaţă vin s-o ia pe mama lor, iar pe urmă le iau şi pe ele şi le duc într-un loc care nu e cu nimic mai bun decât închisoarea...

Nu înţeleg nimic, totul mi se pare un vis. De dimineaţă încă erau o familie, iar acum nu mai e nimic, totul s-a făcut ţăndări.

[6 februarie 1938] Ieri dimineaţă au arestat-o pe Veta Dmitrieva. Au venit la 7 dimineaţa, i-au încuiat în cameră şi au făcut percheziţie... Veta şi-a luat rămas-bun de la Tanecika (4 ani) şi a spus: „Când o să mă întorc, o să fii mare”.

[11 martie 1938] ... Locuitorii din Moscova sunt într-o panică atât de mare, încât mi-a venit să vomit, la propriu... Mătuşa Irinei, de profesie avocat, a spus că în fiecare noapte sunt arestaţi câte doi sau trei avocaţi ai apărării de la ea de la birou. Morloki a fost arestat pe 21 decembrie, iar pe 15 ianuarie Leva, prostuţul nostru amator de teatru şi recuzitor, a fost exilat la Cita. În ritmul ăsta, ar putea la fel de bine să aresteze masa sau canapeaua...

[24 ianuarie 1939] ...Oraşul îngheaţă din cauza lipsei de cărbuni şi lemne de foc. Teatrul nostru foloseşte clădirea Depoului muncitoresc de tramvaie. Ai spune că deşi nu-ţi dau nicio carte, măcar ai putea să faci rost de nişte cărbuni. Nu există nimic, nici urmă, nu se distribuie prin canalele oficiale, şi nici n-o să fie până la vară. Nu există lemne de foc. Nu tu energie electrică, nu tu ciorapi, nu tu haine, nu tu hârtie. Dacă

vrei să cumperi un produs manufacturier, trebuie să stai toată ziua la coadă, iar uneori să rămâi şi peste noapte...

[19 februarie 1939] ...I. I. Rîbakov a murit – în închisoare. Mandelştam a murit în exil. Oamenii de peste tot sunt bolnavi sau mor. Am impresia că întreaga țară este atât de vlăguită, încât nu mai poate să scape de boală, e o situație fatală. E mai bine să mori decât să continui să trăieşti în teroare permanentă, într-o sărăcie abjectă, murind de foame.

„Alegerile” la care se face trimitere pe 22 octombrie 1937 („Irina a venit acasă şi a spus: «Ne-au zis că se fac arestări în masă chiar acum. Avem nevoie să ne descotorosim de elementele nedorite înainte de alegeri!»„) erau o şaradă menită să sărbătorească noua Constituție a lui Stalin. Pe 12 decembrie, Liubov Vasilievna Şaporina s-a dus să voteze:

Quelle blague![131] Am intrat în cabină, unde trebuia să citesc lista de candidați şi să-mi aleg unul pentru Sovietul Suprem – „aleg” înseamnă posibilitatea de a opta. Exista un singur nume, încercuit deja. Am izbucnit într-un râs nestăpânit, chiar acolo în cabină, ca un copil. Mi-a trebuit mult să-mi revin. Am ieşit din cabină şi m-am trezit cu Iuri, cu o figură împietrită. Mi-am ridicat gulerul şi m-am ascuns în el, ca să mi se mai vadă numai ochii; era de mai mare râsul.

Afară am dat nas în nas cu Petrov-Vodkin şi Dmitriev. V.V. bătea câmpii despre nu ştiu ce subiect fără însemnătate şi râdea ca nebunul. Să le fie ruşine că au pus oameni în toată firea într-o situație atât de

---

131 Ce glumă! (fr.).

ridicolă, de prostească. Pe cine credem că prostim? Râdeam cu toții cu gura până la urechi.

Nu a mai existat niciun regim ca acesta, nicăieri în istoria universului. Să-ți faci supuşii să tremure în acelaşi timp de groază, de hipotermie, de foame – şi de râs.

Eh…

Cu o zi înainte ca Liubov Vasilievna Şaporina să se încălzească la „soarele noii Constituții a marelui Stalin”, Stalin însuşi s-a adresat votanților şi candidaților care se strânseseră în marea sală de la Teatrul Bolşoi:

> Niciodată n-au mai existat în lume alegeri atât de autentic libere şi de autentic democratice, niciodată! Istoria nu cunoaşte niciun alt exemplu [aplauze]… alegerile de la noi sunt singurele alegeri cu adevărat libere şi cu adevărat democratice din întreaga lume [aplauze puternice]…

Apariția lui Stalin a fost un răsfăț neaşteptat în acea seară de la Bolşoi. „Publicul s-a ridicat ca la un semn când Stalin s-a îndreptat spre tribună”, scrie Volkogonov, iar „furtuna de aplauze a durat câteva minute”. Stalin şi-a început discursul într-un stil jovial:

> Tovarăşi, trebuie să recunosc că nu aveam de gând să vorbesc. Dar stimatul nostru Nikita Sergheevici [Hruşciov] m-a târât aici, aş putea spune, cu forța…
>
> Fireşte, aş fi putut spune o glumiță despre tot şi despre toate [râsete]… Înțeleg că există maeştri în aşa ceva nu

> doar în țările capitaliste, ci chiar şi aici, în Uniunea noastră Sovietică [râsete, aplauze]... Dar dacă tot am venit aici, chiar ar trebui să spun ceva [aplauze puternice]. Mi s-a propus să fiu candidat la Camera Deputaților... Ei bine, bolşevicilor nu le stă bine să se ferească de răspundere. Accept propunerea de bunăvoie [aplauze furtunoase, prelungite]. În ce mă priveşte, tovarăşi, vreau să vă asigur că vă puteți baza pe tovarăşul Stalin [ovații furtunoase, prelungite].

A fost o scenă formidabilă. Punctul zero al Marii Te-rori – şi iată partidul, unit într-un atac de panică al complicității la încă o minciună enormă. Au bătut din palme şi au râs. Dar oare *el* a râs? Îl auzim cumva – „râsul moale, încet, viclean", „râsul sinistru, întunecat, care urca din străfun-duri"?

În timp ce parcurgeam raftul de cărți pe care le-am citit despre el, au existat patru ocazii în care Stalin m-a făcut pe *mine* să râd. Să râd fără silă şi cu căldură, ca şi cum ar fi fost un personaj comic care ne amuza făcându-şi numărul. E vorba doar de lucruri pe care Stalin le-a *spus*. Nimic din ce *făcea* Stalin nu-ți stârnea râsul.

Unu. Auzind despre campania lui din 1927 de strângere a cerealelor că fusese mult sub nivelul prevăzut, Stalin a identificat situația ca pe o „grevă a culacilor!" – găsind, cu o încântătoare promptitudine, nu unul, ci două motive de repulsie.[132]

Doi. Există ceva *inimitabil* stalinist în remarca pe care „avea obiceiul s-o repete" după război, potrivit Svetlanei. Avea obiceiul să repete: „Eh, împreună cu nemții am fi fost invincibili". Şi nu e vorba doar de cinismul şocant (şi de

[132] Aveam să citesc mai târziu că Stalin se făcea pur şi simplu ecoul lui Lenin, care, în fața unei dezamăgiri asemănătoare, s-a referit, ceva mai puțin sintetic, la o „grevă a cerealelor făcută de culaci" (n.a.).

dezmățul ideologic) al sentimentului; te emoționează şi *realpolitik*-ul nemărginit din acea interjecție constând în două litere, umilă, provincială, de om de la munte: *Eh...*

Trei. Asta are legătură cu oribilul caz al lui Pavel Morozov. Pavel („Pavlik”) a fost un băiat de țăran de paisprezece ani, care, la începutul anilor 1930, şi-a denunțat tatăl (pentru înclinații culace). Tatăl a fost împuşcat. După puțină vreme, Pavlik a fost ucis de o bandă de țărani printre care se spune că s-ar fi aflat vărul şi bunicul lui. Stalin a întrerupt pentru scurt timp pregătirile pentru proslăvirea lui Pavlik ca erou şi martir al socialismului (statui, cântece, poveşti, o menționare în „Cartea eroismului” pionieresc, redenumirea Palatului Culturii din Moscova cu numele lui), ca să remarce, în cerc restrâns: „Ce purcel ordinar, să-şi denunțe tatăl”.[133]

Patru. Pe 29 iunie 1941, la o săptămână de la începerea invaziei naziste, Stalin a participat la o şedință cu conducerea armatei şi a aflat de adevărata dimensiune a confuziei – şi de adevărata dimensiune a propriilor calcule greşite, a paraliziei, miopiei intenționate şi lipsei de curaj. „Lenin ne-a lăsat o moştenire măreață, iar noi, urmaşii lui”, a spus Stalin „în gura mare” şi căutând formula cuvenită pentru acest nod al istoriei mondiale, „ne-am băgat picioarele în ea.”[134]

---

[133] Conquest subliniază în paranteză că, din câte se părea, Stalin nu nutrea un resentiment decisiv la adresa *propriului* tată. Poate că Iosif Vissarionovici a fost vag bănuitor față de realitățile pe care s-a apucat, în interesul siguranței politice, să le eradicheze (n.a.).

[134] Citez versiunea lui Volkogonov. Mai puțin elaboratul „Lenin a fondat statul ăsta şi noi ne-am băgat picioarele în el” este dat de majoritatea istoricilor (iar eu am întâlnit şi enunțul „Tot ce a creat Lenin noi am pierdut”, poate într-o variantă de tranziție a celor întâmplate). Însă colonelul Volkogonov are o autoritate naturală cu privire la anii de

În coşmarul european / Câinii bat **şi** bat avan[135]

Ar trebui să nu-l percepem deocamdată ca pe o entitate politică sau ideologică, ci ca pe un sistem fizic, o voinţă, o constituţie, un organism şovăielnic.

Felul cum a sintetizat Stalin situaţia din 29 iunie a părut în general exact – şi ar fi părut întru totul exact dacă ar fi trecut ultima parte a frazei la persoana întâi singular. Lipsa de pregătire a sovieticilor pentru invazia nazistă este, bineînţeles, legendară. Iar refuzul lui Stalin de-a crede în iminenţa ei n-a fost o simplă încăpăţânare sau pasivitate: a fost rezultatul unei autohipnoze herculeene. A pariat cu propria fiinţă; şi a pierdut. Când a primit vestea („ne bombardează oraşele"), Stalin a cedat psihic. A fost distrus; a devenit un sac de oase într-un veston gri; n-a rămas nimic altceva decât un vid de putere.

În ciuda uimirii globale pe care a provocat-o, Pactul sovieto-nazist din 1939 a fost o mişcare previzibilă, ba chiar evidentă, din partea lui Stalin, dată fiind aroganţa şi viteza de reacţie redusă a atitudinii Aliaţilor faţă de Moscova. Abia acordul suplimentar încheiat mai târziu, Tratatul pentru graniţe şi prietenie, e considerat de Volkogonov „cea mai mare greşeală a lui Stalin". În URSS nazismul fusese dintotdeauna

definit cum se cuvine, ca un regim dictatorial, militar, terorist, şi ca falanga cea mai periculoasă a

---

război. Paginile lui debordează de episoade şi discuţii consemnate pe durata a trei generaţii de ofiţeri din înaltul comandament (n.a.).

135 W.H. Auden, „În memoria lui W.B. Yeats", trad. de Leon Leviţchi în *Antologie de poezie engleză de la începuturi până azi*, vol. IV, Minerva, Bucureşti, 1984, p. 216.

> imperialismului mondial. Pentru minţile sovieticilor, era întruchiparea duşmanului de clasă într-o formă concentrată... E greu de stabilit acum cine a sugerat introducerea cuvântului „prietenie” în denumirea tratatului. Dacă a fost partea sovietică, ea a demonstrat nechibzuinţă politică.

După cum vedea Stalin situaţia, puterile imperialiste aveau să se piardă într-o uriaşă baie de sânge în Europa, după care o Armată Roşie întărită avea să-şi construiască imperiul pe ruinele ei. Acest vis a fost zguduit serios când Hitler a ocupat Franţa în şase săptămâni – făcându-l pe Stalin să se plimbe nervos prin cameră şi să dea glas multor măscări „alese” (adjectivul e al lui Hruşciov). În iunie 1941, palmaresul de război al lui Hitler arăta astfel: Polonia în douăzeci şi şapte de zile, Danemarca în douăzeci şi patru de ore, Norvegia în douăzeci şi trei de zile, Olanda în cinci, Belgia în optsprezece, Franţa în treizeci şi nouă, Iugoslavia în douăsprezece şi Grecia în douăzeci şi una. Hitler nu fusese niciodată rezervat în privinţa planurilor pentru URSS. În *Mein Kampf* (1925), el propusese să-şi croiască drum spre est prin foc şi sabie şi să-i subjuge pe suboamenii slavi. După ce Hitler a ajuns la putere, *Mein Kampf* a fost reeditată agresiv, „fără să se scoată nimic”. Chiar şi Stalin a acceptat că totul era o chestiune de timp. În sensul cel mai larg, pregătirile sovietice de război au fost gargantueşti, însă prost calibrate şi fatalmente pe termen mediu.

Stalin a primit nu mai puţin de optzeci şi patru de avertismente scrise despre apropiatul atac, din surse variate, începând cu Richard Sorge (cel mai bun spion al lui, detaşat pe atunci la ambasada germană din Tokio) şi terminând cu Winston Churchill (care avea decriptări de la Bletchley Park). Orice pasager de pe ruta feroviară Moscova – Berlin înzestrat cu un spirit de observaţie normal ar fi

prevestit războiul; de câteva săptămâni, oameni şi muniţii fuseseră trimise în viteză spre est, ca să formeze cea mai mare concentrare de violenţă gata de atac care existase *vreodată*. În primele luni ale lui 1941 au avut loc 324 de pătrunderi în spaţiul aerian sovietic ale unor avioane germane de recunoaştere (care, dacă au fost silite să aterizeze, au fost reparate şi, la nevoie, realimentate de inginerii sovietici). Ambasadorul german la Moscova a stabilit un nou precedent anunţând ziua exactă; un dezertor german s-a ales cu o execuţie sumară (ca provocator) fiindcă a anunţat ora exactă. Comandanţii ruşi care şi-au pus trupele în stare de alertă au fost ameninţaţi dur de mai sus (chiar şi de Jukov, incomparabil mai realist decât Stalin). Pe 14 iunie, o declaraţie oficială respingea zvonurile despre război drept „născociri stângace". La momentul acela, toate navele germane au plecat din toate porturile ruseşti. Pe 21 iunie, Lavrenti Beria a cerut rechemarea ambasadorului sovietic la Berlin din cauză că-l „bombardase" cu dezinformări, promiţându-i în plus că „o să se aleagă praful de el" în gulag.

Pe 22 iunie, imediat după miezul nopţii, trenul de marfă încărcat cu bunuri donate de sovietici a trecut graniţa, cu destinaţia Berlin.[136] Grănicerii sovietici auzeau motoarele tancurilor care îşi ocupau poziţiile... La 3 noaptea, foarte aproape de Moscova, Stalin s-a întins pe divanul de la *dacha* din Kunţevo. Cina fusese, poate, ceva mai uşoară şi mai scurtă decât de obicei: mulţi dintre înalţii comisari plecau deja spre sud pentru vacanţa de vară. „Stalin nici nu pusese bine capul pe pernă", scrie Volkogonov, „când Jukov a sunat

---

[136] În conformitate cu schimburile reciproce din acordurile comerciale stabilite prin Pact. Mărfurile germane erau în general puţine şi ajungeau cu întârziere. Cele ruseşti erau întotdeauna riguros punctuale (şi adeseori suplimentate la ordinul direct al lui Stalin). Acest tren de marfă a fost, bineînţeles, ultimul (n.a.).

la *dacha* şi i-a spus ofiţerului de serviciu: «Trezeşte-l imediat. Nemţii ne bombardează oraşele.»„ Când a ajuns la telefon, Jukov i-a raportat despre atacurile aeriene de la Kiev, Minsk, Sevastopol, Vilnius... „Aţi înţeles ce v-am spus, tovarăşe Stalin?” A auzit respiraţia lui Stalin. A întrebat din nou: „Tovarăşe Stalin, înţelegeţi?” Abia când ambasada germană a confirmat că cele două naţiuni erau acum în război („Ce-am făcut să merităm aşa ceva?”, a strigat Molotov) a dat şi Stalin ordinul de începere a ripostei.

Înainte să ne gândim la particularităţile psihologice ale cazului, trebuie să înţelegem cât de greşit a interpretat Stalin situaţia şi care a fost preţul perseverenţei lui în eroare. În primele săptămâni ale războiului, Uniunea Sovietică a pierdut 30 % din muniţie şi 50 % din rezervele de alimente şi combustibil. În primele trei luni, forţele aeriene au pierdut 96,4 % din avioane (acest procent cutremurător este al lui Volkogonov). La sfârşitul lui 1941, Leningradul era sub asediu, iar trupele germane se apropiau de suburbiile sudice ale Moscovei. La sfârşitul lui 1942, 3,9 milioane de soldaţi ruşi fuseseră luaţi prizonieri – 65 % din Armata Roşie. La doar câteva zile de la lansarea Operaţiunii Barbarossa (numele iniţial, şi mult mai brutal, fusese Operaţiunea Fritz), părerea avizată la Londra şi Washington – precum şi la Moscova – era că războiul era deja pierdut.

Cum poate fi explicată poziţia lui Stalin, pe măsură ce ostilităţile se apropiau? Ar fi deopotrivă oportun şi exact să spunem că, din 1933 până în 1941, singura fiinţă omenească de pe pământ în care a avut încredere Stalin a fost Adolf Hitler. (E de presupus, de asemenea, că acesta din urmă a dat asigurări personale că eventualele tulburări de la graniţă nu puteau fi decât opera unor generali rebeli; asta a vibrat profund înlăuntrul bănuitorului Stalin, care încă îşi epura armata.) În rest, câţi istorici, atâtea accente. De exemplu, Stalin a crezut că mobilizarea rusă avea să repete

boacănele din 1914, ducând la un ultimatum german şi la război (Conquest); Stalin a fost epuizat, anihilat mintal, de viteza succesului german din Franța (Tucker); apropierea lui Stalin de fascismul militant a indus o confuzie generalizată în reflexele lui politice (Volkogonov). În *Blood, Tears and Folly: An Objective Look at World War II*, o carte subiectivă, dar plină de informații, Len Deighton susține că Stalin a fost victima propriei paranoia – sau pronoia (paranoia inversă). El ar fi simțit că imperialiştii încercau să-l atragă într-o situație încurcată – în fond, asta dorise să le facă şi el imperialiştilor. Toți istoricii sunt de acord că Stalin a subestimat fanatismul lui Hitler. Germania, a crezut Stalin, nu avea să rişte niciodată un război pe două fronturi. Însă nu a existat un al doilea front până în 1944.

În *Russia's War* (şi oare cât din el chiar *a fost* războiul Rusiei?), Richard Overy spune că în 1941 Stalin era angajat „într-o bătălie personală cu realitatea". Cu siguranță că aşa a fost şi putem duce ideea mai departe. Ani la rând, bătălia păruse că se desfăşoară bine, date fiind nenumăratele mici victorii din 1937-38. Stalin era, să ne amintim, o figură gigantizată iremediabil de putere. Se transformase într-un Saturn. Şi *a ținut morțiş* ca Hitler să nu-l atace în 1941. Iar lucrurile la care ținea morțiş aveau obiceiul să se întâmple. Stalin simțea că realitatea se supunea dorințelor lui; aidoma regelui Lear, credea că tunetul lovea când îi făcea el semn. Hitler era fantastic, excesiv, incredibil. Însă era agasant de real.

După Marele Război, Churchill a spus că bătuse toți leii şi tigrii – şi că acum nu avea de gând să fie bătut de „babuini". Se referea la bolşevici. E întotdeauna o eroare morală, bineînțeles, să-ți compari adversarii cu fiarele sălbatice, iar această „animalizare" este o temă remarcabilă a secolului XX (Lenin vorbea deja despre „gângăniile" şi „paraziții" stârniți împotriva lui în 1917). Cu toate acestea,

comportamentul lui Stalin de la începutul anului 1941 are asemănări pronunțate cu o anumită manevră din comportamentul babuinilor. Dacă un babuin slab este amenințat de un babuin puternic, uneori își oferă simbolic fundul, ca pentru un raport sexual în care să fie partenerul pasiv. Babuinul slab dovedește de fapt o anumită perspicacitate psihologică. Stalin a încercat la rândul lui manevra și a primit pur și simplu ceea ce păruse să ceară. Poate că și el era pe jumătate babuin și pe jumătate struț, trăind cu impresia că dacă nu vedea realitatea, nici realitatea nu-l vedea pe el.

Zoia Kosmodemianskaia

Una dintre cele mai spectaculoase fotografii din *Secolul rus: o istorie a ultimei sute de ani*[137] este cea a corpului neînsuflețit al Zoiei Kosmodemianskaia.

Zoia Kosmodemianskaia a fost o tânără partizană capturată de germani în bătălia pentru Moscova. Când rușii au contraatacat, i-au găsit cadavrul spânzurat într-un sat. În ianuarie 1942, povestea ei a apărut în *Pravda*. Au urmat o poezie, o piesă de teatru, un cult. În piesă, Zoia Kosmodemianskaia are o viziune cu Stalin chiar înainte să moară, iar el o consolează cu informația că Moscova a fost salvată (omițând, printre altele, să-i explice de ce tatăl și bunicul i-au fost împușcați în timpul Terorii). În orice caz, e suficient să arunci o privire la cadavrul Zoiei Kosmodemianskaia și înțelegi natura dușmanului pe care-l înfrunți. Politica nazistă a ceea ce ar putea fi numită barbarie creativă le-a adus ostilitatea furibundă a unei

---

[137] E mai mult decât o simplă carte cu ilustrații. Textul lui Brian Moynahan oferă o abordare originală și viguroasă (n.a.).

populații cu atitudine oscilantă care, chiar și în condițiile date, a produs aproape un milion de dezertori. Stalin știa că poporul rus nu avea să lupte pentru el. Dar pentru Zoia Kosmodemianskaia oamenii erau dispuși să lupte. Ea avea să-i facă să „mugească aidoma unor tauri la atac”.

Există două fotografii ale acestei tinere în *Secolul rus*. Una o arată dusă în captivitate cu o pancartă la gât, pe care i se dezvăluie, fără îndoială, delictul (incendiere); e un chip extraordinar de frumos, deopotrivă întunecat și palid, și cu un vag profil semit. Fețele temnicerilor sunt normale, neutre, chiar sugerând un regret tăcut... În cea de-a doua fotografie, tânăra are la gât ștreangul unei funii întinse, deși cadavrul a fost dat jos. Părul negru e desfăcut în evantai pe zăpadă. I se vede sânul drept „perfect” – însă nu prea poți spune asta, fiindcă un sân își datorează o parte a perfecțiunii celuilalt, iar celălalt îi fusese retezat. Ține capul înclinat într-un unghi imposibil. Iar chipul ei de neuitat este chipul unei martire. Ochii sunt închiși, gura plină, dar strâns închisă. Figura ei exprimă o mulțumire de sine supranaturală și o superioritate absolut dezinvoltă față de cei care au ucis-o și au mutilat-o. E figura unei alte lumi, a unui alt cosmos. Zoia avea optsprezece ani.

În timp ce se retrăgeau la capătul primelor săptămâni de război, rușii au lăsat în urmă în Polonia, în statele baltice și în Ucraina, închisori controlate de Ceka, pline de „obișnuitele elemente suspecte” – asta însemnând, în linii foarte mari, cam toți oamenii cu școală. Deținuții erau aproape invariabil uciși, inclusiv delincvenții de drept comun sau cei care doar își așteptau procesul. E ușor de înțeles logica dinamitării unei celule cu suspecți (cu suspecte: povestea s-a petrecut în Ucraina). Însă procedura preferată era provocarea unei morți lente. Există multe relatări despre podele de închisori pe care erau presărate organe genitale, sâni, limbi, ochi și urechi. *Arma virumque*

cano, iar perechea Hitler-Stalin ne spune, printre altele, şi asta: dacă i se vor acorda puteri depline asupra unui seamăn, fiinţa omenească va descoperi că gândurile i se îndreaptă spre tortură.

Justificându-şi, în calitate de catolic, credinţa în rău ca forţă vitală, romancierul Anthony Burgess a spus cândva: „Nu există nicio explicaţie A. J. P. Taylor-istă pentru ce s-a întâmplat în Europa de Est în timpul războiului”. Şi chiar nu există. Dintre numeroasele caracteristici comune ale celor două ideologii, una s-a dovedit totuşi absolut corozivă: noţiunea că neîndurarea este o virtute. În confruntarea milenară a anticriştilor, fiii gemeni ai pierzaniei, cruzimea a devenit concurenţială, atât înăuntrul forţelor opuse, cât şi între ele. Aici se încalcă o limită, iar noi ne gândim la bruta ameţită de băutură din arhivele juridice care şi-a înjunghiat victima de nouăzeci şi trei de ori (sau o anomalie de genul ăsta). Prima lovitură va fi justificată de cea care urmează. Fiecare dintre celelalte lovituri va fi justificată de cea care a precedat-o.

Hitler a spus-o pe şleau. În martie 1941, cu aproape trei luni înainte să înceapă campania, el şi-a informat ofiţerii din înaltul comandament că războiul cu Rusia avea să fie diferit de cel cu Franţa. Războiul cu Rusia avea să fie de anihilare: *Vernichtungskrieg*. Iar sub paravanul lui, sub al ceţii şi al nopţii, sub al răsuflării lui otrăvite, aveau să se ridice aşa-numitele *Vernichtungslagers*, lagărele de exterminare de la Auschwitz-Birkenau, Maidanek, Treblinka, Belzec, Chelmno, Sobibor.

Gustul din gura lui Stalin

În ziua când s-a declanşat Barbarossa, Stalin a avut probleme atât de mari cu stomacul, încât a băut doar un pahar cu ceai. Paharul nu i-a înlăturat „gustul de pelin” care (după cum i-a spus secretarului personal Poskrebîşev) îi năvălise în gură pe 22 iunie 1941. Când a vrut să afle de la Jukov, marele lui general câştigător de bătălii, care sunt şansele de-a păstra Moscova, Stalin a spus: „Te întreb cu durere în inimă...” O durere în inimă, o bolborosire a stomacului şi un gust nou în gură. Pelin: o plantă perenă amăruie din genul *Artemisia*. Pelin: amărăciune, suferinţă sau cauza lor.

Când generalii i-au spus adevărul despre frontul de vest, Stalin s-a prăbuşit ca prezenţă dominatoare. După unele relatări, s-a izolat o săptămână sau mai mult la Kunţevo, într-o stare de semihibernare. În versiunea lui Volkogonov ni se oferă imaginea unui personaj dintr-odată însingurat, care cu toate acestea intra uneori clătinându-se în Consiliul Apărării, cu o rafală de insulte şi măscări, pentru ca apoi să iasă tot clătinându-se. Pe 1 iulie, o delegaţie s-a prezentat la *dacha*. „De ce-aţi venit?”, a întrebat Stalin, cu „cea mai stranie” expresie. Se aştepta clar la răsturnare sau la arest; şi ar fi plecat în linişte. Spre evidenta lui mirare, Molotov, Kaganovici şi ceilalţi au sugerat răbdător ca ţara să le reziste nemţilor, iar efortul de război să fie condus de Stalin. Mai toată lumea spune că răspunsul lui a fost „Bine” – deşi acel „În regulă” al lui Conquest sună mai adecvat şi mai mecanic (potrivindu-se cu gustul de pelin din gură). Bătălia pentru Moscova nu începuse. Bătălia cu realitatea avea să dureze până la Stalingrad, în iarna lui 1942-43.

La început, Stalin a încercat să poarte războiul prin teroare: psihohaosul familiar al fricii şi închipuirii. A folosit

metodele – şi personalul – din Războiul Civil.[138] Inovaţia lui Troţki, „unitatea de blocare” (care le garanta o anumită moarte ruşinoasă celor care se sustrăgeau posibilei morţi cu onoare), a fost reactualizată la scară largă. Ofiţerii capturaţi înţelegeau că aveau să le fie arestate şi familiile.[139] Stalin a continuat să le ordone unor forţe orbite, distruse, prinse în capcană sau pe fugă să întreprindă contraatacuri nimicitoare; eşecul ducea la proces sumar şi execuţie. Într-o perioadă când se căutau cu atenţie militari competenţi în lagăre, Stalin şi-a dat silinţa şi a executat 300 de ofiţeri care erau deja în închisoare. Pe când Kievul cădea, el a nesocotit toate sfaturile şi a refuzat din principiu să-şi lase armata să se retragă: 650 000 de soldaţi au fost luaţi prizonieri, devenind astfel, prin Ordinul 270 (august 1941), „trădători de ţară”. În alte ţări, prizonierii de război care se întorceau erau primiţi cu fanfară şi drapele; în URSS, soldaţii care se luptaseră să scape din încercuire au fost primiţi cu închisoarea sau gulagul. În 1941 şi 1942 „nu mai puţin de 157 593 de oameni – şaisprezece divizii în cap” (Volkogonov) au fost executaţi pentru laşitate.

Stalin a fost un omuleţ oribil toată viaţa. N-a avut niciodată ceva cât de cât asemănător unei ore astrale – însă bătălia pentru Moscova îl dezvăluie în ipostaza cea mai jalnică. Într-o criză atât de severă, încât aparatul

---

[138] Foşti tovarăşi din zilele Ţariţînului (mai târziu Stalingrad; şi mai târziu, Volgograd): sinistrul factotum Mehlis, fostul croitor Şcadenko, Kulik cel asemănător cu Quasimodo şi neobosit de incompetentul Voroşilov. La Teheran, în 1943, când Churchill, într-o atmosferă de emoţie istorică, i-a înmânat lui Stalin („din ordinul regelui”) Sabia Stalingradului, Voroşilov a reuşit s-o scape pe jos în timp ce o scotea solemn din încăpere (n.a.).

[139] Militarii cu alte grade înţelegeau că familiilor lor avea să le fie refuzat „ajutorul de stat”, respectiv cartelele pentru alimente, asistenţa medicală şi dreptul de vot (acesta din urmă, o privare „platonică”, potrivit lui Moshe Lewin) (n.a.).

guvernamental era trimis în Urali („Autostrada entuziaştilor”, care ducea spre est, era ticsită de birocraţi care fugeau, priviţi de mulţimi batjocoritoare) şi existau planuri de minare cu explozibil a fiecărui obiectiv important din capitală (inclusiv metroul), Stalin a ales să nu se retragă. Trenul personal îl aştepta, dar el a rămas pe loc. În plus, a uimit Politburoul cu propunerea ca Parada din Octombrie să aibă loc ca de obicei – ceea ce s-a şi întâmplat, pe timp de viscol; nemţii erau la câţiva kilometri de periferii; iar tărgile erau pregătite să-i scoată pe morţi şi pe răniţi din Piaţa Roşie dacă ataca *Luftwaffe*. Stalin a rămas pe loc, cum se spune. Ştia cum e cu eşecul; autorul colectivizării ştia categoric destule despre eşec. Dar asta? Toţi istoricii privesc eşecul lui Stalin din 1941 ca fiind poate cel mai abject din istoria lumii. Însă el a rămas, a rămas acolo şi a încasat, la fel cum a primit lapoviţa în plină figură.

Vitejie bolşevică

E sugestiv că, sporindu-şi defectele copioase, Stalin a pus la îndoială curajul soldatului rus care în scurt timp avea să uimească lumea cu nebunia lui eroică. Şi poate c-ar trebui să ne uităm puţin la vitejia concretă a principalilor oameni politici.

Troţki a fost curajos, dar n-am citit la nimeni că Lenin, la apropierea pericolului, ar fi fost altceva decât un fugar în viteza cea mai mare (iar Zinoviev era cunoscut drept „panica personificată”). Troţki a fost curajos la propriu. Unul dintre ingredientele charismei lui a fost un anumit sentiment al invulnerabilităţii. Sentimentul nu l-a părăsit nici pe 20 august în Mexic. Când asasinul Ramón Mercader i-a înfipt dalta pentru gheaţă în cap, Troţki a scos un ţipăt – un ţipăt

care a fost descris în fel şi chip, care a părut să degaje revoltă, o revoltă infinită şi neîncrezătoare. Iar Troțki a rezistat şi s-a luptat cu atacatorul.[140] Când a lovit Mercader, Troțki era la birou şi lucra la biografia bărbatului care îi ordonase lichidarea.

Stalin. Într-o jucăuşă demonstrație de forță, Tuhacevski l-a ridicat şi l-a ținut odată la înălțimea capului; fața lui Stalin era, din ce se spune, un tablou al furiei şi terorii. Doar teroare a fost în timpul zborului spre Teheran din 1943. Când avionul a trecut prin goluri de aer, încheieturile lui Stalin s-au albit încleştate de scaun, iar el s-a strâmbat cu o frică nedisimulată. Aeronava avea o escortă de douăzeci şi şapte de avioane de luptă. Stalin nu zburase deloc până atunci. Şi nici nu avea s-o mai facă vreodată.

Pentru a treia şi ultima mare întâlnire la vârf a Celor Trei, în 1945, Stalin a mers la Potsdam cu trenul, sub protecția a 1 500 de soldați şi a 17 000 de cekişti. Drumul pe timp de noapte până la Kunțevo era întotdeauna o importantă operațiune militară. Dacă Stalin îşi scotea fiica la o plimbare în jurul Kremlinului, exista întotdeauna un tanc care-l supraveghea din spate sau stătea pe poziție undeva în față.

---

[140] Troțki a rezistat până a doua zi. Pe moarte fiind, în spital, el a avut un musafir ciudat: tânărul de douăzeci şi cinci de ani Saul Bellow (care îşi aminteşte de pata de sânge şi iod din barba căruntă a lui Troțki).Troțki viu apare în romanul lui Bellow *Aventurile lui Augie March* (1953); într-o carte plină de fragmente extraordinare, cel despre Troțki este chiar mai mult decât atât – în plus, profund romantic –, întruchipând toată intensitatea speranței pe care artiştii şi gânditorii noştri o îndreptau spre 1917... Când Ramón Mercader a fost eliberat din închisoare şi a călătorit la Moscova în anii 1960, el a moştenit oficial distincția care-i fusese acordată (de Stalin) mamei lui. Era nici mai mult, nici mai puțin decât Ordinul Lenin (n.a.).

La Teheran, Churchill a toastat pentru „Stalin cel Puternic”. Şi tocmai asta era problema. Ca luptător sau ca fanfaron politic care-i timorează pe luptători, în Războiul Civil, Stalin a arătat un mare „dispreț pentru viață”, poate fără a atinge vreodată rafinarea cu adevărat radicală a acelui etos: disprețul pentru moarte. Prestația lui a fost frapant de schimbătoare; dar nu am văzut nicio sugestie cum că s-ar fi temut de pericol.

Problema a fost puterea, laolaltă cu efectele ei inflaționiste. Aceea a fost problema şi în avionul de Teheran: toată această greutate, toată această valoare, tot acest *eu* – supuse fizicii necontrolabile a vremii şi a aviației.

În compensație, frica de moarte a devenit marea lui teroare internă. Când a murit Lenin, cei care i-au îmbălsămat cadavrul au fost numiți Comisia de Imortalizare. Stalin voia imortalizarea din timpul vieții, iar una dintre „intervențiile” lui de mai târziu a luat forma unui interes tot mai viu în gerontologie; la fel ca Mao, a recurs la tot felul de escrocherii, cu rezultatele obişnuite.[141]

Ura de moarte a cunoscut, în cazul lui Stalin, cuvenita apoteoză negativă. Spre sfârşit, el a început să ucidă medici.

Iubeşte sângele / Pământul rus

Aşa a scris Anna Ahmatova, care, după război, avea să-şi câştige pâinea curățând podele. Şi chiar a iubit sângele, pământul rus.

---

[141] O vreme, principalul antrenor de longevitate al lui Stalin a fost dr. Aleksandr Bogomoleț, care a susținut că (Stalin) ar putea trăi 150 de ani (acum ar avea 122). Dr. Bogomoleț a murit din cauze naturale la şaizeci şi cinci de ani (n.a.).

Bătălia pentru Moscova a fost prima înfrângere a Germaniei din al Doilea Război Mondial; ea a coincis în linii mari cu Pearl Harbor (7 decembrie) şi cu declaraţia de război a lui Hitler împotriva SUA (11 decembrie) – mai mult ca sigur, momentul de sfidare ireversibil pentru Hitler. Aceste evenimente au produs o dilatare enormă şi complementară în psihicul adversarului: în 1942 s-au înregistrat câteva dezastre superambiţioase pentru Armata Roşie. Dmitri Volkogonov defineşte gândirea militară a lui Stalin ca fiind „primitivă" (sau indiferentă la pierderi); Stalin a învăţat prin „experimente şi erori stropite cu sânge" – dar a învăţat. Per ansamblu, el a încetat să-şi omoare generalii şi a început să-i asculte; în scurt timp, Jukov avea să i se adreseze „neceremonios" lui Stalin, ca unui inferior. În octombrie 1942, Stalin şi-a rechemat comisarii politici („analfabeţii militar" ai lui Volkogonov) de la „comanda în tandem" de pe front. A înfiinţat decoraţii noi şi a restaurat ierarhia ţaristă; epoleţii care fuseseră bătuţi în cuie direct în carnea ofiţerilor Albi apăreau acum pe uniformele celor Roşii.

În 1943, călătoria mintală a lui Stalin s-a îndreptat în direcţia opusă celei a lui Hitler. Unul se deplasa spre realitate; celălalt se îndepărta de ea. Drumurile li s-au încrucişat la Stalingrad. Şi pe măsură ce războiul se mişca pe balamaua acelei bătălii (şi a noii opoziţii psihologice), Stalin s-ar fi putut preocupa de o chestiune „contrafactuală": dacă, în loc să-şi decapiteze armata, ar fi pregătit-o inteligent pentru război, Rusia ar fi înfrânt Germania în câteva săptămâni. O atare înşiruire a evenimentelor, deşi determinând, fără îndoială, consecinţe grave, ar fi salvat cam 40 de milioane de vieţi, printre care imensa majoritatea a victimelor Holocaustului.

Am spus că invazia l-a făcut pe Stalin să asume o aparenţă de sănătate mintală. Cu siguranţă, în august 1945, remisia a încetat, iar sănătatea pacientului s-a făcut

din nou praf. Şi chiar şi în timpul războiului Stalin şi-a găsit timp pentru o atrocitate internă care a combinat tipic (adică nebuneşte) gratuitul şi literalul. Încă din vara lui 1941, el i-a alungat pe germanii de pe Volga din teritoriile pe care le ocupaseră timp de două secole şi i-a deportat în Asia Centrală şi în Siberia. În 1943-44 au urmat alte naționalități minoritare: kalmâci, ceceni, inguşi, karaceai, balkari şi tătari din Crimeea; apoi Crimeea şi Caucazul au fost epurate parțial de greci, bulgari, armeni, turci mesheți, kurzi şi hemşini. După părerea lui Stalin, toate acestea erau populații suspecte, capabile să se întoarcă spre nazişti; i-a spus lui Hruşciov că voia să facă la fel şi cu ucrainenii, dar – în ciuda eforturilor lui din anii 1930 – încă erau prea mulți (aproximativ 40 de milioane).[142] Deportările efectuate au implicat aproximativ 1,2 milioane de oameni, majoritatea femei, copii şi bătrâni; bărbații erau cu toții în armată (unde doar cecenii şi inguşii au produs 36 de Eroi ai Uniunii Sovietice). În rapoartele despre aceste operațiuni, Ceka îşi laudă întruna propria „eficiență”; iar deportările nu au fost realizate cu brutalitatea gălăgioasă a „deculacizării”. Toate familiile au fost deposedate de bunuri (Soljenițîn spune că de obicei li se dădea o oră în care să-şi facă bagajele); erau trimişi pe calea ferată, pe apă şi pe şosele[143]; rata

[142] Când Hruşciov a citat remarca lui Stalin în Discursul Secret din 1956, delegații prezenți la al XX-lea Congres al Partidului au reacționat râzând în hohote. Abia după o clipă de răgaz îți dai seama de ce li s-ar fi părut acest lucru comic *bolşevicilor*. Să-i fi amuzat oare elefantiazisul şi circumspecția dementă ale lui Stalin? Posibil, în parte. Mai degrabă însă râsul lor a fost o expresie a şocului moral şi a uşurării pure că asemenea enormități erau acum de domeniul trecutului. Au râs fiindcă au *putut* să râdă. Dar ne putem închipui că felul cum s-a auzit râsul acela a rămas tulburător de derutant (n.a.).

[143] În 1944 printre camioanele folosite la deportări se numărau multe Studebakeruri donate (nu în acest scop) de americani ca parte a programului de asistență prin împrumut (n.a.).

mortalităţii a fost, pe durata următorilor trei sau patru ani, între 20 şi 25 la sută. Asta fiindcă deportaţii li s-au alăturat acum culacilor în uriaşa categorie a „strămutaţilor speciali”: erau refugiaţi interni, itineranţi ai muncii silnice, obligaţi să se adapteze unor ţinuturi noi, unor limbi noi, unei clime noi...

Bineînţeles că aceste acţiuni au constituit un deficit militar semnificativ pentru URSS. Dezrădăcinarea extraordinar de meticuloasă şi de solicitantă a germanilor de pe Volga s-a produs într-o perioadă când frontul de vest se dezintegrase: prima circulară a lui Beria a fost difuzată chiar în ziua când nemţii au ajuns la Neva (iar asediul Leningradului a început să capete consistenţă). Adevărat, Stalin încă era în plin proces de autoînfrânare; şi totuşi în 1943-44 – vârsta de aur a echilibrului său mintal – încă simţea nevoia pentru cea mai cuprinzătoare manifestare a puterii şi a durerii. Naţiuni trădătoare, *etnii* trădătoare: asemenea bănuieli aveau să revină în actualitate după război, compunând cea mai mare şi cea mai neagră ironie din întreaga perioadă.

Între timp, peste graniţă, tulburarea psihologică a lui Hitler se dovedea a fi clinică – şi organică. La începutul lui 1941, el era deja suficient de „încrezător” ca să înceapă invadarea Rusiei a) fără o economie de război şi b) *fără antigel*. Altfel spus, a mizat pe o victorie într-o singură campanie: o imposibilitate fizică. Am văzut cum au fost păcăliţi observatorii din cancelariile întregii lumi de primele succese ale lui Hitler – el însuşi ar fi fost cel mai păcălit, eufemistic spus. Scrierile recente ale lui Ian Kershaw şi ale altora sugerează că „haosul autoritarist” al guvernării lui Hitler a fost esenţialmente iraţional şi autodistructiv, iar

planurile pentru est, halucinatorii.[144] După Stalingrad, în orice caz, Hitler urla la aducătorii de veşti proaste, cu spuma vizibilă la colţurile gurii. „Dacă există vreo construcţie care să poată fi considerată simbolul unei situaţii”, a scris Albert Speer, „asta era”: zidurile buncărului din Prusia de Est erau groase de aproape cinci metri; l-au „închis înăuntrul propriilor năzăreli”. După tentativa de asasinare cu o bombă disimulată într-o servietă (iulie 1944), Hitler a ajuns să creadă că epurarea Armatei Roşii din ordinul lui Stalin fusese un act de justiţie şi de precizie benthamistă.[145] A început să facă el ce terminase de făcut Stalin: a reimpus disciplina de partid, instalând ofiţeri politici la toate cartierele generale ale armatei. După ce-şi pierduse vocea mai înainte, după atentatul cu bombă şi-a pierdut şi auzul. Izolarea lui era deplină.

Iubeşte sângele, pământul rus. Marile bătălii reprezentau inimaginabile concentrări de ură. Stalingrad, unde frontul era redus la o stradă, o casă, o încăpere, un tavan, un perete, o fereastră; unde mulţimi de şobolani „curgeau ca un râu cald peste vii şi peste morţi”; unde, mai mult, germanii aveau de purtat un *Rattenwaffe*, războiul şobolanilor[146], în care suboamenii slavi („creaturile din mlaştini” ale lui Hitler) se luptau cu ei în prin rigole şi canale („războiul profund”, cu expresia lui Ilia Ehrenburg) şi izbândeau. Sau megabătălia dementă de la Kursk (iulie 1943), unde, în timpul unei furtuni violente, fascismul şi comunismul s-au încleştat cu „o furie şi o oroare de nedescris”, după cum

---

144 Hitler plănuia să transforme Rusia într-un „imperiu al sclavilor”. Asta chiar e o intenţie halucinatorie. Însă pe urmă îţi dai seama că imperiul sclavilor exista deja acolo (n.a.).

145 Filosofie utilitară fondată de Jeremy Bentham.

146 Antony Beevor: *Stalingrad* (n.a.).

scrie Alan Bullock: o puzderie de „blindate se ciocneau unul de altul ca să formeze o încâlceală rotitoare şi zgomotoasă de peste o mie de tancuri prinse în luptă mai bine de optsprezece ore” – pe o suprafaţă de nici opt kilometri pătraţi. Sau asediul Leningradului, declanşat la începutul bătăliei pentru Moscova şi ridicat abia după 900 de zile, cu un milion de morţi în prima iarnă, cu „drumul vieţii” peste lacul Ladoga îngheţat (primele camioane au dispărut sub gheaţă; mulţi cai au murit pe traseu şi au fost tranşaţi pentru mâncare), cu vehiculele cu ajutoare aducând refugiaţi la drumul de întoarcere, cu directorul Ermitajului plângând pe un peron de gară, în timp ce primele părţi ale tezaurului se îndreptau spre est, şi cu Şostakovici compunând, în răpăitul armelor, simfonia ce exprima violenţa criminală căreia îi căzuse victimă oraşul sub asediu…

După Războiul de Iarnă împotriva Finlandei (1940-41), majoritatea observatorilor au perceput, după cum ştim, Armata Roşie ca pe un dinozaur fără dinţi. Însă cel puţin un ofiţer german a văzut-o altfel:

> … observatorii obiectivi au remarcat câteva trăsături prin excelenţă pozitive ale militarului sovietic: comportamentul lui incredibil de hotărât în defensivă, impermeabilitatea la frică şi disperare şi capacitatea aproape nelimitată de-a suferi.

Tocmai aceste trăsături, şi mai cu seamă ultima, au făcut să basculeze soarta războiului – împreună cu uriaşa desfăşurare de energie adunată până atunci laolaltă; iar „adunată” înseamnă în pieptul ruşilor. Efortul a fost naţional, pe scară largă, ca de obicei, pasionat şi autoîncurajat: „sacrificial” prin excelenţă. Cam 6 milioane de muncitori au fost transportaţi spre est cu tot cu familii – şi cu tot cu fabricile care erau adeseori reasamblate şi repuse

în funcțiune în câteva zile. Aceste isprăvi erau scoase în evidență de o subterană fremătătoare de lagăre de muncă forțată unde condițiile erau câteodată mai rele decât în gulag. *Zekii* înşişi aveau parte acum de noi privări: rația de alimente era redusă, iar spațiul de locuit, înjumătățit – şi nu fiindcă s-ar fi micşorat arhipelagul. Dintre cele 5,7 milioane de prizonieri de război luați de germani, 4 milioane au murit în captivitate (URSS nu semnase Convenția de la Geneva; soldatul rus a suferit cel mai din greu, întotdeauna şi pretutindeni). Stalin a vrut restul de 1,7. Şi i-a primit. Aproximativ 15-20 la sută au fost puşi în libertate de Ceka. Ceilalți au avut parte de execuții sau de lagăre.

Oraşul lui Stalin, Stalingrad, a fost cândva Țarițîn – scena unora dintre activitățile lui cele mai controversate din timpul Războiului Civil. Mai mult ca sigur că victoria decisivă de acolo a provocat o recunoştință sălbatică.[147] Când a sărutat Sabia Stalingradului la Teheran (noiembrie 1943), când l-a auzit pe Churchill toastând pentru „Stalin cel Puternic”: ce răzbunare extravagantă. A doua întâlnire a celor Trei Mari, desfăşurată la Ialta paisprezece luni mai târziu, cu prim-ministrul tot mai bătrân şi cu preşedintele muribund făcându-i lui Stalin favorul de-a bate atâta drum până în Crimeea, a fost un nou prilej de uriaşă mulțumire de sine. Iar apoi ultimul summit, din iulie, de la Potsdam, printre cioburile şi aşchiile Reichului. Roosevelt murise, iar

---

[147] Iar plăcerile din vreme de război ale lui Stalin chiar *erau* sălbatice. La începutul lui 1944, pe când făcea curățenie pe frontul de sud, generalul Ivan Konev a atras într-o ambuscadă 30 000 de soldați germani care se retrăgeau în câmp deschis. După operațiunile meticuloase ale artileriei şi tancurilor ruseşti, o unitate cazacă de cavalerie a săvârşit un masacru (după cum a declarat un martor) „pe care nimic nu l-a putut opri până la ultimul om”. Ulterior n-au mai existat discursuri churchilliene, de la Kremlin, despre inevitabila cangrenă morală a războiului. „Se spune că Stalin a fost încântat de masacru” (Overy), iar Konev a fost făcut mareşal (n.a.).

Churchill şi-a pierdut funcţia (la jumătatea conferinţei) şi a fost înlocuit de Clement Attlee.[148] Hitler murise şi el, iar dezmembrarea amănunţită a hitlerismului avea să înceapă la Nürnberg. Stalin n-avea decât să se uite în jur şi să vadă exact cum stătea. Stăpân peste un imperiu mai mare decât al oricărui ţar, el era acum, fără discuţie, cel mai important personaj de pe pământ.

Povestea cea mai tristă

În interiorul URSS, pe durata sfertului de secol în care a condus, Stalin a fost un lider extrem de popular. E întru câtva umilitor să aşterni o asemenea frază pe hârtie, dar nu ai cum s-o eviţi. Şi Hitler a fost un conducător popular; însă el a înregistrat câteva succese economice, spre deosebire de Stalin, şi a vizat minorităţi relativ restrânse (evreii reprezentau aproximativ 1 % din populaţie). Ţintele lui Stalin au fost ţinte majoritare, ca de pildă ţărănimea (85 % din populaţie). Şi deşi supravegherea cetăţenilor, aşa cum a practicat-o Hitler, a fost intimidantă şi insistentă, Hitler nu s-a dat peste cap, cum a făcut Stalin, să creeze un climat de dezgust şi de frică. Într-o ţară unde „oamenii, plecând la lucru, îşi luau în fiecare zi rămas-bun de la familie, fiindcă nu puteau fi siguri că se vor mai întoarce seara” (Soljeniţîn), Stalin a fost mereu extrem de popular.

Bineînţeles, popularitatea lui Stalin a fost în întregime – a lui Hitler doar în linii mari – rodul manipulării. Pentru cetăţean, procesul începea la creşă şi era consolidat prin toate mijloacele, din toate direcţiile şi în permanenţă. La fel ca în Germania, aşa s-a născut şi aici propaganda prin

[148] Stalin s-a arătat extrem de mirat, aici, de misterele democraţiei (n.a.).

mass-media; pe atunci oamenii nu-şi dădeau seama că propaganda era propagandă – şi propaganda a funcționat. Să-l iubeşti pe Stalin, sugerează Volkogonov (care l-a iubit pe Stalin), era o formă de „apărare socială”: te ajuta să nu dai de bucluc. Şi *Saharov* l-a iubit pe Stalin şi, la fel ca Volkogonov, a fost distrus la moartea lui. „Au trecut ani buni”, a scris el mai târziu, „până când am înțeles măsura în care înşelăciunea, exploatarea şi frauda pe față erau inerente întregului sistem stalinist. Asta dovedeşte puterea hipnotică a ideologiei de masă.” Mai mult, Stalin a avut ridicol de mult de câştigat susținând că Ceka ar fi lucrat independent de Kremlin. Există şi o anecdotă celebră, cu doi bărbați care se întâlnesc pe străzile din Moscova în perioada de apogeu al Terorii: „Dacă i-ar spune cineva lui Stalin!” şi aşa mai departe. Nu era vorba de o glumă, iar cei doi bărbați nu erau nişte Ivani oarecare. Erau Ilia Ehrenburg şi Boris Pasternak.

Iubirea pentru Stalin: aproape că este cea mai tristă poveste dintre toate. Îl şi vezi pe Dmitri Volkogonov clătinând încet din cap, în timp ce scrie: „Niciun alt om din lume nu a realizat vreodată un succes fantastic de asemenea proporții: să extermine milioane de compatrioți şi să primească în schimb adulația oarbă a întregii țări”. Ce a făcut Stalin aici? Care e natura acestei crime anume – care e conținutul ei? Parcă ar fi un fel de viol: o travestire a iubirii, realizată cu forța. În plus, te lua din timp, de când erai în uniformă de şcoală. Prin urmare, încă o minciună enormă şi molipsitoare, înfiptă într-o inimă de copil.

Iubirea a semnalat deplinătatea victoriei lui. *1984* se încheie după cum urmează:

> Ridică privirea spre fața aceea enormă. Îi trebui-seră patruzeci de ani ca să afle ce fel de zîmbet se ascunde sub mustața neagră... Dar era în regulă, totul era în

regulă, lupta se terminase. Obținuse victoria asupra lui însuşi. Îl iubea pe Fratele cel Mare.[149]

La bătrâneţe

Nimeni n-o să ne povestească vreodată despre fiziologia conducerii autocratice, despre dependența de putere şi despre felul în care afectează ea sistemul. Însă pare corect să presupunem, despre Stalin, că purta însemnele unei dependențe hrănite nespus de generos. Să conduci ceva ce poate fi numit cu toată încrederea cel mai puțin relaxant regim din istoria omenirii nu putea fi nicidecum relaxant. (Te gândeşti că şi frica oră de oră a asasinării era departe de-a fi salutară.) Iar pe urmă a avut pe cap şi cel de-al Doilea Război Mondial: pentru Stalin, asta a însemnat patru ani în care n-a mai făcut altceva douăzeci şi patru de ore pe zi. Şi-atunci, cum arătau lucrurile din punctul de vedere al *acestui* ten de tip Kremlin? Stalin avea acum şaizeci şi cinci de ani.

Războiul a pus în mişcare energiile şi talentele uriaşe ale poporului sovietic. Dar a pus în mişcare şi emoții, facultăți şi stări de spirit pe jumătate uitate sau inedite (responsabilitate, sârguință, inițiativă, mândrie); şi tocmai ele câştigaseră războiul. Pasternak descrie dorința generală şi chinuitoare ca statul să înceapă în sfârşit să nu-şi mai persecute cetățenii – după treizeci de ani de (în ordine) război mondial, revoluție, război civil, foamete, colectivizare forțată, din nou foamete, teroare şi, din nou, război mondial.

149 George Orwell, *O mie nouă sute optzeci şi patru*, trad. de Dana Crăciun, Polirom, Iaşi, 2019, p. 306.

Stalin şi-a asigurat imediat poporul că „punerea la dispoziţie totală” pe care le-o pretindea nu avea să fie redusă. Sunt sigur că le-a simţit spiritul trezit la viaţă; şi sunt sigur că nu i-a plăcut. Aceasta este perioada în care observăm în plus la Stalin un puternic sentiment de inferioritate naţională, exprimat sub forma unei xenofobii agresive, în combinaţie cu aroganţa tipică Marii Rusii. Stalin s-a simţit inferior nu doar faţă de Occident, ci şi faţă de ţările-satelit din Europa Centrală, şi i-a lichidat pe veteranii din armată care văzuseră cum era în Bulgaria sau Iugoslavia. Izolaţionismul lui înverşunat – politic şi personal – se lega de bănuielile redeşteptate despre popor, despre oamenii înşişi, care îi făceau impresia că se agită din nou.

În perioada 1945-53 stalinismul a intrat în etapa lui râncedă, crapuloasă. Bătrânul dependent începea să-şi deconteze „excesele”. Din 1929, Uniunea Sovietică fusese o reflectare a minţii lui Stalin. Iar acum mintea aceea dădea rateuri: infarcturi, atacuri cerebrale minore, ameţeli, leşinuri. Aşa cum se întâmplase cu un alt exponent vlăguit al autarhiei, Macbeth, stilul de viaţă al lui Stalin se prăbuşise în senectute, sub semnul frunzei galbene. Ofilită, pergamentoasă şi în primul rând *lugubră*, în accepţia botanică („un gălbui-maro murdar”) şi în toate celelalte: veştedă, palidă, feroce, stridentă, senzaţională şi înspăimântătoare. Şi la nivel de canal: nivelul colţului de stradă şi al lăzii de lapte răsturnate. Aveau să urmeze noi execuţii, deportări, conspiraţii pentru stabilirea „conspiraţiilor”; alte milioane aveau să fie absorbite de gulagul ticsit. Însă tema perioadei este vigoarea care scade – cu zvâcnete şi spasme. Atavismele, stupizeniile primitive erau gata să reapară. Dacă anilor de după război le lipseşte coerenţa fantasmagorică a anilor 1930, ei reuşesc totuşi să ajungă la o simetrie neaşteptat de sordidă. Chiar şi cu

ultimele zvâcniri, Stalin a reuşit să-şi croiască drum spre o dizgrație istorică desăvârşită.

Volkogonov semnalează că în ianuarie 1948 ministrul de Interne Kruglov a fost convocat de Stalin:

> [El] i-a ordonat să pună la punct „măsuri concrete” de construire a unor lagăre de concentrare şi închisori noi, suplimentare, pentru scopuri speciale... „Vino cu propunerile de decret în februarie”, i-a spus el lui Kruglov. „Avem nevoie de condiții speciale ca să-i ținem pe troțkişti, menşevici, socialişti revoluționari, anarhişti şi Albi.” „Se va face, tovarăşe Stalin, se va face”, l-a asigurat Kruglov.

Lagăre noi, închisori noi – pentru delicte vechi, vechi de tot (anarhiştii fuseseră exterminați de Lenin în 1918). Stalin şi-a dezvăluit întâmplător anumite trăsături umane în ultimii lui ani (o fotografie a Nadejdei Allilueva avea să-i reapară pe birou), printre care frica bătrânească şi irascibilă de schimbare.[150] Această frică s-a aliat acum cu o tentativă resentimentară de regim autarhic. Existau delicte vechi, dar apăruseră şi altele noi. PZ, de exemplu (umilirea în fața Occidentului), sau VAD (lăudarea democrației americane)

---

[150] Cu 25 de milioane de morți şi alte 25 de milioane de vagabonzi, cu pierderea a 70 000 de sate, 1 700 de oraşe, 32 000 de fabrici şi o treime din avuția națională, cu „banditismul” (insurecția armată) de-a lungul graniței vestice (luptele de gherilă aveau să continue şi în anii 1950) şi cu o foamete crâncenă, deşi nerecunoscută ca atare, URSS din 1945 fusese aruncată înapoi în timp. Următorul Plan Cincinal anevoios, conceput în acel an, a avut de fapt acelaşi efect ca primul, industrializarea, şi a cerut ca de obicei sacrificiu, disciplină şi vigilență. Erau lucruri care i s-ar fi potrivit de minune lui Stalin – şi nostalgiei lui pentru luptă (n.a.).

sau teoretic mai puțin grava VAT (lăudarea tehnicii americane). Apoi, din ceea ce pare la început o direcție neaşteptată, a apărut dintr-odată un delict nou: acela de-a fi evreu.

Nimic nu poate explica această prăbuşire în rigolă a lui Stalin, deşi povestea antisemitismului său se dovedeşte lungă şi colorată. Hruşciov a spus despre el că era inveterat; şi există exemple ale cruzimilor antisemite ale lui Stalin încă din primele decenii ale secolului. „Antisemitismul e contrarevoluție”, decisese răspicat Lenin. Şi totuşi partidul era pătat de prin anii 1920. Pare să fi existat o politică de ghetoizare de joasă presiune, în care evreii mai săraci din fosta Zonă de Rezidență (*certa osedlosti*) din Câmpia Europeană de Est au fost încurajați să migreze în Crimeea. Venirea la putere a lui Stalin a produs o schimbare de destinație: noua Regiune Autonomă Evreiască avea să fie înființată la Birobidjan, o regiune „pustie” din apropierea graniței chineze.

Iată ce scrie Richard Overy:

> ...propaganda sovietică a făcut mare caz de ideea că regimul ocrotea cultura şi identitatea populației evreieşti. Însă distanța foarte mare [a Birobidjanului] de centrele tradiționale ale culturii evreieşti... a transformat-o într-o perspectivă neatrăgătoare. Birobidjanul a fost un experiment eşuat de apartheid sovietic.

În perioada anilor 1930, antisemitismul a ajuns să facă parte din politica Ceka, iar în anii Terorii au început să apară formulări gen „legături cu cercurile sioniste”. Intensitatea prejudecății lui Stalin e redată de o întâmplare în care este vorba despre o petrecere la care participă reprezentanți ai organelor punitive în 1936, la puțin timp după executarea lui Zinoviev şi Kamenev (ambii evrei). Versiunea lui Conquest este următoarea:

> După ce toată lumea băuse considerabil, K.V. Pauker, ajutat de încă doi ofițeri care au jucat rolul guvernatorilor închisorii, a reprezentat în fața lui Stalin scena conducerii lui Zinoviev spre locul execuției. El s-a agățat de brațele însoțitorilor, apoi a căzut în genunchi şi, prinzându-se cu mâinile de cizmele unuia dintre guvernatori, a strigat: „Te rog, pentru Dumnezeu, te rog, tovarăşe, cheamă-l pe Iosif Vissarionovici!”
>
> Stalin râdea cu poftă, aşa că Pauker a reluat scena. Stalin era aproape leşinat de râs, iar când Pauker a jucat o secvență nouă, ridicând mâinile spre cer şi strigând „Ascultă-mă, Israel, Dumnezeul nostru este singurul adevărat!”, Stalin s-a înecat de hohote şi a fost nevoit să-i facă semn lui Pauker să înceteze spectacolul.[151]

Dintre cei optsprezece acuzați din procesul Buharin / Iagoda din 1938, treisprezece erau evrei, inclusiv Troțki şi fiul său, Sedov, judecat *in absentia*. Printre altele, acesta a fost şi un semnal pentru Berlin. „Molotov nu e Bronstein”, după cum a observat pe bună dreptate Ribbentrop.

Ne întrebăm dacă ura lui Stalin față de Troțki, una dintre cele mai pătimaşe din istorie (cu trei etaje de la Lubianka destinate distrugerii lui), a fost într-o anumită măsură „rasistă”. Cel puțin până la un punct, da. Antisemitismul este un anunț al inferiorității şi un protest împotriva regulilor şi standardelor comune – un protest împotriva talentului.[152] Iar acest lucru este valabil şi pentru cele mai isterice, mai demonizatoare şi mai milenariste versiuni ale

---

[151] Robert Conquest, *Marea Teroare*, ed. cit., p. 182.

[152] Pe de altă parte, nu trebuie uitat că sprijinul pentru Hitler a avut o bază largă şi că nazismul a avut mulți admiratori distinşi (printre care Martin Heidegger şi doi laureați ai premiului Nobel pentru fizică) (n.a.).

cultului, potrivit cărora o minoritate restrânsă numeric, evreii, ar fi plănuit să domine întreaga lume. Ei bine, cum ar reuşi aşa ceva, fără nişte însuşiri neobişnuite? Se spune că antisemitismul diferă de alte prejudecăți prin aceea că este în acelaşi timp şi o „filosofie”. Şi, de asemenea, o religie – religia inadecvaților. Când urmărim sinergia fatidică dintre Rusia şi Germania (care avea să ajungă în scurtă vreme la apogeu), merită să ne amintim că *Protocoalele Înțelepților Sionului*, „mandatul pentru genocid”, aşa cum este denumit în cartea cu acelaşi titlu a lui Norman Cohn, a fost o născocire compusă de poliția secretă țaristă.[153]

Anii de pact 1939-41 au consemnat un antisemitism de cooperare între cele două regimuri. Evreii germani care speraseră să găsească siguranță în URSS au fost la început strânşi la un loc, iar apoi predați Gestapoului. Între timp, refugiații evrei din țările ocupate de germani au fost întemnițați sau exilați în Asia Centrală sau Siberia. În jumătatea din Polonia împărțită care-i revenise, Stalin a combinat decapitarea generală cu un atac susținut la adresa culturii evreieşti, interzicând sărbătorile religioase (inclusiv Şabatul), ceremoniile de bar-mitzvah şi circumciziile, şi demolând ştetlurile. După iunie 1941, politica sovietică a schimbat macazul pentru puțin timp, comutarea părând confirmată de faptul că, zece luni mai târziu, Stalin a autorizat Comisia Antifascistă Evreiască.

---

153 „Prima dată când [evreii] au fost acuzați”, scrie Cohn, „că au ucis copii creştini, au pângărit sfânta ostie şi au otrăvit fântânile a fost în secolul al XII-lea. Este adevărat că papii şi episcopii au condamnat frecvent şi categoric aceste scorneli, dar preoțimea de rang mai mic a continuat să le propage, iar în cele din urmă au ajuns să fie în general crezute.” La fel ca în cealaltă lucrare clasică a lui, *The Pursuit of the Millennium*, Cohn identifică în inteligheneția semieducată clientela firească a utopiştilor militanți, precum şi a antisemiților – o clientelă din care însuşi Stalin (sau mama lui) a sperat cândva că avea să facă parte. Clientela respectivă îl cuprindea şi pe Cernîşevski (n.a.).

Însă avântul atavismului era din ce în ce mai mare. Conquest observă că activiştii evrei anchetaţi de Ceka au fost „trataţi foarte rău”, dar că „înjurăturile şi insultele nu au fost deloc rasiste. Când au fost reanchetaţi în 1942-43, jignirile antisemite deveniseră normă.” Schimbarea de accent, ca de altfel totul, s-a făcut de sus în jos.

Mai erau aproximativ 3 milioane de evrei în Uniunea Sovietică după război, 1,25 milioane fiind ucişi în Holocaust. Faptul că ei riscau producerea unui al doilea Holocaust, în deceniile care urmau, e sugerat puternic de manevrele lente ale lui Stalin din această perioadă şi mai cu seamă de hotărârea lui din 1951: din mascat, antisemitismul a devenit făţiş – de la murmurele din *Pravda* despre „cosmopolitanii dezrădăcinaţi” s-a ajuns la o campanie de propagandă orchestrată după toate regulile. Acum Stalin era gata să mobilizeze atavismul. Până în 1951, arestările, execuţiile, crimele, epurările şi interdicţiile din motive de rasă fuseseră în mare măsură clandestine. În primăvara acelui an, Stalin a început să multiplice cazul Slánský în satelitul Cehoslovacia (paisprezece stalinişti de nivel înalt, dintre care unsprezece evrei, au fost judecaţi şi executaţi, acuzaţiile fiind schimbate din „naţionalism burghez” în „sionism”). Şi mai multă publicitate a fost generată de o bandă de „sabotori” evrei din industria ucraineană în 1952. A urmat „complotul medicilor”, iar colosala maşinărie de propagandă a început să pregătească publicul pentru un pogrom la nivel naţional. Soljeniţîn crede că programul urma să fie declanşat la începutul lui martie prin spânzurarea „medicilor ucigaşi” în Piaţa Roşie. Numai că tot la începutul lui martie s-a mai întâmplat un lucru: a murit Stalin.

Istoricii spun în general că ar fi urmat „o altă teroare” de dimensiuni neprecizabile; dar ce *fel* de teroare? N-ar fi fost la fel ca Marea Teroare, unde participarea publică era

limitată la formularea denunțurilor. Teroarea împotriva evreilor s-ar fi pliat pe vechea idee sau tactică bolşevică de incitare a unei clase la distrugerea alteia. Ea ar fi semănat cu Teroarea Roşie din 1918, cu evreii figurând, în linii foarte mari, în rolul de atunci al burgheziei. Teroarea Roşie din 1918, insistă Orlando Figes, fusese participativă, de sus în jos, dar şi de jos în sus. E tentant să descoperi mai multă regresie deformată aici, la Stalin, care se apucă să provoace energiile inferioare ale maselor, şi mai multă nostalgie pentru zilele de luptă, pentru ceea ce Lenin a numit zilele de „haos şi entuziasm”.

Există explicații raționale pentru felul cum s-a predat Stalin magiei de rigolă. Conquest le sintetizează (iar ele produc o infuzie respingătoare):

> Atitudinea [lui] din 1942-43 pare să se fi sprijinit parțial pe ceea ce i se păruse succesul lui Hitler în folosirea demagogiei antisemite. Cu siguranță că ea se datora şi naționalismului său rusesc tot mai pronunțat, căruia avea impresia că majoritatea evreilor, sau mulți dintre ei, nu îi puteau fi asimilați cu adevărat. Iar ideea unei predilecții aparte a evreilor pentru capitalism se găseşte, bineînțeles, la Marx.

Următoarea cauză a delirului său final a fost, de bună seamă, apariția statului Israel în 1948 şi sosirea, ceva mai târziu în cursul anului, a noului ambasador Golda Meir, care a atras o mulțime de 50 000 de evrei în fața sinagogii din Moscova. A fost o manifestare şocantă de „spontaneitate”; de asemenea, ea l-a pus pe Stalin în fața unei minorități active care arăta loialitate altcuiva, şi nu „puterii sovietice”. Se spune că ar fi zis atunci: „Nu pot să-i înghit, nu pot să-i scuip afară”. Se pare că, până la urmă, s-a decis să le facă pe amândouă. Evreii care supraviețuiseră pedepselor erau meniți să ajungă la Birobidjan, lângă

granița cu China, şi în alte părți ale Siberiei unde, după cum scrie Soljenițîn, „li se pregătiseră deja barăcile”.

E poate discutabil să susții că, în ultimii ani, mintea lui Iosif Stalin a putut să se deterioreze şi mai mult. Însă ceea ce te frapează este pierderea, totala evaporare, a conştiinței de sine istorice, care sugera un fel de ştergere cu buretele de pe o porțiune destul de importantă a creierului. „Antisemitismul este contrarevoluție.” Antisemitismul a fost crezul Albilor, al țariştilor – şi al Sotniilor Negre, bandele reacționare cu cuțitele şi boxurile lor metalice (uneori dotați cu pistoale – şi cu vodcă – de jandarmerie), împotriva cărora tânărul Stalin ar fi putut sta aliniat pe străzile oraşelor din Rusia. Antisemitismul era pentru prostime şi pentru dreapta. Întorcându-se spre el, cel mai important om de stat al lumii, cum era pe atunci, risipea totodată uriaşul capital moral pe care-l acumulase URSS în timpul războiului: cuceritorul lui Hitler devenea, incredibil, protejatul lui. Diverselor restricții impuse evreimii sovietice le lipsea meschinăria obscenă a unora dintre Legile de la Nürnberg din anii 1930;[154] dar semnătura lui Stalin transpare de peste tot. În timp ce fascismul lui social se lărgea pentru a include şi fascismul etnic, Stalin şi-a sporit zestrea de inovații devenind primul contestatar al Holocaustului. Era periculos să vorbeşti despre „martiriul evreiesc” (asta intra la „egocentrism național”), iar regimul a început un tir concertat împotriva ideii că soarta evreilor ar fi reprezentat un aspect important al celui de-al Doilea Război Mondial.[155]

---

[154] Ca parte de eforturilor de creştere a natalității, femeile germane primeau, după fiecare naştere, un crucifix cu numele de prost-gust *Mutterkreuz*. Caselor de arieni li se interzicea, pe vremea aceea, să angajeze vreo evreică sub patruzeci şi cinci de ani. Pentru *ele* nu exista *Mutterkreuz* (n.a.).

[155] Până în 1989, chiar Muzeul de la Auschwitz a fost un monument de negare a Holocaustului. Rolul jucat de evrei a fost diminuat în favoarea

La fel de haotic stalinistă a fost şi arestarea câtorva evrei în temeiul (probabil fictiv al) învinuirii că ar fi acuzat statul de antisemitism.

O ultimă ironie deformată se iveşte din dansul straniu, din acel *pas de deux* interpretat de mustăcioară şi mustățoaie. În convulsia lui de pe urmă, „complotul medicilor”, pârâții (aproape toți evrei) au fost acuzați (fals) de delictul nazist chintesențial, definitoriu şi excepționalizant: crima medicală.

Ploşnița

Când a adoptat „linia împăciuitoristă” la Congresul Învingătorilor din 1934, Maxim Gorki s-a înşelat profund crezând că „terapia biografică” era cheia spre sufletul lui Stalin. Proeminența mondială nu l-a îmblânzit în 1945. Cu atât mai puțin ar fi făcut-o alte câteva osanale ipocrite în 1934. Stalin nu era genul acela de animal.

Scriitorii au fost împinşi de bolşevici – uneori fizic, alteori spiritual – să asume tot felul de postúri nefamiliare. Isaac Babel, împuşcat în 1940, Osip Mandelştam, pierzându-şi mințile în drum spre Kolîma în 1938 („Sunt real şi moartea va veni realmente?”): aceşti oameni au putut spune că au fost martiri ai artei lor; şi chiar au fost, la fel ca alte câteva sute. Unii scriitori mai mult sau mai puțin autentici au încercat să lucreze „în direcția” bolşevicilor. Succesul lor era invers proporțional cu talentul. Scriitorii fără talent puteau să măgulească regimul. Scriitorii cu talent nu puteau s-o facă – sau puteau, dar foarte puțin timp. Şi ne gândim la

---

Luptei Împotriva Fascismului. La fel: „Raportul întocmit la Kiev despre Babi Yar se referea la moartea unor «cetățeni sovietici paşnici», nu a unor evrei” (Overy) (n.a.).

Maiakovski. Versurile lui virile despre baionete şi despre producţia de fontă brută au un zâmbet ascuns undeva în spate; iar piesa *Ploşniţa* (o satiră la adresa birocraţiei) a fost considerată îndeajuns de subversivă pentru o scoatere discretă din repertoriu. Însă şi-a compromis talentul, oricât de mărunt. Şi se pare că pur şi simplu nu poţi să faci una ca asta. Maiakovski s-a sinucis în 1930.[156] Însă destinul cel mai ciudat – şi poate cel mai amar – a fost chiar al lui Maxim Gorki.

„Îi dispreţuiesc şi-i urăsc din ce în ce mai mult”, scria el despre bolşevici în iunie 1917. Gorki nu a fost un „proletar ereditar”, însă a fost cu siguranţă un plebeu ereditar: după sărăcia din primii ani, a rămas orfan; şi-a găsit de lucru pentru prima dată la nouă ani. La jumătatea anilor 1890, era celebru în toată lumea, deşi nu împlinise treizeci de ani. Recomandările lui revoluţionare erau de asemenea excelente. Era un duşman al vechiului regim şi făcuse închisoare. Prieten cu Lenin încă din 1902, Gorki şi-a pus tunica neagră din piele şi cizmele până la genunchi pentru revoluţia eşuată din 1905.[157] În timpul războiului, apartamentul lui încăpător de la Petersburg a devenit cartier general bolşevic. Deziluzia lui Gorki a fost treptată, dar constantă. La două săptămâni după Octombrie el a scris:

> Lenin şi Troţki nu au nici cea mai vagă idee despre rostul libertăţii sau despre Drepturile Omului. S-au

---

[156] Abia după ce Maiakovski s-a sinucis opera lui „a început să fie introdusă cu forţa, cum au fost cartofii sub Ecaterina cea Mare”, a observat Pasternak: „Aceasta a fost a doua lui moarte”. Pasternak a supravieţuit, fără compromisuri. Iubita lui, Olga Ivinskaia, a fost interogată şi trimisă în gulag. A născut un copil mort în închisoare (n.a.).

[157] Bolşevicii au continuat să poarte această ţinută mult timp după ce au preluat puterea. Se pare că îmbrăcămintea „cu scârţ şi cu sclipici” a fost admirată de toţi puciştii din prima jumătate a secolului XX (n.a.).

> otrăvit deja cu veninul scârbos al puterii, iar asta se vede din atitudinea față de libertatea cuvântului, față de individ şi față de toate celelalte drepturi civile pentru care s-a luptat democrația.

În *Revoluția Rusă, 1891-1924. Tragedia unui popor*, Orlando Figes îl foloseşte pe Gorki pe post de ancoră morală. Într-un taifun de iraționalitate, vocea lui e cea a normalității suferinde.

Gorki a fost de asemenea un filantrop hiperenergic, salvând numeroase vieți şi uşurând soarta multora în timpul Terorii Roşii şi al Războiului Civil. Lenin încă l-a mai ascultat pentru scurtă vreme, cu toate că ziarul lui Gorki, *Novaia jin'* (*Lumea nouă*) fusese suprimat în 1918. E uimitor cât de multe dintre formulările cel mai des citate ale lui Lenin se găsesc în corespondența lui cu Gorki: cea despre „ticăloşia de nepovestit" a tuturor religiilor; cea despre intelectualii care sunt „căcatul" societății; cea despre „minunatul georgian". Ajuns la putere, Lenin a devenit mai sever cu prietenul lui. Scrisorile lui Gorki sunt acum rugăminți intense pentru diverse gesturi de indulgență şi pentru o moderație generală. Lenin se apără în stilul lui obişnuit, cu artificii retorice de care s-ar jena până şi cercul de dezbateri de la Oxford Union, livrate pe un ton de jubilație:

> Citindu-ți părerile sincere despre această chestiune, îmi aduc aminte o remarcă a ta: „Noi, artiştii, suntem oameni iresponsabili". Exact! Scoți nişte cuvinte incredibil de furioase – despre ce? Despre câteva zeci (sau poate câteva sute) de boiernaşi cadeți sau cvasicadeți, care stau câteva zile la închisoare ca să nu

pună la cale comploturi[158]... care amenință viețile a mii de muncitori şi țărani. O adevărată nenorocire! Ce nedreptate. Câteva zile, sau chiar săptămâni, la închisoare ca să împiedicăm masacrarea a mii de muncitori şi țărani! „Artiştii sunt oameni iresponsabili."

Foarte uşor de făcut.[159] Scrisorile lui Lenin au început să conțină amenințări. „Nu mă pot abține să-ți spun: schimbă-ți radical situația, mediul, domiciliul, *ocupația* – altminteri, s-ar putea ca viața să te scârbească pentru totdeauna" (iulie 1919). Sunt adăugate şi italice. Pentru producerea inevitabilei despărțiri, avea să fie nevoie de moartea a doi poeți şi de o foamete.

Când Moscova a început în cele din urmă să admită că un sfert din țărănime murea de foame, Gorki a fost ales să conducă apelul pentru ajutor internațional. Când foametea s-a terminat, Lenin a arestat tot comitetul pentru ajutorare, cu două excepții, şi i-a spus lui Gorki să plece din țară „ca să-şi vadă de sănătate". A urmat moartea celor doi poeți: Aleksandr Blok şi Nikolai Gumilev. După un entuziasm de scurtă durată pentru Octombrie şi două poezii renumite prin care l-a sărbătorit, Blok n-a mai scris nimic după 1918 şi a murit de foame şi de disperare în august 1921. Câteva zile mai târziu, Gumilev (fostul soț al Annei Ahmatova) a fost

---

158 Aşa descrie Lenin Teroarea Roşie în două vorbe. Din nou, de dragul perspectivei (iar asta e valabil şi pentru anii 1917-24): „este posibil ca numărul celor ucişi de Ceka să fie mai mare decât numărul celor care au murit în timpul luptelor războiului civil" (Figes) (n.a.).

159 Această scrisoare a lui Lenin are un echivalent în arhiva lui Stalin: cea către Mihail Şolohov (care, potrivit lui Soljenițîn, *nu* a scris *Pe Donul liniştit*) despre țărănime. Într-un registru ceva mai blând, Stalin îşi asigură „stimatul" tovarăş că „vrednicii secerători", pe care îi deranjase doar într-o foarte mică măsură, nu erau chiar atât de vrednici cum păreau: ei foloseau terorismul ca să facă oraşe întregi să moară de foame (n.a.).

arestat de Ceka din Petrograd – pentru simpatii monarhiste, pe care într-adevăr le exprima. Gorki s-a dus imediat la Moscova şi a obţinut de la Lenin un ordin de eliberare a lui Gumilev. Când s-a întors la Petrograd, a aflat că Gumilev fusese deja împuşcat fără proces. Aflând asta, Gorki a scuipat sânge. Stătea oricum prost cu sănătatea. A emigrat în Occident.

În 1932, Gorki a fost convins de tovarăşul Stalin să se întoarcă în URSS, din Italia. A fost o lovitură de propagandă pentru regim, care a exploatat masiv eliberarea marelui scriitor din „Italia fascistă”. I s-a decernat Ordinul Lenin; i s-au pus la dispoziţie un mic palat din Moscova şi o *dacha* (în care, aflând despre greutăţile lui Gorki la urcat scările, Stalin a avut grijă şi a pus să se instaleze un lift); strada Tverskaia a devenit strada Gorki, iar Nijni Novgorodul natal s-a transformat în Gorki; a avut loc o vedetizare pe scară largă.[160] Mai mult ca sigur că lui Stalin i-a fost clar că în cele din urmă Gorki avea să-i dea de furcă. Apărea omul, apărea şi problema. Pe Stalin, sunt convins, îl excita ideea de a-l distruge pe acest mare răsfăţat: de a-i distruge talentul, de a-i distruge integritatea, de a-l distruge ca om.

Încă din iunie 1929, în cea de-a doua dintre cele cinci întoarceri în Rusia pe timp de vară, Gorki s-a compromis masiv. Pentru contracararea publicării recente în Anglia a unei cărţi despre Solovki (*An Island Hell: A Soviet Prison in the Far North*), el a fost trimis să viziteze leagănul de copii al gulagului. Lagărul a fost potemkinizat în grabă. Cu toate acestea, după cum povesteşte Soljeniţîn, Gorki a apucat să poarte o conversaţie nesupravegheată de nouăzeci de

---

[160] Au existat şi alte lucruri denumite după Gorki – o filatură, de exemplu, şi un avion (cel mai mare din lume), care s-a prăbuşit. Soljeniţîn, care e extrem de sever cu Maxim, semnalează prompt că au existat şi *lagăre* denumite după el – postum, fără îndoială. Una dintre rarele glume ale lui Stalin (n.a.).

minute cu un băiat de paisprezece ani din Colonia Copiilor. A părăsit lagărul „vărsând lacrimi.”[161] În Cartea de Oaspeți i-a lăudat pe „neobosiții paznici ai Revoluției, care sunt în stare, în același timp, să fie creatorii unei culturi remarcabil de îndrăznețe”; aceste păreri au fost publicate în întreaga lume. „Nici nu apucă vaporul să se desprindă bine de mal și băiatul e împușcat” (Soljenițîn).

A doua autoînjosire spectaculoasă s-a petrecut în 1933-34, când Gorki a editat *Canalul Marea Albă-Marea Baltică* (printre coeditori s-a numărat și comandantul-adjunct al gulagului). În vara lui 1933, o delegație de 120 de scriitori a vizitat canalul, care tocmai fusese terminat, iar treizeci și șase dintre ei au avut contribuții în volum, astfel încât proiectul a fost lăudat drept „un efort de inegalabil succes privind transformarea în masă a foștilor dușmani ai proletariatului”. Construit prin muncă silnică (mai cu seamă de culaci), canalul ar fi trebuit să conecteze cele două flote printr-o cale navigabilă importantă. Până la urmă, a costat cam 150 000 de vieți și a fost inutil.[162] Gorki era de mult timp un prieten apropiat al candidului și realistului adept al liniei dure Kirov, șeful de la Leningrad, în al cărui fief fusese construit canalul. Cartea însăși era o dovadă elocventă: vădit și monoton mistificatoare, dezgustătoare și lașă. Intervențiile întâmplătoare ale lui Gorki sunt, în această perioadă, de nerecunoscut. Gorki vorbește în dialectul regimului, pe un ton de triumfalism glacial.

Abia uciderea lui Kirov (decembrie 1934) a străpuns coma spirituală a lui Gorki. Stalin se aștepta la asta. La câteva ore

---

[161] Băiatul i-a povestit, printre altele, de „proba țânțarilor”: aceste insecte, ca niște piranha ai aerului, puteau transforma un om în schelet în câteva ore. De asemenea, deținuții erau legați de bușteni și apoi prăvăliți pe treptele de piatră ale fortăreței (n.a.).

[162] Nu era suficient de adânc. Soljenițîn a vizitat locul mulți ani mai târziu. A stat o zi întreagă acolo și a văzut doar două barje (n.a.).

după crimă, cekiştii au încercuit vila lui Gorki din Crimeea – ca să-l protejeze sau să-l împiedice să vorbească public? Erau acum în joc două realități paralele. Îndemnat de Stalin să li se alăture celor care condamnau teroarea individuală (după uciderea lui Kirov), Gorki a răspuns că el, unul, condamna şi teroarea de stat – ceea ce echivala cu o acuzație de crimă. Când s-a întors la Moscova, organele s-au apropiat şi mai mult. Gorki le-a spus prietenilor că se găsea în „arest la domiciliu”. Carantina lui era simbolizată bizar de faptul că exemplarele din *Pravda* pe care le citea erau contrafăcute special pentru el („ştirile despre arestări”, după cum observă Tucker, „erau înlocuite de ştiri despre prinderea racilor şi alte asemenea”). Izolarea a sporit în mai 1935, când fiul adoptiv al lui Gorki, Maxim Peşkov, totodată intermediarul lui, a murit misterios din cauza unei afecțiuni minore. S-au înrăutățit şi problemele la plămâni ale lui Gorki. Stalin, însoțit de Molotov şi Voroşilov, i-a făcut o vizită la căpătâi. Gorki a murit pe 18 iunie 1936 şi a fost înmormântat cu onoruri de stat. Două luni mai târziu, vechiul lui prieten Kamenev s-a prezentat în boxă (şi ulterior la execuție) într-un proces pe care Gorki ar fi trebuit să-l denunțe.

E dreptul nostru să credem că niciunui personaj din istorie nu i se cuvine prezumția de nevinovăție mai puțin decât lui Stalin, însă acesta a fost mai puțin implicat în moartea lui Gorki (şi a fiului său) decât în cea a lui Kirov. Evoluând de la „teroarea tăcută” a excluderilor din partid la şocul Marii Terori ca atare, Stalin ajunsese acum la apogeul improvizațiilor anarhice – acrobatul nebun al multiplelor păcăleli, umplând o gaură aici, astupând o groapă dincolo, în edificiul vibrant al propriei realități. În procesul de mai târziu al lui Buharin şi al celorlalți (1938), s-a susținut că Gorki fusese ucis de medicii lui, care erau ei înşişi creaturile comandantului cekist Iagoda. Iagoda a fost, bineînțeles,

executat; la fel au pățit medicii Levin şi Kazakov.[163] „Uciderea lui Gorki”, o afacere stupidă şi croită din bucăți (medicii l-au îndemnat să stea lângă focuri aprinse şi să viziteze oameni care erau răciți), pare jenant de străvezie şi conferă evenimentului o improbabilitate nemeritată. Întregul caz pare o improvizație: complotul lui Iagoda a fost prezentat ca o mişcare teroristă împotriva conducerii şi prin urmare Gorki a fost lichidat (spiritului său nu i-ar fi plăcut deloc s-o afle) ca unul dintre stalinişti cei mai îndârjiți. Oricum, se pare că exista o regulă cu un posibil substrat metafizic: ori de câte ori Stalin dorea moartea cuiva, i se făcea pe plac.

Gorki încerca în acea perioadă să-şi recâştige integritatea. Dar în fond de ce şi-o pierduse? Soljenițîn e necruțător:

> Comportarea jalnică a lui Gorki după întoarcerea din Italia şi până la moarte eu o puneam pe seama rătăcirilor lui şi a slăbiciunii de minte. Dar corespondența anilor ’20, publicată recent, incită la o explicație de mult mai joasă condiție: interesul. Ajuns la Sorrento, Gorki a fost uimit nevăzând în jurul lui nici un fel de glorie mondială, iar mai apoi – nici bani (or, numai servitorii lui alcătuiau o veritabilă curte). Era clar că pentru a obține bani şi pentru a-şi revigora gloria trebuia să se întoarcă în Uniune, acceptând toate condițiile. Aşa a ajuns prizonier voluntar al lui Iagoda. Iar Stalin a încercat să-l ucidă din exces de prudență: Gorki ar fi proslăvit cu aceeaşi seninătate şi anul ’37.[164]

---

[163] Au fost implicați şi alți medici – atât de mulți (ne spune Conquest), încât în închisori şi lagăre au ajuns să fie cunoscuți sub termenul generic de „gorkişti” (n.a.).

[164] Aleksandr Soljenițîn, *op. cit.*, vol. II, p. 45.

Înțelegem supărarea lui Soljenițîn (ultima propoziție conține două insulte definitive), dar nu prea îi putem subscrie. Vanitate, venalitate – posibil; însă Gorki se clătina, orbecăia, suferea. El s-a întors în Rusia fiindcă la un anumit nivel a simțit, poate cu aroganță, că era în stare să modereze sistemul – să-l modereze pe Stalin – dinăuntru. Şi-a amanetat sufletul şi pe urmă a încercat să-l răscumpere.

Lui Gorki i s-a îngăduit, aberant, o ultimă călătorie în Crimeea – din motive de sănătate. Într-o noapte, scăpând de sub supravegherea medicilor, a ieşit pe o fereastră şi s-a furişat în grădină. Tucker scrie (parafrazându-şi sursa): „Gorki şi-a ridicat privirea spre cer. Pe urmă s-a apropiat de un copac, i-a strâns crengile în brațe şi a rămas acolo plângând.” Avea multe motive de plâns. În general, scriitorii nu află cât de puternic le e talentul: asta începe să se afle odată cu necrologul. În URSS, scriitorii aflau cât de puternic le era talentul cât încă erau în viață. Dacă talentul era puternic, doar norocul sau tăcerea puteau să-i salveze. Dacă talentul era anemic, puteau să supraviețuiască prin compromisuri. În acest fel, pentru scriitori bolşevicii exercitau prometeic puterea: ei convocau posteritatea şi o inserau în actualitate.

Printre hârtiile lui Gorki a fost găsit un anumit document. La citirea lui, Iagoda a înjurat şi a apus: „Oricât de mult i-ai da să mănânce lupului, tot spre pădure îl trage ața”. (E o situație unică: Iagoda este, aici, mai generos decât Soljenițîn.) În document, Gorki şi-l imaginase pe Stalin ca pe un purice – un purice care atinsese proporții enorme şi incontrolabile, „nesătul de sângele omenirii” (în adnotarea lui Conquest), „dar funciarmente parazitar”. Şi poate că ar trebui să facem din acel purice uriaş o ploşniță gigantică, fiindcă Stalin şi-a dorit cu ardoare – şi a provocat – politizarea somnului. A asasinat somnul.

Cu o solemnitate uşor de imaginat, Stalin însuşi a condus procesiunea funerară pentru Gorki. Prietenia pătimaşă a celor doi bărbaţi se fixa acum în mitologia sovietică. Două săptămâni mai târziu, cele trei ziare pe care le edita Gorki au fost închise, iar angajaţii lor arestaţi, la un loc cu alţi cunoscuţi de-ai lui.

Demian Bednîi: Demian cel Sărac. Maxim Gorki: Maxim cel Necăjit. Iosif Groznîi: Iosif cel Groaznic.

Sfârşitul

Iată cum a sfârşit Ivan în 1584: „a început să i se umfle tot mai rău bărbăţia cu care jignise cumplit pe toată lumea, vreme de mai bine de cincizeci de ani, lăudându-se cu cele peste o mie de virgine pe care le deflorase”.[165] Au fost chemaţi prezicătorii, iar Ivan a căutat alinare pipăind bijuterii. A murit pe când încerca să înceapă o partidă de şah:

> Îşi aşază oamenii[166]... Împăratul cu cămaşa de noapte în neorânduială, cu izmenele şi ciorapii lungi, leşină şi cade pe spate. Mare tărăboi şi tulburare, cineva a trimis după *aqua vita*, altul la spiţer după „gălbenele şi apă de trandafiri”, şi să i-l cheme pe tatăl ca o stafie şi pe doftori. În vremea asta, el era gâtuit şi mort de-a binelea.

---

165 Această însemnare şi următoarele fac parte dintr-o relatare a lui Sir Jerome Horsey de la Company Muscovy din Londra (n.a.).

166 „Cu toţii salvându-i regele, pe care el nu putea sub nicio formă să-l pună în locul lui, cu toţi ceilalţi pe tabla simplă” (însemnarea lui Horsey, care pare prea frumoasă ca să fie adevărată) (n.a.).

„Era gâtuit” înseamnă aici „asfixiat”, fiindcă Ivan a murit din cauze naturale. La fel ca – în mod scandalos – Stalin. I-a trebuit binişor mai mult să se ducă. Şi s-a priceput atât de bine la moarte, încât a arătat că putea să omoare oameni cu violenţă chiar şi din sicriu.

Unul dintre cei peste o sută de artişti evrei executaţi între 1948 şi 1953 a fost legendarul actor Solomon Mihoels. Acesta nu a fost arestat; a fost atras într-o cursă, ucis şi lăsat pe stradă, unde l-a călcat un camion al Ceka. Regimul s-a mulţumit la început să decidă că fusese o moarte întâmplătoare, însă mai târziu a pus în circulaţie versiunea căreia fusese într-adevăr ucis – de CIA, ca să nu deconspire o reţea de spioni americani. Mihoels susţinuse spectacole private la Kremlin. Jucase în Shakespeare pentru Stalin. Îl jucase pe Lear pentru Stalin. Am convingerea că acesta a fost un moment istoric extraordinar. Lear era, bineînţeles, un totalitar din naştere – există diferenţe –, dar Lear *rămâne* meditaţia vizionară centrală asupra minţii totalitare. Să-i fi zvâcnit nasul lui Stalin când l-a auzit pe Mihoels, viitoarea lui victimă, făcându-l cu ou şi cu oţet de pe scenă?

> Se linguşeau pe lângă mine, ca javrele. (...) La toate vorbele mele răspundeau cu sfinţenie, numai da şi nu. (...) Când m-a bătut ploaia prima oară, şi vântul a făcut să-mi clănţăne dinţii, când tunetul n-a vrut să tacă la porunca mea, atunci mi-am dat seama şi i-am mirosit eu cine-mi erau. Da, da, nu erau oameni de nădejde şi de cuvânt; îmi spuneau că sunt atotputernic. Minciună! Un guturai e mai tare ca mine.[167]

[167] William Shakespeare, „Regele Lear”, în *Opere complete*, vol. 7, trad. Mihnea Gheorghiu, Univers, Bucureşti, 1988, p. 187.

Bineînțeles, şi decât Koba. Hruşciov îl prezintă ca fiind neobişnuit de vesel în seara de 28 februarie (şi neobişnuit de beat)[168]; alte relatări amintesc de o noapte de denunțuri sumbre din capul mesei, precum şi de plecarea tăcută şi scârbită a lui Stalin (la ora obişnuită: 4 dimineața). Invitația deschisă la cina de la Kunțevo fusese dintotdeauna o armă cu două tăişuri. În zilele din tinerețe, apropiații de la Kremlin se distraseră cu bătăi cu chifle, cântece, glume şi renghiuri. O farsă tipică era plasarea unei roşii coapte pe scaunul unui Poskrebîşev beat cui (să fi fost oare, ne întrebăm, înainte sau după ce soția lui a fost împuşcată – sau în ambele cazuri?). Lui Stalin îi plăcea spectacolul umilirii – să-l pună pe Hruşciov să danseze căzăceşte, de exemplu. Însă aceşti oameni fuseseră deja umiliți, cu mult înainte de 1953. În acel moment Poskrebîşev dispăruse (dat afară, nimic mai mult), iar ceilalți, îndeosebi Beria şi Malenkov, erau priviți extrem de suspicios. „Sunt terminat", fusese auzit recent Stalin spunându-şi sieşi: „n-am încredere în nimeni, nici măcar în mine." Svetlana spune despre această perioadă că o vizită la tatăl ei o termina psihic timp de câteva zile – iar Svetlana nu se temea pentru viața ei.

Pe 1 martie, Stalin a dat semne de viață pe la amiază, ca de obicei. În bucătărie a apărut semnalul luminos: FĂ CEAIUL. Servitorii au aşteptat degeaba ordinul dat anevoie: ADU CEAIUL. Abia la 11 noaptea ofițerul de serviciu şi-a luat inima în dinți şi s-a dus să cerceteze. Koba zăcea pe jos în sufragerie, cu pijamaua murdară, lângă o sticlă de apă minerală şi un exemplar din *Pravda*. În ochii lui rugători se citea groaza. Când a încercat să vorbească, a scos doar un „zumzet" – puricele uriaş, ploşnița, redusă la bâzâitul unei

---

168 Se pare că Stalin era un băutor moderat, conform standardelor ruseşti. Însă a tot amânat să se lase de fumat (țigări şi pipă) până în 1952, când era deja păgubos de târziu (n.a.).

insecte. Fără îndoială că avusese timp să se gândească la un lucru incomod: toții medicii de la Kremlin erau torturați în închisoare, iar pe lângă asta, Vinogradov, medicul lui personal de mulți ani, era (la insistențele lui Stalin însuşi) „în cătuşe”.

Beria, care se părea că îşi revenise după cine ştie ce dezmăț, i-a făcut o vizită-fulger în noaptea de 1 martie. Însă abia a doua zi dimineață a fost strânsă şi pusă la treabă o echipă de medici (neevrei), impulsionată de obscenitățile şi amenințările lui Beria, în timp ce membrii Politburoului se plimbau agitați în camera de alături. Te poți trezi că ai tentația să te uiți mai atent la fişele medicale (să fi fost oare ineditul unei morți naturale?), cu formulările lor care arătau neputința totală. Fragmente:

> ... pacientul stătea întins pe spate pe divan, cu capul întors spre stânga, cu ochii închişi, cu o hiperemie [exces de sânge] moderată pe față; se produsese o urinare involuntară (hainele lui erau ude de urină)... Ritmul cardiac era încetinit... Pacientul se află în stare de inconştiență... Se constată imobilitate la extremitățile drepte şi o tulburare ocazională la cele stângi.
>
> Diagnostic: boală hipertonică, ateroscleroză generalizată cu deteriorarea masivă a vaselor de sânge cerebrale, hemiplegie a mâinii drepte ca urmare a hemoragiei arteriale de centru-stânga, cardioscleroză aterosclerotică, nefroscleroză. Starea pacientului este extrem de gravă.

Asta fiindcă, altfel spus, pacientul suferise un atac cerebral masiv. Medicii au aplicat lipitori – câte patru după fiecare ureche, sugând mulțumite şi nevinovate sângele ploşniței. A fost administrat sulfat de magneziu prin clismă

şi hipodermic. Partea dreaptă a lui Stalin a rămas paralizată; stânga îi zvâcnea când şi când. În următoarele cinci zile, pe când medicii lucrau tremurând, Vasili Djugaşvili intra uneori împleticindu-se şi striga: „Ticăloşii, l-au omorât pe tata!” Pe data de 5 martie, la 21:50, Stalin a început să transpire din greu. Svetlana se uita şi aştepta. Iată rândurile ei de adio:

> În ultimele douăsprezece ore lipsa de oxigen a devenit acută. Faţa şi buzele i s-au învineţit... Agonia morţii a fost cumplită. Şi-a dat duhul sufocându-se, în timp ce noi ne uitam. În ceea ce a părut cu adevărat clipa de pe urmă, a deschis ochii şi i-a privit pe toţi cei din cameră. A fost o privire teribilă, nebunească sau poate furioasă, şi plină de frica morţii... [Apoi] a ridicat brusc mâna stângă, ca şi cum ar fi arătat spre ceva deasupra şi ar fi atras un blestem asupra tuturor. Gestul a fost de neînţeles şi plin de ameninţări.

Ce făcea? Orbecăia după putere.

Stalin murise – dar încă nu terminase. Îi plăcuse dintotdeauna să-i macine pe oameni, să-i fărâmiţeze, să-i lase fără aer şi spaţiu, fără scăpare; îi plăcuse dintotdeauna să-i îngrămădească şi să-i bage la zdup, să-i vâre în ţarc şi să-i lipească unul de altul: „coteţul” de primire de la Lubianka, cu trei prizonieri la fiecare metru de spaţiu; Ivanovo, cu 323 de oameni într-o celulă prevăzută pentru douăzeci, sau Strahovici, cu douăzeci şi opt de oameni într-o celulă destinată carcerei; sau treizeci şi şase într-un compartiment de tren, sau dubele atât de ticsite, încât *urka* nici măcar nu puteau să fure din buzunare, sau *zekii* legaţi câte doi şi aşezaţi ca buştenii în spatele camionului – în drum spre execuţie... În ziua înmormântării lui Stalin, mulţimi uriaşe, debordând de durere prefăcută şi de iubire prefăcută, s-au prelins prin Moscova cu o densitate

periculoasă. Când, într-o gloată tot mai compactă, nu mai eşti stăpân pe mişcări şi trebuie să te lupţi ca să respiri, panica te face să-ți dai seama de un lucru simplu şi dureros: că dacă moartea va veni, ea va fi adusă aici de viață, de prea multă viață, de o supraabundență a vieții. Şi oricum, ce făceau toţi acei oameni acolo – îl jeleau pe *el*? În ziua aceea, mult mai mult de o sută de oameni au murit asfixiaţi pe străzile din Moscova. Aşa că Stalin, îmbălsămat în sicriu, a continuat să facă lucrul la care se pricepea de minune: să-i strivească pe ruşi.

Perfecţiunea negativă

În timpul pregătirilor pentru procesul demonstrativ al socialiştilor revoluționari, Lenin i-a scris Comisarului pentru justiție (mai 1922):

> Tovarăşe Kurski!
>
> În urma discuției noastre, îți trimit o schiță a unui paragraf suplimentar din Codul Penal... Conceptul de bază este clar, sper (...): să se pună bazele unui statut în egală măsură principial şi autentic sub aspect politic (nu doar limitat juridic), ca să se furnizeze motivație pentru *esența* şi *justificarea* terorii, pentru necesitatea ei, pentru limitele ei.
>
> Tribunalul nu trebuie să excludă teroarea. Ne-am fura căciula sau am înşela dacă am promite asta, iar ca să oferim o temelie terorii şi s-o legalizăm pe bază de principii, clar, fără ipocrizie şi fără cosmetizări, e necesar să formulăm asta cât mai accesibil cu putință,

fiindcă doar justețea revoluționară și o conștiință revoluționară vor oferi condițiile pentru transpunerea ei în practică, într-o măsură mai mică sau mai mare.

Cu salutări tovărășești,

LENIN

„Teroarea este un instrument puternic al politicii”, a spus Troțki, „și ar trebui să fii ipocrit ca să nu înțelegi asta.”

Constatăm că amândoi sunt dornici să evite ipocrizia.[169] Nu, să nu arătăm deloc ipocrizie. Teroare, da, dacă trebuie. Dar nu cumva să arătăm ipocrizie. Scrisoarea lui Lenin către Kurski reia o sugestie mai veche: „Tovarăşe Kurski! După părerea mea, ar trebui să extindem execuția prin împuşcare (permițând înlocuirea exilului în afara țării) pentru toate activitățile menşevicilor, socialiştilor revoluționari etc.”. Privind chestiunea din punctul de vedere al PR-ului, Lenin continuă: „Ar trebui să găsim o formulare care să lege aceste activități *de burghezia internațională*”. Cursivele lui; ipocrizia, tot a lui. Teroarea de stat este isterie de stat; toate încercările, oricât de detaşat ar fi ele întreprinse, „de a o legaliza pe bază de principii şi fără

---

[169] N. V. Krîlenko (care a fost procuror la procesul socialiştilor revoluționari şi la un moment dat comisar pentru Justiție) susținea că *legile* erau ipocrite. „Unul dintre sofismele cele mai răspândite ale ştiinței burgheze este că susțină că tribunalul... este o instituție a cărei sarcină este să înfăptuiască un fel de «justiție» specială, care se află mai presus de clase... «Fie ca justiția să aibă câştig de cauză în instanță» – cu greu poți concepe o batjocorire mai amară a realității decât asta.” În iulie 1938, lui Stalin i s-a înmânat o listă cu 138 de oameni; cuvintele „Împuşcați-i pe toți” îi însoțesc semnătura. Numele lui Krîlenko era şi el pe listă. Procesul lui a durat douăzeci de minute (cu un minimum de birocrație), iar procesul-verbal a avut nouăsprezece rânduri. O fi fost suficient de neipocrit pentru el? (n.a.).

ipocrizie", se vor dovedi până la urmă ipocrite. Şi cum să interpretăm enunţul lui Troţki? Ar „trebui să fii ipocrit", susţine el, „ca să nu înţelegi" că „teroarea este un instrument puternic al politicii". „Ca să nu înţelegi" este aici un eufemism pentru „ca să nu acţionezi pe baza ei": în fond, pe adversarii lui politici nu-i deranjează că a *înţeles*-o. Troţki ar fi trebuit să spună „sentimental" în loc de „ipocrit". Toată lumea ştie că teroarea e nesentimentală. Dar încă nu suntem convinşi că e neipocrită. Într-un sens mai larg, desprindem de aici ideea că Lenin şi Troţki au fost atenţi la pericolul ipocriziei.

De fapt, bineînţeles, ipocrizia a înflorit sub bolşevici, la fel ca hiperinflaţia. Nu vreau să fiu spiritual când spun că ipocrizia a devenit viaţa şi sufletul partidului – la drept vorbind, şi ăsta ar fi tot un eufemism. Ipocrizia n-a ştiut ce o lovise în octombrie 1917. Până atunci, ea ieşise de câteva ori în evidenţă în politică, în religie, în comerţ; îşi jucase rolul în nenumărate interacţiuni sociale; apăruse în multe romane victoriene şi aşa mai departe; însă nu i se ceruse niciodată să satureze o şesime a planetei. Privind în urmă, ipocrizia ar fi putut zâmbi în faţa propriei sale reticenţe de mai devreme, fiindcă n-a trecut mult şi s-a obişnuit cu zonele înalte ale ierarhiilor.

Acest viciu înfloreşte când cuvintele şi faptele îşi abandonează total contiguitatea. Înainte de-a examina cuvântul „revoluţie" (primul pas), să ne gândim la pasul al doilea: „dictatura proletariatului". Simplă notă de subsol la Marx, sintagma a fost fetişizată de bolşevici sub forma „avangardismului": revoluţionarii de elită întemeiază o dictatură în *numele* proletariatului; cu timpul, proletariatul dezvoltă o simplă „conştiinţă sindicală" şi prinde din urmă avangarda; apoi avangarda, statul, atinge celebra fază a „veştejirii" şi se „realizează" comunismul deplin. Bolşevicii, după cum ştim, s-au blocat la prima fază a procesului şi n-

au mai ieşit din ea (deşi într-un sens au reuşit să se veştejească, un „scurt” secol mai târziu, nelăsând nimic în urmă). Lenin a fost, prin urmare, ipocrit când a scos sindicatele în afara legii pe motivul că proletariatului îi plăcuse dintotdeauna puterea dictatorială.

Rusia n-a avut parte niciodată de dictatura proletariatului.

Lucrul de care a avut parte a fost dictatura proletarului.

Rusia a avut parte de Stalin şi de perfecţiunea negativă.

(1) În timpul foametei din 1933, Moscova şi-a continuat politica de rusificare în Ucraina, epurând toate instituţiile (inclusiv Camera de Măsuri şi Greutăţi şi Consiliul pentru Geodezie). Un oficial care intrase în vizor, Skripnik, a reacţionat energic: a contraatacat, iar pe urmă s-a împuşcat. Necrologul oficial i-a prezentat sinuciderea ca pe „un gest de slăbiciune cu totul nedemn de un membru al Comitetului Central al Partidului Comunist al Uniunii”.

(2) Din *Marea teroare*: „Calea sigură pentru ca un acuzat să ajungă să fie împuşcat era aceea de a nu-şi recunoaşte vina. În atare situaţie, el nici nu mai apuca să fie judecat public, ci pierea fie în rigorile anchetei preliminare, fie împuşcat, precum Rudzutak, în urma unui proces de douăzeci de minute, desfăşurat cu uşile închise. Logica tribunalului lui Stalin era diferită de ceea ce se obişnuieşte prin alte părţi. Singura şansă de a evita moartea era de a recunoaşte totul şi a prezenta cea mai nefavorabilă variantă a tuturor activităţilor. Este adevărat că rareori viaţa omului putea fi salvată, chiar şi în asemenea condiţii.”

(3) În timpul colectivizării, pe când ţăranii îşi omo-rau animalele, se spune despre comandantul operaţi-unilor de achiziţionare a cerealelor din Ucraina, care urma să se îmbuibe în aşteptarea luptei iminente (adică a terorii prin înfometare), că ar fi declarat: „pentru prima dată în istoria lor sordidă, ţăranii ruşi au mâncat carne pe săturate”.

(4) Iată ce scrie Robert Tucker despre execuția lui Kamenev şi Zinoviev, cărora Stalin promisese inițial să le cruțe viețile: „Nu doar că i-a umilit, i-a exploatat şi i-a distrus, dar i-a făcut să moară ştiind că se înjosiseră şi se mânjiseră public, pe ei şi pe mulți alții, închişi pentru vina *lui* în uciderea lui Kirov, duplicitatea *lui* supremă şi conspirația *lui* teroristă împotriva partidului-stat. Ei recunoscuseră că reprezentau o varietate de fascism, când exact asta introducea Stalin în Rusia prin acest pseudoproces, printre multe altele; şi au sfârşit târându-se în fața ucigaşului lor şi preaslăvindu-l – *numai şi numai ca să-i servească scopurile.*”[170] În cea de-a patruzeci şi treia scrisoare fără răspuns către Stalin, Buharin a scris: „Nu simt pentru dumneavoastră, pentru partid şi pentru cauză nimic altceva decât o mare şi nemărginită iubire. Vă îmbrățişez în gândurile mele...” Puțini ucigaşi le-au cerut aşa ceva victimelor – să meargă la moarte cu vorbe de alint pe buze. Însă asta era dimensiunea înfrângerii, dimensiunea deficitului, pe care o pretindea Stalin.

(5) Uneori apelurile la clemență treceau din mână în mână la masa conducătorilor. În josul unuia dintre ele, din partea unui comandant militar nevinovat, în ajunul execuției, s-au scris următoarele: „Un ghem de minciuni. Împuşcați-l – I. Stalin”; „De acord. Ticălos! O moarte de câine pentru un câine – Beria”; „Maniac – Voroşilov”; „Porc! – Kaganovici”.

[170] Acest crescendo al indignării ar fi putut să continue. Soția lui Kamenev a fost arestată în 1935 şi împuşcată în 1941; fiul lui cel mare a fost arestat în 1937 şi împuşcat în 1939 (fiul cel mic a supraviețuit unui orfelinat cekist şi gulagului). Cei trei frați ai lui Zinoviev au fost împuşcați, la fel ca una dintre surori; celelalte trei surori, împreună cu trei nepoți (dintre care unul a fost împuşcat), o nepoată, un cumnat şi un văr au fost trimişi în lagăr; Stepan, fiul lui, a fost împuşcat (n.a.).

(6) În 1948, Stalin a făcut următoarea adăugire la biografia lui oficială, *Cursul scurt*: „În diferite etape ale războiului, geniul lui Stalin a găsit soluția corectă, care a ținut cont de toate împrejurările... Iscusința lui militară s-a manifestat atât în defensivă, cât şi în ofensivă. Geniul personal l-a făcut să ghicească planurile inamicului şi să le dejoace.” Ulterior Stalin a avut o adăugire la adăugire: „Cu toate că şi-a îndeplinit sarcina de conducător al partidului cu o pricepere desăvârşită şi s-a bucurat de sprijinul neprecupețit al întregului popor sovietic, Stalin n-a îngăduit niciodată ca munca să-i fie afectată de cel mai mic semn de vanitate, îngâmfare sau adorare de sine”.

(7) Din ce în ce mai mult, pe măsură ce se instala Teroarea prin Foamete, țăranii furau cereale ca să nu moară. O lege nouă a politizat delictul, stipulând că toți aceşti hoți aveau să fie tratați ca duşmani ai poporului şi aveau să primească un *decar* sau un *super*. „La începutul lui 1933”, scrie Volkogonov, „peste 50 000 de oameni, mulți dintre ei în pragul inaniției, fuseseră condamnați”. Folosirea *cuvântului* „foamete” se pedepsea la fel. „Vrednicii secerători”, conform formulei glumețe a lui Stalin, nu ştiau că mor de foame ca urmare a unei politici guvernamentale. Ştiau însă foarte bine că mor de foame. Şi era un delict capital să observi acest lucru. În esență, oamenii erau ucişi rapid pentru delictul capital de-a spune că erau ucişi încet.

Ne dăm seama de ce are nevoie Soljenițîn de înjurături, de cursive, de semne ale exclamării, de un sarcasm devastator. Când erai încătuşat la un loc cu alții, te puneau să cânți:

Noi, armata de la canal, suntem oameni dârji
Dar nu asta e trăsătura noastră principală;
Am fost prinşi în ițele unei epoci mărețe
Spre a fi puşi pe drumul drept al vieții.

Sau – stând parcă să-ți izbucnească din piept:

Fie cântarea cât de măiestrită
Noi ştim: nicicând nu vom putea cânta
Această ţară neasemuită,
Patria muncii – ţara mea şi-a ta.

(...) Asemenea lucruri îţi strivesc sufletul într-atât, încât vei sfârşi prin a plânge după rotmistrul Kurilko, după scurta alee a împuşcaţilor, după franca strâmbătate solovceană.

Dumnezeule! Pe fundul cărui canal vom putea îneca acest trecut??![171]

Partea a treia

CÂND NOI, MORŢI, ÎNVIEM

[171] Alexandr Soljeniţîn, *op. cit.*, vol. II, p. 79.

Scrisoare către un prieten

Vila La Galana
Calle Los Picaflores
Esquina Los Biguá
José Ignacio,
Maldonado,
Uruguay.
10 februarie 2001.
Tovarăşe Hitchens!

Îmi *place* felul în care se salutau bolşevicii între ei în scrisori şi o să fiu dezamăgit dacă în urma anchetei o să iasă la iveală că semnul exclamării era un obicei naţional – la fel cum americanii mizează pe punct şi virgulă, pe când englezii rămân la ruşinoasa, dar intima virgulă. Îmi *place* salutul „de şoc” al tovarăşilor, cu sugestia că e posibil ca destinatarul să fi căzut pradă unei reverii deviaţioniste şi cu sugestia, decurgând din prima, că ar fi bine să se smulgă din reverie şi să se ocupe din nou de cote, sub ameninţarea pedepsei cu moartea dacă nu o face. Îmi place aerul de ameninţare, de vigilenţă, de nesomn. Dat fiind locul unde mă aflu în prezent, aş fi putut respecta ceea ce probabil că era obiceiul la POUM[172] şi mi-aş fi putut începe şi eu mesajul cu un semn al exclamării inversat, silindu-l pe tovarăş să se tensioneze şi mai repede.

Emisfera nordică, cel puţin în lunile cărora le spunem *noi* iarnă, este, mă tem, o păcăleală. Iată cum ne plimbăm cu toţii pe aici, cu zâmbetul recunoscător şi plin de încredere al

---

172 *Partido Obrero de Unificación Marxista*, secta eretică din Catalonia, decimată cu sălbăticie de Ceka în timpul Războiului Civil din Spania pentru înclinaţia ei troţkistă (n.a.).

unei Bambi de-abia salvate. E un ținut cu mii de kilometri de plaje, *tormentas* spectaculoase şi gândaci care se răsucesc cu burta în sus şi se zvârcolesc, mari cât Gregor Samsa. Fernanda a învățat să înoate, Clio a învățat să vorbească, iar eu am învățat să rostesc o frază acoperitoare în spaniolă – *Yo siento mucho, pero no puedo ayudar* (a, şi la fel de polivalentul *Yo no sé nada*).[173] Îmi lipseşte doar prezența celorlalți copii. Mi-e dor de ei. Şi mi-e dor de soră-mea Sally, pe care ai cunoscut-o. De la o vreme, de ce, nu ştiu, mi-am pierdut veselia. Acum *ştiu* de ce – dar a durat ceva. „În ultima vreme – de ce, nu ştiu – mi-am pierdut toată voioşia, m-am lăsat de toate obişnuitele exerciții; şi, într-adevăr, sufletul îmi este atât de apăsat, încât acest frumos tărâm, pământul, îmi pare un promontoriu sterp; firmament ce se-nalță deasupra noastră, această boltă falnică împodobită cu scântei de aur, cum să spun, nu-mi pare alta decât un vălmăşag odios şi infect de miasme."[174] Mi-a trebuit destul de mult până să găsesc discursul, fiindcă eram sigur că Hamlet stătea de vorbă cu Horațio, nu cu Rosencrantz şi Guildenstern, ceea ce face deznădejdea lui Hamlet şi mai prăfuită şi aruncată cât colo... Deci cuvintele-cheie sunt „de ce, nu ştiu". Hamlet nu înțelege pe deplin că nefericirile lui metafizice reprezintă un simptom subliminal al suferinței; exact ăsta a fost şi cazul meu. Credeam că sunt bolnav, credeam că *mor* (poate că de fapt asta cere doliul de la tine). Literatura ne oferă avertismentele astea despre întâmplările importante, însă nu *recunoaştem* avertismentele până când întâmplările nu vin şi trec. Isabel, mai veche decât mine în pierderea unui frate, mi-a spus că

---

[173] „Îmi pare foarte rău, dar nu pot să vă ajut." „Nu ştiu nimic." (n.a.)

[174] William Shakespeare, „Hamlet", în *Opere complete*, vol. V, trad. de Leon D. Levițchi şi Dan Duțescu, Univers, Bucureşti, 1986, actul II, scena 2, p. 362.

trebuie să iei totul ca pe vremea de afară – da, ca pe lapovița care-ți biciuieşte fața. Alte ceruri pun alte întrebări. Chiar şi cerul candid al Uruguayului. Dar mai multe despre asta data viitoare, şi chiar o să fie mai multe, mult mai multe, şi pe urmă altele, şi iar altele.

Chiar înainte să plecăm am avut câteva seri foarte plăcute cu Conqueştii. Bob mi-a spus: „Ții minte că ți-am sugerat, de mult, să-ți intitulezi următorul roman *Cupid Stunts*?" Am răspuns că țin minte şi am citat şi analogul *Cunning Stunts* din Nabokov (să fie oare din *Lucruri transparente*?) Pe urmă (sec, profesoral) a spus: „Bineînțeles, există şi *The Cotton Runts*.[175] „Ce este *The Cotton Runts*?" l-am întrebat. Iar el mi-a spus: „Un roman realist-socialist despre copiii din mahalalele din Lancashire afectați de prăbuşirea industriei textile"... Dacă Nietzsche are dreptate şi gluma este epigrama de la moartea unui sentiment, atunci gluma *asta* e un masacru. Am râs atât de mult, încât a început şi el; pe când ne potoleam, şi-a scos ochelarii şi şi-a şters o lacrimă cu degetul mic. Cred că i-am amintit de Kingsley – fiindcă bărbații din familia Amis se îndoaie din şale când râd şi-şi țin ochii strâns închişi, ca să evite orice alte distrageri. Şi mai curios, el îmi aminteşte *mie* de Kingsley. Fiindcă e cu adevărat înfricoşător de neschimbat, nu? Ții minte că în *Letters*, când Kingsley şi Larkin făceau schimburi de văicăreli sincere şi elocvente despre bătrânețe, Kingsley spune neîncrezător că „Bob îi dă înainte ca şi cum nu s-ar fi întâmplat nimic"? (Liddie[176] spune că pur şi

---

[175] Citatul din Nabokov e, fireşte, altă chestiune, dar cititorilor americani ar trebui să li se spună că, în engleză, cuvântul din acest calambur înseamnă ceva gen „țărănoi prost" şi nu are conotație sexuală (n.a.).

[176] Liddie Neece, a patra doamnă Robert Conquest. „Liddie şi cu mine ne căsătorim", i-a spus el tatei. „Bob, nu poți să faci asta. *Din nou*." „Păi,

simplu „se trezeşte fericit”. Dumnezeule, *asta* trebuie să faci?) În limerick-ul celor Şapte Vârste[177], el încă oscilează între versurile trei şi patru – la aproape optzeci şi cinci de ani. Cum avansează cu memoriile? O să aflăm despre perioada Pierce Brosnan de la Foreign Office? Când îi mai vezi, transmite-le dragostea mea şi spune-le că o să fiu gata în iunie. Şi-acum, înapoi la treabă.

Tovarăşe Hitchens! Probabil că sunt foarte puţine lucrurile pe care nu le ştii din paginile astea. Ştii deja, aşa stând lucrurile, că bolşevismul deţine un palmares de infamii şi de tâmpenii pentru care dicţionarele sunt neîncăpătoare; mai mult, că miros de la o poştă. Aşa că încă nu mi-e clar de ce n-ai vrut să te distanţezi şi mai mult de acele evenimente decât ai făcut-o, cu veneraţia ta pentru Lenin şi cu discipolatul troţkist pe care nu l-ai regretat. Aceşti doi oameni nu doar că l-au precedat pe Stalin. Ei au creat un stat poliţienesc funcţional, pe care Stalin să-l folosească mai târziu. Şi i-au arătat un lucru remarcabil: că era posibil să conduci o ţară prin libertate moartă, minciuni şi violenţă – plus o făţărnicie fără fisuri. În timpul uneia dintre cele patru sau cinci seri ale noastre pe această temă, ai subliniat discret că prestaţia lui Lenin a fost „neipocrită”. Stau şi mă mir. Oare făţărnicia fără fisuri a unui om care a condus lumea nu tocmai perfectă a Uniunii Sovietice, între 1917 şi 1924, nu este automat *ne*-neipocrită? Neoficial, Lenin era în stare să spună adevărul, admiţând pe şleau că anumite politici avuseseră anumite rezultate (neplăcute). Însă nimic din toate astea nu ne pregăteşte pentru judecata lui Bunin, pe care o împărtăşesc din ce în ce mai mult:

---

mi-am zis că încă una şi mă duc.” Asta a fost cu douăzeci şi doi de ani în urmă (n.a.).

[177] Şapte vârste: întâi verşi şi scânceşti, / Apoi de şcoală sătul eşti, / Apoi cordeală; şi apoi bătăi, / Apoi vorbeşti de alţii şi de-ai tăi, / Apoi stai în papuci; şi-apoi băleşti (n.a.).

Lenin, „acel imbecil moral congenital”. O să mă întorc mai încolo, dacă se poate, la Troţki.

E interesantă evoluţia răposatului Dmitri Volkogonov, nu crezi? Cartea lui, *Stalin: Triumph and Tragedy*, a apărut în 1989; şi deşi coperta ediţiei mele broşate e ticsită de citate ca „un rechizitoriu masiv” şi aşa mai departe, ea e de fapt relativ indulgentă. În 1988 Volkogonov nu ştia că Stalin era răspunzător pentru soarta părinţilor lui (şi a doi unchi). A aflat mai târziu, direct din arhive: tatăl lui fusese împuşcat în timpul Terorii fiindcă i se găsiseră acasă câteva scrieri ale lui Buharin, iar mama lui murise „în exil” – cu alte cuvinte, ca o femeie de stradă hărţuită de poliţie. Dmitri avea nouă ani în 1937; începea să simtă cum era viaţa, dar deja înghiţise ideologia... *Stalin*-ul lui are puncte moarte şi presupuneri tacite (e aproape glumeţ în ceea ce priveşte reprimarea clerului). Asta fiindcă era în continuare credincios – din punct de vedere politic. Dispariţia acestei credinţe a fost complexă şi parţial fără legătură cu revolta filială, având ceva din „melancolia unei mahmureli a spiritului”.[178] O contrarevoluţie dezgustătoare a minţii, a inimii, a sufletului, a măruntaielor. Celelalte cărţi din trilogie ale lui Volkogonov, *Troţki: eternul revoluţionar* (1992) şi *Lenin: o nouă biografie* (1994)[179] continuă o curbă *ascendentă* de silă şi disperare. „Poate că singurul lucru pe care l-am realizat în viaţa asta”, a scris el (când viaţa i se apropia de sfârşit), „a fost să mă dezic de credinţa pe care o nutrisem atâta timp.” Felul cum s-a produs *perestroika* internă a lui Volkogonov îmi e cu desăvârşire străin; însă această remarcă discret extraordinară poate să dea frâu liber imaginaţiei.

---

[178] Aceste sentimente sunt prezentate în *Autopsy for an Empire*. Volkogonov a murit la scurt timp după terminarea ei, în 1995 (n.a.).

[179] Datele publicării în Rusia. În Occident ele au apărut în ordine inversă (n.a.).

Tu trebuie să înțelegi procesul mai bine decât mine, fiindcă ai trecut prin el – măcar parțial. Restructurarea *ta* rămâne însă incompletă. De ce? Admirația pentru Lenin şi Troțki e lipsită de sens fără admirația pentru teroare. Ei înşişi nu ți-ar dori admirația dacă n-ar reuşi să includă admirația pentru teroare. Admiri teroarea? Eu ştiu că admiri libertatea. Cu ceva timp în urmă ți-am spus că 1989 a fost un punct de cotitură în evoluția ta ca scriitor. Până atunci, proza ta îmi dăduse întotdeauna impresia unei deschideri incomplete – sentimentul că s-ar putea ca anumite adevăruri să fie amânabile. Pe urmă ai scăpat de inhibiția aia, iar vocea ta de scriitor a dobândit o nouă calitate: libertatea.

Văzut din punctul de vedere al libertății şi doar al libertății, Octombrie n-a fost o revoluție politică stând în şaua unei revoluții populare (februarie). A fost o contrarevoluție. „Tulburările" din 1921 – în forțele armate (rebeliunea de la Kronstadt şi din alte locuri), în ce a rămas din proletariat după Războiul Civil (greve, demonstrații, mişcări de stradă) şi în mediul rural (o răscoală a țăranilor care a implicat milioane de participanți) – au constituit o revoluție populară mult mai profundă decât cele din 1917 şi 1905.[180] Bolşevicii i-au spus, bineînțeles, contrarevoluție şi au reprimat-o sângeros. Când, de fapt, revoluția *lor* a fost contrarevoluția. Ăsta a fost elefantul – mamutul gălăgios, sforăitor şi băşinos – din sufrageria Kremlinului. Întemeiat pe un hău de neadevăr, bolşevismul s-a dedicat carierei de falsitate ieftină, atingând neveridicitatea universală şi ideală sub Stalin. Libertatea fragilă a perioadei interrevoluționare a fost înlocuită de nelibertate, de libertatea moartă, cum o numeşte Vasili Grossman. Ăsta e lucrul care contează:

---

[180] Marinarii din Kronstadt şi celelalte grupuri chiar s-au intitulat *revoluționari* şi au luptat sub un steag roşu (n.a.).

> Istoria omului este istoria libertății lui (...) Libertatea nu este necesitate înțeleasă, aşa cum credea Engels. Libertatea este direct opusă necesității, libertatea înseamnă biruirea necesității. La temeliile sale progresul este progresul libertății omeneşti. Dar chiar viața însăşi este libertate, evoluția vieții este evoluția libertății.[181]

Prin urmare, pot să fac o sugestie? Ar trebui să reciteşti cele douăzeci şi patru de volume ale lui Lenin în felul următor: de fiecare dată când vezi cuvintele „contrarevoluție" sau „contrarevoluționar", scoate-l pe „contra", şi de fiecare dată când vezi cuvintele „revoluție" sau „revoluționar", adaugă-l la loc.

Băiatul tău, Troțki. Nu, n-am citit *Profetul înarmat*, *Profetul neînarmat* şi *Profetul proscris* de Isaac Deutscher, dar am citit cartea lui Volkogonov, *Troțki: eternul revoluționar* (pune în loc „contrarevoluționar". Şi ce-i cu toate chestiile astea cu „etern" şi cu „profetul"? Al cui profet a fost? Al Angliei comuniste? Al Americii comuniste?). Aşa cum de bună seamă că nu e cazul cu Lenin (am oftat în semn de profundă recunoştință când am aflat recent că nu putea să-şi pronunțe „r"-urile – cred că nu e un lucru bun pentru un revoluționar rus), atracția pentru Troțki e inteligibilă şi are o anumită bază umană. Din capul locului, Troțki avea talent literar – a existat întotdeauna la el o curgere potolită a ritmurilor; în plus, ştia perfect să sintetizeze. Când marinarii din Kronstadt („floarea şi frumusețea revoluției" – pune „contrarevoluție" în loc) şi-au început rebeliunea bine articulată şi principială, el a spus: „Acum țăranul mijlociu ne vorbeşte cu tunurile marinei" – fiindcă forțele armate începuseră să reacționeze la

---

[181] Vasili Grossman, *Panta Rhei*, par. 6.309.

terorismul de stat din mediul rural. (Drept răspuns, Troţki i-a suprimat pe marinari cu o exemplară neînduplecare bolşevică şi n-a menţionat niciodată acest adevăr amânabil în vreuna dintre diversele cărţi de memorii.) Sloganul lui de la Brest-Litovsk („Nici război, nici pace") a fost nesupus şi puternic contraproductiv – dar a fost original: parcă-l aud pe generalul ăla german spunând *„Unerhört!"*[182] Şi aşa mai departe. Însă Troţki nu s-a aflat niciodată în luptă pentru conducere. În întrecerea aceea el a fost un simplu pozeur (citind romane franceze în timpul şedinţelor de la Comitetul Central): la alegerile pentru Congres din 1921, a fost al zecelea (şi n-a ajuns acolo fiindcă ar fi fost mai omenos decât ceilalţi nouă). Mai la obiect, Troţki a acţionat ca o jigodie criminală şi a fost un mincinos afurisit. Şi a făcut-o cu elan. A fost un ucigaş de călugăriţe – toţi au fost. Singurul lucru care poate fi pus în celălalt taler este că a plătit un preţ aproape echitabil. Moartea l-a vizitat pe el şi pe tot clanul. E zguduitor să citeşti lista de Bronsteini şi de cvasi-Bronsteini distruşi de Stalin. Când Troţki i-a oferit public lui Stalin slujba de „gropar al revoluţiei" (pune „al contrarevoluţiei"), s-a spus că nu avea să fie iertat până la a patra generaţie. Şi ar fi putut fi aşa. Aproape toţi cei care-l cunoscuseră, îi vorbiseră sau îl văzuseră de aproape au fost ucişi; sute de mii, milioane de oameni nevinovaţi şi-au pierdut viaţa pentru cine ştie ce legătură imaginară cu el şi cu numele lui. Din câte ştiu, nu există în scrisul lui Troţki nicio trimitere la ce simţea într-o asemenea situaţie. El pare pur şi simplu să fi acceptat că devenise un fel de paratrăsnet al morţii. Pe de altă parte însă, erau cu toţii încărcaţi cu electricitatea violenţei.

Ne întoarcem de unde am plecat. După cum bine intuieşti, agravanta („esenţa sau partea cea mai gravă a

---

[182] Scandalos (germ.).

acuzației") este următoarea: sub bolşevism, valoarea vieții omului s-a prăbuşit. Tu susții că valoarea vieții omului se prăbuşise *deja* – din cauza războiului. Ei bine, argumentul ăsta ar fi avut mai multă greutate dacă a) ar fi existat o prăbuşire asemănătoare (adică totală şi care să dureze treizeci şi cinci de ani) în orice altă țară beligerantă şi dacă b) măcar un Vechi Bolşevic ar fi petrecut o singură zi pe front sau chiar în armată (deşi e adevărat că Stalin a ajuns până la a fi respins la vizita medicală: acel braț stâng flasc, plus „un defect la un picior"). „Revoluționarii cu normă întreagă" şi-au petrecut anii de război în afara țării, într-un exil intern stipendiat de stat şi nesupravegheat sau în închisorile țariste jenant de comode, recitindu-l pe idiotul de Cernîşevski. (Troțki a declarat că-i plăcuse şederea la Fortăreața Petru şi Pavel: a avut parte de tot confortul şi n-a trebuit să se teamă că avea să fie arestat). Tipii cu normă întreagă şi-au tratat impotența până în noaptea aceea din octombrie, când au văzut că puterea zăcea pe străzile din Petrograd şi au ridicat-o „ca pe un fulg". În vara aceea, deviza partidului a fost „Jos pedeapsa capitală reintrodusă de Kerenski!" De fapt, bolşevicii aveau în minte mai mult decât pedeapsa capitală. „Trebuie să scăpăm odată pentru totdeauna", a scris Troțki, „de aiurelile quakeristo-papistaşe despre caracterul sacru al vieții omeneşti." Lucrul la care se gândeau era violența de avangardă: o violență „nemaivăzută de secole" (Conquest); o violență „a cărei amploare şi barbarie să depăşească de departe tot ce avea trecutul național" (Malia).

Ştiu câte ceva despre iacobinismul rus, despre scrierile lui Serghei Neceaev şi ale altora (ucideți-i pe toți cei peste douăzeci şi cinci de ani şi aşa mai departe), însă din capul locului nu mi-e clar cum a supraviețuit ideea paradisului-prin-infern fie şi preț de o clipă. Să ne dăm silința şi să ne imaginăm că „paradisul" pe care promitea să-l

„construiască” Troțki s-a ivit deodată pe locul nivelat de buldozere în 1921. Ştiind că fuseseră sacrificate 15 milioane de vieți pentru amenajarea lui, ai vrea să trăieşti în el? Un paradis cumpărat cu prețul ăsta nu e paradis. Bănuiesc că n-ai vrea să te alături dizgrațiosului „da” al lui Eric Hobsbawm pentru un paradis cumpărat cu un asemenea preț. Mijloacele definesc scopul, cum a spus Kołakowski – iar în URSS mijloacele erau singurul lucru pe care aveai să-l primeşti. Iar contradicția dinăuntrul contradicției e asta: utopistul militant, perfecționistul, e cuprins din prima clipă de o furie răuvoitoare împotriva caracterului evident al imperfectibilității umane. Nadejda Mandelştam vorbeşte despre „aroganța satanică” a bolşevicilor. Există de asemenea nesiguranță şi alienare infernală, precum şi disperare infernală.

Buharin desființează cu pricepere teoria revoluției permanente propusă de Stalin (şi, cu variațiuni, de Troțki):

> Această teorie stranie ridică faptul concret că în prezent lupta de clasă se intensifică la rangul unui fel de lege inevitabilă a dezvoltării noastre. Potrivit acestei teorii stranii, s-ar părea că, pe măsură ce am înainta spre socialism, dificultățile ar creşte, iar lupta de clasă s-ar ascuți, astfel încât, ajunşi la porțile socialismului, ar trebui fie să începem un război civil, fie să pierim de foame şi să ne lăsăm oasele să putrezească acolo.

Iar acum, Hitch, vreau să-ți las două imagini. Nu pot să găsesc sursa pentru niciuna dintre ele şi poate că a fost o scorneală nefondată a minții mele. Oricum.

În primele luni ale Marelui Război Patriotic au existat rapoarte despre bătălii îndârjite între trupe şi „unitățile de

blocare” ale Ceka.[183] Imaginează-ți o asemenea bătălie, cu mitraliere (cert), tancuri (posibil) şi o a treia armată ceva mai încolo pe câmp...

A doua imagine e mai teoretică. *Cealaltă* teorie a revoluției permanente a lui Troțki (ar trebui să-i spunem Revperm) consta în speranța zadarnică a unei serii de revoluții în teritorii străine, procesul încheindu-se cu socialismul global. Un tovarăş important a remarcat că abia atunci – când comunismul va conduce lumea – va fi gata să înceapă munca *realmente* aprinsă a luptei de clasă... Şi mi-am închipuit pe loc un scorpion care se înțeapă singur şi moare. Se ştie, bineînțeles, despre scorpioni că fac asta – când sunt înconjurați de foc, de exemplu. Dar *unde* este focul, pe o planetă comunistă? Este un foc al sinelui. Este ură de sine şi ură de viață. În fond, scorpionul are un motiv „obiectiv” excelent pentru uciderea scorpionului: e *viu*, nu?

Prin urmare, fără salutări anticomuniste, fiindcă aceste gânduri nu fac parte din nimic, dar cu o frățească iubire, ca întotdeauna,

Martin

Începuturile căutării bunei-cuviințe

Într-o seară din toamna lui 1999, soția mea şi cu mine, împreună cu soții Conquest, am participat la o întâlnire politică la Conway Hall din Red Lion Square, Holborn, Londra, peste drum de fostele birouri ale lui *New Statesman*

---

[183] „Peste toate”, scrie Niall Ferguson în *The Pity of War*, „Troțki a fost cel care, în decembrie 1918, a ordonat crearea «unităților de blocare» echipate cu mitraliere, al căror rol era pur şi simplu să-i împuşte pe soldații din prima linie a frontului care încercau să se retragă.” (n.a.).

din Lincoln's Inn Fields. Veniserăm să-i ascultăm pe frații Hitchens, Christopher (pro) şi Peter (anti) discutând despre Uniunea Europeană. Deci: un subiect din cale-afară de plictisitor. Însă dezbaterea a fost însuflețită, iar auditoriul interactiv până la patimă: s-au pus întrebări dure cu accente regionale puternice, întrebări lătrate de ziarişti beți „de calibru" şi, din partea a diverşi fripturişti pântecoşi, câte un „aşa, aşa" strident – care, dacă mi-l amintesc bine pe James Fenton (evocând o după-amiază letargică din Camera Comunelor), semăna cu „gja, gja" şi te trimitea cu gândul la un stomac enorm, care digeră o masă pe măsură. La un moment dat, într-un elan confesiv, Christopher a spus că ştia bine clădirea, dat fiind că petrecuse multe seri în ea cu mulți „vechi tovarăşi". Publicul a reacționat aşa cum se aşteptase Christopher (remarca a fost făcută pe un ton cu subînțeles): a reacționat cu un râs afectuos.

Pe urmă l-am întrebat pe Conquest:

— Ai râs şi tu?

— Da, a spus el.

La care am zis:

— Şi eu la fel.

De ce oare? De ce oare? În cazul în care Christopher s-ar fi referit la multele lui seri cu multe „vechi cămăşi negre", publicul ar fi... Mă rog, cu o asemenea afiliere în trecut, Christopher n-ar mai fi fost Christopher – şi nici altcineva cât de cât diferit. Oare *asta* să fie diferența dintre mustăcioară şi mustățoaie, dintre Satana şi Belzebut? Unul stârneşte furie spontană, iar celălalt stârneşte râs spontan? Şi despre ce fel de râs este vorba? Este, bineînțeles, râsul afecțiunii universale față de acea idee veche, veche a societății perfecte. Este de asemenea râsul uitării. El uită de energia diabolică implantată inconştient în acea speranță. Uită de cele Douăzeci de Milioane.

Iar asta nu e bine:

Toată lumea ştie de Auschwitz şi Belsen. Nimeni nu ştie de Vorkuta şi Solovețk.

Toată lumea ştie de Himmler şi Eichmann. Nimeni nu ştie de Ejov şi Dzerjinski.

Toată lumea ştie de cele 6 milioane ale Holocaustului. Nimeni nu ştie de cele 6 milioane ale Terorii prin Foamete.[184]

Eu totuşi ştiu, dar am râs şi *eu*. A râs şi Conquest. De ce nu face râsul ce trebuie făcut? De ce nu se scuză şi nu pleacă din sală?

Să ne întoarcem puțin la Tibor Szamuely. Condamnat la opt ani de gulag fiindcă s-a referit în particular la Gheorghi Malenkov cu formula „porcul ăla gras”, Tibor a fost închis înainte de-a fi trimis la Vorkuta. Iată ce scrie tatăl meu în *Memorii*:

> Marele eveniment al fiecărei zile dintr-o închisoare sovietică este aducerea exemplarului din *Pravda*, şi era dreptul şi datoria lui Tibor, ca profesor, s-o citească întregii celule [care conținea câteva zeci de deținuți]... Se părea că Stalin protestase în persoană la Națiunile Unite sau la una dintre mlădițele ei împotriva condițiilor inumane în care erau ținuți nişte prizonieri comunişti greci la sfârşitul războiului civil de acolo – mişcare în aer liber insuficientă, rații mici, pachete cu

---

184 Când cancelarul austriac Haider laudă una dintre politicile de muncă ale lui Hitler, Europa îl scuipă afară, convulsiv, ca pe o stridie stricată. Preşedintele rus Putin îl laudă pe Stalin, se face ecoul lui Lenin („să lichidăm clasa oligarhilor”) şi propune emisii monetare cu profilul lui Stalin. E primit la Downing Street şi ia ceaiul cu regina... Şi mai elocvent, între 1945 şi 1966, scrie Soljenițîn, „*optzeci şi şase de mii* de criminali nazişti fuseseră condamnați în Germania Occidentală... La noi au judecat (după datele publicate) aproximativ *treizeci* de oameni” În anii 1980, Molotov şi Kaganovici, două variante bătrâioare ale lui Eichmann, trăiau la Moscova cu pensii de stat (n.a.).

mâncare doar o dată pe săptămână, supraaglomerare crasă, la un nivel comparabil cu (să zicem) țarismul, vizite insuficiente şi alte asemenea enormități. După o secundă de tăcere consternată, toți deținuții au izbucnit într-un râs isteric, cu lacrimile curgându-le pe obraji, îmbrățişându-se, rostogolindu-se pe jos minute întregi, dând uitării vechile dispute. Mai mult, euforia nu a durat câteva minute ci, în rafale scurte, câteva zile. O stropire neglijentă cu urină a unuia dintre cei care dormeau lângă găleată nu mai provoca obişnuitul urlet de furie sau ceva mai rău, ci un strigăt al făptaşului, „Hai, hai, tovarăşe! Adu-ți aminte de suferințele fraților noştri greci în lupta pentru pace şi împotriva opresorului occidental!”, urmat de hohotul general.[185]

Rusia, 1917-53: cărui gen îi aparține? Nu e tragedie, ca *Lear*, nu e anticomedie, ca *Troilus şi Cresida*, şi nici comedie de situații, ca *Măsură pentru măsură*. E o farsă neagră, ca *Titus Andronicus*. Iar farsa neagră e profund rusească, de la *Suflete moarte* la *Un hohot în beznă*... Se pare că umorul nu poate fi evacuat din golul dintre cuvinte şi fapte. În URSS, golul acela a acoperit unsprezece fusuri orare. Duşmanul poporului a fost regimul. Dictatura proletariatului a fost o minciună; „Uniunea” a fost o minciună, „Republicilor” a fost o minciună, „Sovietice” a fost o minciună şi „Socialiste” a fost o minciună. *Tovarăşe* a fost o minciună. Revoluția a fost o minciună.

---

[185] Soljenițîn îşi aminteşte un discurs înduioşător de pătimaş al unui scriitor grec la Moscova, în numele comuniştilor din închisori. Poate că „nu şi-a dat seama cât de neruşinat era acest apel, ori poate că în Grecia nu există proverbul «Nu vorbi de funie în casa spânzuratului»„ (n.a.).

Nopţile de la Butîrki

Acum sunt şi eu nevoit să mărturisesc – nu o minciună, ci un păcat, şi încă unul cronic.

Butîrki a fost cea mai bună închisoare din Moscova. (O afirmație ciudată, ar putea crede unii; însă asta e o mărturisire pe care îmi dau seama că trebuie s-o încep de la celălalt capăt.) Sau, cu alte cuvinte, au existat la Moscova închisori mai rele decât Butîrki (transliterată uneori Butirka). Butîrki a fost cea mai mare dintre principalele trei închisori doar pentru „politici” şi mai puțin temută decât celelalte două, Lubianka şi (mai ales) Lefortovo. Şi mai temută decât Lefortovo a fost Suhanovka, poreclită *dacha* (întâmplător, era aproape de moşia de la Gorki a lui Lenin). Soljenițîn are cunoştință de un singur supraviețuitor cu mintea întreagă de la Suhanovka, aparent un loc de tăcere impusă consistent şi de torturi neîntrerupte.[186] Butîrki, ridicată de țari ca să-i închidă pe răsculații lui Pugaciov, era mai curată şi mai bine întreținută decât Taganka şi celelalte închisori unde politicii stăteau la un loc cu borfaşii ordinari şi cu *urka*. Soljenițîn, din nou el, a petrecut o perioadă stimulativă la Butîrki. Standardul deținuților era uimitor de ridicat, cu universitari, oameni de ştiință (şi romancieri) populând celulele. Închisoarea semăna cu *şaraşka* (un laborator din spatele sârmei ghimpate aflat în gulag) descris în *Primul cerc*: orice fizician ar fi fost mândru să lucreze acolo.

S-a întâmplat ca într-o seară să rămân singur acasă cu fiica mea de şase luni. (O altă afirmație curioasă, poate, în

---

[186] *Arhipelagul Gulag*: „Suhanovka este închisoarea cea mai cumplită dintre toate închisorile MGB-ului. Cu ea sunt speriați toți cei ca noi, numele ei este rostit de anchetatori cu un şuierat lugubru. (De la cei care au fost acolo nu poți să scoți pe urmă nimic: ori îți bălmăjesc o aiureală incoerentă, ori nu mai sunt în viață.)” (n.a.)

acest moment, dar încet-încet o să ajung unde vreau.) Pe nepusă masă, micuța a făcut o criză de plâns care a început la limita superioară a disperării primare şi apoi a urcat constant. Departe de-a o alina, pupicii şi şoaptele mele au avut rolul unor cleşti înroşiți în foc, folosiți cu pricepere. După o oră am fost scos din încurcătură de bona pe care o chemasem de acasă. Plânsetele au încetat pe loc. M-am dus împleticindu-mă în grădină şi am început la rândul meu să plâng. Strigătele ei îmi amintiseră de suferința explicabilă clinic a băiatului meu mai mic, care, la vârsta de un an, era un astmatic nediagnosticat. Fetița îmi adusese aminte de echilibrul perfect dintre greață şi durere, în timp ce părintele asistă la o suferință inexprimabilă.

— Sunetele pe care le scotea, i-am spus fără urmă de zâmbet soției când s-a întors, n-ar fi fost deloc nepotrivite în celulele cele mai ascunse ale închisorii Butîrki din Moscova în timpul Marii Terori. De-aia am cedat şi-am chemat-o pe Caterina.

Dacă aş fi fost mai bine informat, în acel moment, aş fi spus „Suhanovka” în loc de „Butîrki” şi episodul ar fi fost încheiat. Asta fiindcă mă tem că Butîrki a devenit, de mult, una dintre principalele porecle ale fiicei mele, la un loc cu diminutive ca Butirkleta, Butirksița, Butirksuca şi aşa mai departe. E o poreclă folosită frecvent în familie; o foloseşte chiar şi sora de patru ani a lui Butîrki – cu un accent rusesc inexplicabil (în prezent, până şi *Butîrki* poate pronunța „Butîrki”); şi ce oftat s-a auzit la noi acasă într-o dimineață, când am atras atenția asupra capitolului din Evghenia Ghinzburg intitulat „Nopțile de la Butîrki”...

Nu e corect, nu? Fiica mea mai mică a împlinit doi ani, plânsetele ei nu mai sunt înfricoşătoare, dar eu tot Butîrki îi spun. Fiindcă acum numele e contopit cu ceea ce simt pentru ea. Aproape de fiecare dată când îl folosesc, îmi imaginez un skinhead cu ochi bulbucați, stând într-un bloc-

turn din Germania (sunt sigur că o asemenea persoană chiar există) cu o fiică pe nume Treblinka. Treblinka a fost unul dintre cele cinci lagăre ad-hoc ale morții, care nu a mai avut altă funcție (spre deosebire de Auschwitz). Nu sunt la fel de rău ca skinheadul cu ochi bulbucați. Însă Butîrki a fost un loc de o suferință inexprimabilă. În 1937, între zidurile ei s-au înghesuit unul în altul 37 000 de deținuți. Şi nu e corect. Fiindcă numele fiicei mele e Clio: muza istoriei.

Cele patruzeci de zile ale Kenghirului

A existat un episod din decembrie 1975, când V. S. Pritchett (poate intersectându-se cu Oleg Kerenski pe scări) a venit la sediul lui *New Statesman* din Lincoln's Inn Fields ținând sub braț recenzia la *Arhipelagul Gulag* (părțile III-IV, care înseamnă volumul doi din trilogie).[187] Materialul lui Pritchett a ajuns mai întâi la şeful secției de literatură, Claire Tomalin, şi apoi la mine, adjunctul ei. După ce i-am citit concluzia —

> Acuratețea şi o ironie exigentă şi neîncetată constituie scopul lui Soljenițîn: lagărele l-au transformat într-un om care se caută, iar când alții îl întreabă „Ce rost are să scoți la iveală toate lucrurile astea de când era rău?", răspunsul lui este că ocolirea trecutului unei

---

[187] În introducerea la ediția abreviată a *Gulagului*, într-un singur volum (publicată pentru prima dată în 1999 şi prezentată doar ca un fel de momeală), Edward E. Ericson oferă următoarele date de vânzări pentru America: 2 244 000 pentru volumul I, 500 000 pentru volumul II şi 100 000 pentru volumul III. Aceste date sunt reprezentative în toată lumea şi arată limitele rezistenței şi apetitului nostru. De fapt, *Arhipelagul Gulag* devine pur şi simplu mai bun de la o pagină la alta şi, bineînțeles, obține o unitate indestructibilă (n.a.).

> țări sau al unei dogme e la fel de nocivă pentru calitatea vieții cât e și pentru inima fiecăruia. Nu este un „politic”; e lipsit de retorică sau de gândire dublă; e un deșteptător. —,

m-am întors la început, să văd dacă Claire dăduse vreun titlu. Și dăduse: „Când noi, morți, înviem” (trimiterea este la piesa lui Ibsen). Țin minte că am încuviințat brusc din cap și mi-am spus: acum disputa s-a încheiat. Putem s-o lăsăm și să trecem la altceva. La ce? Păi, la aducere aminte, normal. Și poate că și la o căutare a bunei-cuviințe.

La pagina 13 din volumul I, într-un registru autodistructiv, Soljenițîn scrie: „N-am iubit libertatea îndeajuns”. Iar apoi: „Pur și simplu am *meritat* tot ce a venit după aceea”. În prefața volumului III, el e mai puțin sever și mai persuasiv: regimul comunist a supraviețuit „nu din cauză că nu s-ar fi luptat împotriva lui din interior, nu din cauză că oamenii i s-au predat docil, ci din cauză că este inuman de puternic, într-un fel care încă este inimaginabil pentru Occident”. Printre elementele puterii statului se numărau capacitatea sa de-a uimi, de-a consterna – și în felul ăsta de-a înșela. După cum spune Conquest, „realitatea activităților lui Stalin era greu de crezut, pentru că activitățile însele păreau incredibile. Stilul lui consta în a face ceea ce până atunci păruse de neînchipuit, din punct de vedere moral sau fizic”.

În 1949, Stalin a decis să-i izoleze parțial pe deținuții politic, pe „fasciști”, în lagăre speciale (numite chiar așa, Lagărele Speciale), probabil ca să-i protejeze pe deținuții de drept comun de contaminarea ideologică. Decizia a ricoșat nedorit fiindcă „întregul sistem de reprimare elaborat în timpul lui”, după cum scrie Soljenițîn, „se baza pe despărțirea celor nemulțumiți. Trebuia ca ei să nu se privească unul pe celălalt în ochi.” În Lagărele Speciale

„politicii” au trecut la acțiune politică; iar rezultatul a fost revolta. Prima lor mutare a exprimat o logică oribilă: au început să-i ucidă pe toți turnătorii. I s-a spus *retezare*, dar a fost un proces chirurgical şi cu sânge-rece – un bărbat mascat cu un cuțit în toiul nopții. Turnătorii nu s-au mai dus la cutia poştală a lagărului cu denunțurile, n-au mai divulgat poreclele date comandanților (nici măcar în anchetări bestiale). Iar teroarea de jos a continuat: „Tu, care ai conştiința mânjită – în noaptea asta mori!” În scurt timp, oamenii de încredere „au început să *evadeze* în Barăcile Disciplinare”, unde căutau siguranță în izolatoare, acceptând recunoscători „să nu mai respire aer curat şi să nu mai vadă lumina zilei vreodată”. Autoritățile au reacționat cu un spirit de inițiativă tipic: cei bănuiți de instigare au fost depistați şi predați turnătorilor pentru bătăi şi torturi în închisoarea dinăuntrul închisorii.

Soljenițîn însuşi, aflat la Ekibastuz în 1952, a luat parte la un protest extraordinar: o grevă de lucru şi o grevă a foamei. Chiar şi cei cu un picior în groapă – lihniții, mâncătorii de prin gunoaie – s-au alăturat acestui post al inaniției. Mai având doar un an de detenție şi cu perspectiva cvasicertă acum a unei noi sentințe, Soljenițîn a intrat totuşi în logica inspirației de nepătruns: sfidare, deznădejde, jubilare şi, absolut amețitor, o *greață* morală, o frică perversă de libertate. La sfârşitul celei de-a treia zile s-a auzit un strigăt de la fereastră – „Baraca a noua!... A noua s-a predat!... A noua se duce la cantină!” Soljenițîn continuă minunat:

> Două sute cincizeci de figuri jalnice, şi aşa întunecate, dar acum şi mai negre în lumina apusului de soare, se târau de-a curmezişul zonei într-un şir lung, supus, umilit. (...) Pe unii, pe cei mai slăbiți, îi susțineau de braț sau îi țineau de mână, şi cum mergeau aşa,

clătinându-se, aveai impresia că multe călăuze conduc mulți orbi. Un mare număr dintre ei aveau în mâini gamele sau căni, şi aceste vase de lagăr mizerabile aduse în speranța unei cine prea îmbelşugate pentru a încăpea în stomacul lor contractat, aceste vase întinse înainte, cum fac cerşetorii când cer de pomană, erau ceva deosebit de jignitor, deosebit de umil şi deosebit de înduioşător.

Am simțit că mă podideşte plânsul. Ştergându-mi lacrimile, m-am uitat în jur: tovarăşii mei plângeau.

Cuvântul barăcii nr. 9 era hotărâtor. (...)

Am plecat de la ferestre tăcuți.

Şi atunci am înțeles eu ce înseamnă mândria poloneză şi în ce a constat esența răscoalelor pline de abnegație ale polonezilor. Inginerul acela polonez, Jerzy Wiengierski, era acum în brigada noastră, îşi executa ultimul an, al zecelea. Chiar şi când era şef de şantier, nimeni nu l-a auzit să ridice vocea vreodată, întotdeauna era liniştit, politicos şi blând.

Acum fața lui era schimonosită. A întors capul cu mânie, cu dispreț, cu durere, să nu mai vadă acest cortegiu de cerşetori, s-a îndreptat şi cu voce rea şi răsunătoare a strigat:

— Brigadiere! Să nu mă treziți la cină! Eu nu merg!

S-a cățărat pe patul de sus al vagonaşului, s-a întors cu fața la perete şi – nu s-a sculat! El nu primea pachete, el era singur, întotdeauna flămând – şi nu s-a

sculat. Vederea caşei aburinde nu putea să-i ecraneze imateriala Libertate![188]

După moartea lui Stalin din martie 1953 a avut loc „amnistia lui Voroşilov"; „pe deplin fidelă spiritului celui decedat", ea nu i-a eliberat pe politici, ci pe *urka*. A avut loc o mică revoltă la secția nr. 12 a Karlag-ului şi „marea răscoală" de la Norilsk. Însă tulburările seismice au început cu adevărat odată cu căderea (şi execuția) lui Beria, în iulie.[189] În acea lună s-a declanşat o grevă generală la Vorkuta. Au fost instalate mitraliere; oamenii s-au întors la muncă; însă mina 29, ascunsă de un deal de restul lagărului, a refuzat să creadă că greva dăduse greş. Acestor oameni li s-a strigat să se adune la locul de paradă, unde s-au trezit în fața a unsprezece camioane cu soldați. Amenințați cu „măsuri dure" dacă nu puneau mâna pe unelte, deținuții din primul rând s-au luat de braț şi nu şi-au pierdut cumpătul. S-au auzit trei rafale, soldate cu şaizeci şi şase de morți.

Căderea lui Beria şi delictele pentru care a fost executat au fost un afront pentru prestigiul fiecărui cekist, ca de altfel şi drastica tăiere a salariilor care a urmat. Riposta a avut, din nou, o brutalitate simetrică: ca să-şi dovedească utilitatea, cekiştii au început să provoace dezordine ucigând pe față şi la întâmplare deținuți nevinovați. Această teroare de la mijloc în sus – teroarea oamenilor însărcinați cu paza – pare să fi fost cu totul neignorabilă în complexul penitenciar din Kenghir, aproape de oraşul Karaganda din Kazahstan. Au ucis o tânără care-şi pusese ciorapii la uscat „aproape de" gardul perimetrului. Pe alții i-au momit aproape de

---

188 Alexandr Soljenițîn, *op. cit.*, vol. III, pp. 199-200.

189 Politburoul l-a abordat pe Beria cu precauții extreme. Omul ales să-l aresteze a fost nimeni altul decât mareşalul Jukov, învingătorul din război (n.a.).

margine, promițându-le tutun, să zicem, şi i-au împuşcat. Au ciuruit o echipă care se întorcea de la lucru cu gloanțe dum-dum. Şi a mers. Capitolul din *Arhipelagul Gulag* intitulat „Cele patruzeci de zile ale Kenghirului” se întinde pe cincizeci de pagini. Tulburările aveau să culmineze cu cea mai mare şi eroică revoltă din istoria lagărelor.

Şi de data asta, ca întotdeauna, autoritățile au reacționat cu maximum de inventivitate, perfidie şi calcule greşite[190], deşi nu şi cu maximum de violență deocamdată. Să ne aducem aminte, suntem în 1954. Au introdus 650 de *urka* în problematicul Lagăr Trei. *Aceştia* aveau să răstoarne situația, să fure, să violeze (între timp, din revoltă ajunsese să facă parte şi un lagăr de femei), să rănească, să ucidă şi să-i învrăjbească pe oameni unul împotriva altuia, ceea ce făcea parte din scenariu de fiecare dată. Însă acum în lagăre, la Kenghir (şi în alte părți), era altfel; exista un *esprit* gata să explodeze; vechiul etos de lagăr, exprimat superficial şi totuşi profund în mottoul „Astăzi mori tu, mâine e rândul meu”, suferea o revoluție. Iar ceea ce apărea era nici mai mult, nici mai puțin decât o mică utopie universalistă (deci

---

[190] Riscând prăbuşirea în banal, n-ar fi rău să ținem cont, ca ilustrare a personalității cekiste, şi de chestiunea maşinii lui Hruşciov. Când cabala condusă de un Brejnev tremurător (care leşinase cândva în fața furiei lui Kaganovici) l-a răsturnat în cele din urmă de la putere, Hruşciov trăia retras, în dizgrație şi sub o atentă supraveghere (i se puseseră microfoane până şi în baie, iar Hruşciov a denunțat cu tărie Politburoul, fiindcă risipea multe ruble doar „ca să-mi audă pârțurile”). I s-a dat şi o maşină. Stătuseră mult pe gânduri până să i se dea. Era o maşină de nivel inferior spre mediu, care se defecta mereu (ceea ce trebuia să fie umilitor). Ideea era să se sugereze că Hruşciov era *corupt*. Parcă vă aud: „zi ce-ai de zis”. Ori o cursă de şoareci puturoasă cu un număr de înmatriculare de la guvern, ori o limuzină dichisită cu un număr oarecare (n.a.).

aşa arată), cu egalitate şi respect între toate persoanele şi cu niciun folos pe care să-l aducă tratamentul preferențial. Fireşte că utopia în curs de ivire, care era încarcerată şi condamnată la pedepse extreme, avea un pumn de fier. Când *urka* au fost aduşi în camioane, şefii lor au fost vizitați de o delegație din aripa militară a politicilor. Sunteți în inferioritate numerică, au spus ei, iar noi ne-am schimbat. Treceți de partea noastră sau vă omorâm pe toți. *Urka* au trecut de partea lor şi au fost purificați. În mai / iunie 1954, Lagărul Trei a devenit o societate civilă.

Toți cei de la Kenghir ştiau ce-i aşteaptă. Şi că aveau să-l înfrunte pe duşman, statul, la *acel* nivel, la a doua generație, cu selecție negativă şi acum înfuriat – un duşman de plumb şi de oțel. Pe 22 iunie s-a anunțat că solicitările rebelilor aveau să fie îndeplinite. Pe 25 iunie, când se crăpa de ziuă, Ceka a venit cu trăgători de elită, artilerie, avioane, mitraliere şi tancuri. Au fost peste 700 de morți şi de răniți. A urmat cursul obişnuit de recondamnări şi execuții...

Să ne amintim, cum face şi Soljenițîn, de revoluționarii socialişti din închisoarea Viatka din 1923, care „s-au baricadat într-o celulă, au turnat kerosen peste saltele şi s-au *incinerat*”. Şi de grevistul foamei Arnold Rappaport, care „s-a înfometat până când a fost în stare să vadă lumina prin mâini”. Iar la Kenghir, tânăra pereche care s-a aruncat sub şenilele tancului, femeile care au format un scut uman în jurul bărbaților şi au fost străpunse cu baionetele, bătrânii *zeki* de pe baricadă care şi-au smuls cămăşile, „şi-au arătat piepturile şi coastele scheletice şi le-au strigat mitraliorilor: «Hai atunci, trageți! Doborâți-vă tații la pământ!»„.

Şi să încercăm să ne amintim de victimele cu totul invizibile, pe care nimeni n-o să le poată calcula vreodată. În „străvechiul şi ticăitul” sat Kadîi, din îndepărtata provincie Ivanovo, în anul 1937, câțiva oficiali de rang inferior au fost acuzați că încercaseră să răstoarne guvernul sovietic

întrerupând aprovizionarea cu pâine din localitate. Printre cei împuşcaţi (după un proces public rizibil) a fost şi Vasili Vlasov, preşedintele uniunii raionale a cooperaţiei de consum: cinstit, neînfricat şi nevinovat. Soljeniţîn adaugă, cu un corp de literă mic în josul paginii:

> Fie-mi îngăduit ca această mică notă să o închin fetiţei de opt ani – Zoia Vlasova. Îşi iubea tatăl ca pe ochii din cap. N-a mai putut să se ducă la şcoală (era tracasată mereu: „tatăl tău este diversionist!". Ea sărea la bătaie: „Tatăl meu este cel mai bun!"). După proces, a mai trăit doar un an (până atunci nu fusese bolnavă). Tot anul acela *n-a râs niciodată*, mergea cu capul plecat, şi babele îi preziceau: „Se uită în pământ, va muri curând". A murit de meningită şi înainte de moarte striga mereu: „Unde-i tăticul meu? Daţi-mi-l pe tăticu'!"
>
> Când numărăm milioanele celor morţi în lagăre, uităm să înmulţim cu doi, cu trei...[191]

Cum stelele-i sunt Nopţii cunoscute

În căutarea bunei-cuviinţe, sentimentele noastre trebuie să aibă acces la stilul rafinat. Râsul, după cum am văzut, n-o să lipsească niciodată din farsa neagră a bolşevismului; râsul n-o să-şi ducă niciodată mâinile la buze, spunând adio. Acum recunoaştem genul de râs pe care-l auzim; şi îl auzim când avem parte de mizerie morală epifanică. Dar există şi un plan al emoţiei care exclude râsul. Stilul rafinat exclude râsul.

---

[191] Alexandr Soljeniţîn, *op. cit.*, vol. I, p. 313.

În noiembrie 2000, am fost nevoit să mă ocup de înmormântarea surorii mele mai mici. Tata, în ultimul an de viață, mi-a spus că, în insomniile lui cele mai grele, avea tendința să-şi facă griji pentru Sally şi pentru ce avea să se aleagă de ea după moartea lui: o pierdere de sprijin în general, o pierdere de direcție, de *raison*. Exact aşa a fost. Unei depresii îndelungate i-a urmat o îmbolnăvire bruscă. Când am ajuns la spital, era la terapie intensivă şi deja îşi pierduse conştiența. Nu şi-a mai recăpătat-o şi a murit după patru zile. Am fost prevenit de moartea surorii mele – nu prin vreo schimbare de comportament, ci prin liniile paralele şi oscilante de pe ecranul monitorului. Prin ventilatorul la care era conectată, continua să respire şi să gâfâie intens: un cadavru al cărui piept se înălța şi cobora. Pe urmă au decuplat-o, aşa că am putut să mă apropii şi s-o sărut fără să-mi fie groază. Şi i-am pus întrebarea pe care i-o pusesem de multe ori şi pe care nu mai aveam cum să i-o pun de acum încolo: „Of, Sally, *ce*-ai făcut?" De multe ori, copil fiind, mi-am promis în tăcere să o apăr. Şi n-am făcut-o, nu? Poate că nimeni n-ar fi avut cum s-o apere. Însă promisiunile acelea, nerostite vreodată, încă sunt înăuntrul meu şi încă fac parte din mine.

La Biserica St Dominic din Kentish Town, soția mea şi cu mine am discutat despre slujbă cu părintele John Farrell (Sally se convertise cu câțiva ani mai înainte). Muzica (Bach), paginile de citit (Romani 8, Matei 11), cântecele religioase („Să fii pelerin", „Ierusalim" – Blake, cu utopismul lui ardent: „Cu mintea voi lupta mereu / Şi sabia nu o voi pierde / Pân' vom avea-un Ierusalim / Pe glia Angliei cea verde"). Am căzut de asemenea de acord ca eu să recit poezia scrisă pentru Sally de Philip Larkin („Boboc cu încăpățânare nedeschis, / Eu ți-am urat un lucru / Pe care nimeni altul n-ar putea..."), „Născută ieri", care are şocant de recenta dată de 20 ianuarie 1954.

Apoi am intrat în biserica propriu-zisă, unde soția mea (care s-a ocupat de fapt de toate) a vorbit mai departe cu părintele Farrell, pe când eu am rămas, bănuitor, lângă uşă. Gândurile mi se întorceau deja la consolările tabietului (biroul, masa de lucru), când am observat placa memorială cu morții din război ai parohiei şi poezia, poezia de război a numelor lor (Bellord, Cody, Gubbins, Lawless, Notherway, Scrimshaw). Dedesubt se găseau patru versuri gravate în piatră:

Nu vor îmbătrâni, cum o vom face noi, cei rămaşi:
Nici vârsta nu-i va cocârja, nici anii nu-i vor osândi.
Când soarele va apune şi în revărsat de zori,
Ni-i vom aminti.

Pe când versurile acestea îşi croiau drum prin mine, fireşte că m-am gândit în primul rând la legătura lor cu sora mea. Însă am avut din nou încuviințarea aceea bruscă din cap şi gândul că da, asta ar putea să răspundă celor Douăzeci de Milioane.

Dădusem recent peste această poezie în una dintre antologiile tatei, iar în seara aceea am căutat-o: „Pentru cei căzuți” de Laurence Binyon. Cei căzuți sunt englezii morți în Primul Război Mondial.[192] Şi nu e nepotrivit – şi nici necuviincios – ca poezia de război să aibă ecou în gândurile noastre despre cele Douăzeci de Milioane. S-a dus un război împotriva lor şi împotriva naturii umane – de propriul lor popor. Poezia de război, sintetizată într-un singur vers al lui Wilfred Owen – din „Strange Meeting”, unde poetul mort îşi întâlneşte adversarul sau omologul răpus din cealaltă

---

[192] „Tonul poeziei poate da impresia unui comentariu făcut după eveniment [consemnează tata]; în realitate, Binyon a scris poezia după primele săptămâni de război.” Aidoma lui Kipling în acelaşi moment, el a părut să-şi dea seama de dimensiunile a ceea ce avea să se petreacă (n.a.).

tabără, care-i spune: „Sunt duşmanul pe care l-ai ucis, prietene...”

Binyon a fost un distins erudit şi traducător (a tradus *Divina Comedie* în anii 1930), precum şi un poet bun, afabil şi indiscutabil minor. Însă aici s-a întâmplat ceva: o dilatare neconvenită. În ciuda tonalităţilor inaugurale, „Pentru cei căzuţi” nu este o glorificare a războiului; este o tentativă de maximă *consolare*, într-un stil rafinat; şi răspunde temei noastre:

Nu vor îmbătrâni, cum o vom face noi, cei rămaşi:
Nici vârsta nu-i va cocârja, nici anii nu-i vor osândi.
Când soarele va apune şi în revărsat de zori,
Ni-i vom aminti.
Nu se amestecă iar cu tovarăşii care râd;
Nu mai stau cu ai lor ca de obicei la masă;
Nu-şi găsesc rost în truda noastră peste zi;
Dorm dincolo de Anglia de-acasă.
Dar unde ni se pierd dorinţe şi nădejdi
Simţite ca un izvor ascuns vederii brute,
Ştiute sunt în inima pământului lor
Cum stelele-i sunt Nopţii cunoscute.
Ca stelele ce vor luci când fi-vom pulbere,
Mărşăluind pe câmpia cerului stăpâne;
Ca stelele ce vor lumina în vremea beznei noastre,
Până la sfârşit, până la sfârşit, vor rămâne.

Postfaţă: scrisoare către fantoma tatălui meu

Dragă tată,

Am încercat şi varianta „Dragă Kingsley”, ca recunoaştere a schimbării tale de statut; dar îmi petrec mult timp în compania ta mintală – şi de ce-aş renunța la obiceiul unei jumătăți de viață?

Dacă ai catadicsi să arunci o privire pe pagina de gardă a ultimei mele cărți, ți-ai da seama imediat că lucrul de care-ți era mare frică a căzut peste tine şi că cel de care te temeai ți-a ținut calea. Pe pagina de gardă scrie:

Pentru Kingsley

şi Sally

Căci ei sunt morții mei din neamul Amis. Ea a mai trăit o jumătate de deceniu după tine. Ultimii ei ani au fost liniştiți şi destul de comozi (ți-a administrat cu grijă moştenirea). N-a existat nimic care să grăbească brusc lucrurile. Zilele ei de pe urmă au fost tihnite şi fără dureri. Nu dispera: povestea are un final mai fericit. Presupun de asemenea că există o şansă la o miliardime ca acum să-ți stea alături. Admițând totuşi că nu-ți stă, dar admițând pe de altă parte că primeşti veştile astea de la mine, îți sugerez să-ți petreci câțiva ani din eternitate revenindu-ți din uluială – şi abia pe urmă să te întorci la scrisoare. Odihneşte-te, odihneşte-te, spirit tulburat.

O să mă întorc la sfârşitul mai fericit. Dar înainte să ajungem acolo... „Nu vreau să fiu caustic”, i-a scris Nabokov lui Edmund Wilson înainte de-a continua, cu mare blândețe, să analizeze utopismul pardonabil, chiar agreabil, dar în cele din urmă fatalmente neclar al prietenului său. Nici eu nu vreau să fiu caustic (nu-ți plăceau oamenii care erau caustici), însă țin să vorbesc pe scurt despre câteva diferențe dintre tine şi mine. Ca tată şi fiu, avem în comun un lucru neobişnuit: „suntem amândoi romancieri englezi”, după cum ai spus cândva, „care sunt *cât de cât* buni”. Numai că tu ai fost şi poet. Şi asta explică principala

deosebire dintre proza mea şi a ta. Celelalte deosebiri ar putea fi aproape exclusiv de generație. Dacă am fi făcut schimb de date de naştere, atunci aş fi putut scrie romanele tale şi tu le-ai fi putut scrie pe ale mele. Ține minte această regulă (mai valabilă în cazul nostru decât în majoritatea): tu eşti tatăl tău şi tatăl tău eşti tu. Ca să fiu mai direct: tu ai scris, în linii foarte mari, despre burghezie în romanele tale, respectiv despre clasele de mijloc – o categorie rar întâlnită în ale mele, unde mă ocup de aristocrație, inteligheنția, lumpenproletariat şi *urka*.

Tu eşti tatăl tău şi tatăl tău... Dar nu prea. Cealaltă deosebire este politică – şi fundamentală. Tu ai fost influențat ideologic, iar eu nu. Bineînțeles, ai crezut în – şi ai fost convins de – Uniunea Sovietică timp de cincisprezece ani. Nu a existat, cum spune Bob, nicio justificare rațională pentru asta. Însă pot să-ți ofer câteva scuze bune: vinovăția în numele clasei de mijloc; „o insatisfacție nelămurită pentru felul cum arată lucrurile” (aşa cum chiar tu ai spus) sau ura neobişnuită a statu-quoului; dorința de scandalizare a conservatorismului parental sau paternal; şi sentimentul nu chiar întru totul iluzoriu că te implicai direct în chestiuni de importanță mondială. A fost de asemenea un avantaj simetric – pentru Stalin – că descrierea autentică a Uniunii Sovietice semăna *leit* cu calomnierea ei nebunească. Aşa cum a scris admirabilul şi jalnicul Viktor Kravcenko în *Am ales libertatea* (n.b., 1946): „Această scenă din afara [clădirii Ceka, unde familiile celor arestați plângeau şi țipau] n-o să mi-o pot şterge niciodată din memorie. Un mare geniu teatral, dornic să transmită disperare în masă, suferință nesfârşită şi macabră, nu ar fi fost în stare să inventeze ceva mai înspăimântător”... Dar nu vreau să-ți reproşez credulitatea – n-ai fost singurul care a crezut. Lucrul care mă interesează e în ce *anume* ai crezut.

În eseul tău, „De ce a virat Jim cel Norocos la dreapta”, scris când aveai patruzeci şi cinci de ani, ai spus, explicându-ți afilierile anterioare:

> Avem de-a face cu un conflict între sentiment şi inteligență, cu o formă de autoamăgire voită, prin care o parte a minții ştie foarte bine că e vorba de o convingere de ansamblu falsă sau malefică, însă nevoia emoțională de-a crede este atât de puternică, încât cunoaşterea rămâne închisă, izolată, neputincioasă în influențarea vorbei sau a faptei.

E bine scris. Însă ce stă la baza „nevoii emoționale”? O să alătur acum două fraze din ultimele două paragrafe ale eseului:

> Nu poți *decide* să ai o frăție; dacă începi prin a încerca s-o impui, n-o să treacă mult şi o să-ți dai seama că impui ceva foarte diferit şi mult mai rău decât simpla absență a frăției.

Şi:

> Idealul frăției umane, construirea Cetății Juste, nu poate fi abandonat fără sentimente eterne de dezamăgire şi pierdere.

Prima frază mi se pare atât de evidentă şi atât de elementară, încât a doua frază nu are sens – şi nici conținut. Chiar aşa, ce *este* această Cetate Justă? Cum ar arăta? Ce şi-ar spune cetățenii ei unul altuia şi ce-ar face toată ziua? Cum s-ar râde în Cetatea Justă? (Şi ce subiecte de scris ai găsi în ea?) Ăsta e momentul în care să începi să te întrebi *de ce*. *Zaşto?* De ce? La ce bun? În ce scop? „Nevoia emoțională” de care vorbeai nu era o forță pozitivă, ci negativă. Nu romantică. Nu idealistă. „Însăşi noblețea”

acelui ideal, scrii acolo, „face ca rezultatele prăbuşirii sale să fie de două ori înfricoşătoare.” Însă prăbuşirea şi josnicia sunt inerente idealului. Asta e poanta, nu? Şi e o poantă despre firea omenească: despre asiduitatea absurdă, despre iuțeala caraghioasă cu care utopia devine distopie, cu care raiul devine iad... „Conflictul” despre care scrii nu este, în cele din urmă, un conflict între „sentiment şi inteligență”. Pare ciudat, dar e un conflict între speranță şi deznădejde.

Citez ceea ce urmează doar cu o automulțumire simbolică (nu e pur şi simplu „derivată”, cum am susținut; este cleptomană):

> ... deşi Edenul este aşadar „scopul” vieții omeneşti, el rămâne un scop bazat strict pe imaginație, nu un construct social, nici măcar ca posibilitate. Argumentul este valabil şi pentru utopiile literare, care nu sunt mohorâtele state fasciste pe care încearcă să le extrapoleze popularizatorii lor, ci mai degrabă analogii ale minții bine temperate: riguros disciplinate, înalt selective în ceea ce priveşte arta, lumea animală în care suntem condamnați să trăim, în calitate de complement inevitabil al imaginației omeneşti. Omul nu a fost niciodată menit să scape de moarte, gelozie, durere, libido – ceea ce Wordsworth numeşte „inima omenească după care trăim”. Poate că de aceea l-a pictat Blake pe Adam cel creat cu un şarpe încolăcit deja în jurul coapsei.”
>
> Aşa s-a încheiat eseul meu scurt, derivat şi digerabil doar cu dicționarul alături...

Când am scris asta, aveam douăzeci şi doi de ani; iar naratorul meu student, nouăsprezece – exact vârsta pe care o aveai tu când „te-ai alăturat cauzei”. Aşa stând lucrurile, tată, probabil că în detrimentul meu, n-am simțit niciodată

chemarea convingerii politice (deşi probabil că ar trebui s-o simți, ar trebui să fii zelos o vreme). Nimeni nu poate fi „împotriva” Cetății Juste. Ăsta e unul dintre motivele pentru care oamenii se simt îndreptățiți să-i ucidă pe cei care le stau în drum. Însă când te-ai aşezat laolaltă cu agnosticii şi gradualiştii (şi ți-ai mai găsit o ideologie: anticomunismul), li te-ai aliniat celor care au mai *multă* credință în natura umană decât credincioşii. Mai multă credință în – şi mai multă afecțiune pentru. Ajunge. Şi acum, finalul mai fericit.

La înmormântarea lui Sally a fost prezentă discret şi fiica ei. Dacă ții minte, am văzut-o amândoi când era bebeluş (în vara lui 1979), exact înainte de a fi dată spre adopție. Bebeluşul, care era perfect, se numea Heidi, după noul mentor, foarte descurajator, al lui Sally. Acum nu se mai numeşte Heidi. Sally avea pe atunci douăzeci şi patru de ani. Catherine are acum douăzeci şi doi.

Nu-şi cunoscuse mama. Înmormântarea trebuia să fie un adio spus identității ei de la naştere. Când am reconstruit-o mai târziu, ne-am dat seama totuşi că ne văzuse clanul la biserică şi îşi spusese: „E şi clanul meu”. A scris „Familiei Amis” prin intermediul antreprenorului de pompe funebre (şi ce sintagmă sinistră se dovedeşte a fi). I-am răspuns: urma să ne întâlnim. Un pic mai târziu, când lucrurile începuseră să arate mult mai rău pentru mine (bolul din gât avea gustul unei micşorări decisive a dragostei de viață), i-am scris din nou. Am spus că nu peste multă vreme urma să plec trei luni în cealaltă parte a lumii; iar înainte să fac asta aveam nevoie s-o văd pe copia surorii mele. A venit (cu părinții ei adoptivi) şi era perfectă. O să trebuiască să-ți imaginezi precizia stranie cu care a ocupat la propriu locul pe care-l lăsase liber Sally – aceeaşi pondere a prezenței şi apoi un anumit zâmbet, un anumit fel de-a se uita.

Primăvara trecută am dus-o în Spania să-şi cunoască bunica, bunicul vitreg şi pe unchii Philip şi Jaime. Catherine

a fost însoțită la rândul ei de patru veri: Louis şi Jacob, pe care probabil că ți-i aminteşti cu admirație, precum şi Fernanda şi Clio, două dintre cele trei nepoate pe care nu le-ai cunoscut. Aşa că se strânseseră toți nepoții, mai puțin doi: Delilah Seale a mea şi Jessica lui Philip. Clanul suferă pierderi, dar continuă să se extindă. Au existat patru adaosuri în ultimii şase ani. Mama a spus că dacă o s-o mai bombardăm cu nepoți, o să înceapă să-i sugrume, ca pe puii de pisică. Catherine a spus mai târziu: „A fost ca un vis". Ştiu că te-ai fi ataşat foarte mult de ea, mai cu seamă (şi instantaneu) pentru această dovadă a felului ei de-a fi şi a bunei ei creşteri: este unul dintre ultimii treizeci sau patruzeci de oameni din lumea vorbitorilor de engleză care nu spun *between you and I*.[193]

Iarna trecută, în Uruguay, pe când ne pregăteam să ne jucăm cu mingea, cum făceam seara, Fernanda, care tocmai împlinise patru ani, a prins mingea cu o expresie de triumf năzuros. Mingea era un glob pământesc umflat; iar pe suprafața ei descinsese o albină moartă. Albinele mureau cu sutele pe măsură ce se apropia sfârşitul verii sudice. Se îngrămădeau cu lăcomie pe becurile de pe verandă, după care picau. Ăsta era lucrul pe care voiau să-l facă înainte să moară... Bineînțeles, o albină moartă încă poate să înțepe. Zâmbetul Fernandei a dispărut brusc când a rostit cu o voce puternică, mândră şi declarativă (înainte de-a vărsa lacrimile cuvenite): „Ceva tocmai mi-a făcut *foarte mult rău*". Ei bine, exact aşa mă simțeam eu cu privire la moartea lui Sally. Faptul că mi-am amintit de ea, de tine, de ea şi de tine, m-a vlăguit într-atât, încât nu par să-mi revin, oricât de mult aş dormi. Însă vlăguirea nu e apăsătoare. E cuvenită. Îți dă impresia de bună-cuviință. Sigur, te face să

[193] Ci *between you and me*.

simți și milă de sine. Numai că mila și mila de sine pot fi uneori unul și același lucru. Asta face moartea. Nu găsești?

Stalin (pe care, incredibil, l-ai slujit doisprezece ani, neobservat, infinitezimal – dar tot incredibil) a spus cândva că deși fiecare moarte este o tragedie, moartea unui milion e o simplă statistică. A doua jumătate a aforismului este, bineînțeles, cu totul falsă: un milion de morți înseamnă în orice caz un milion de tragedii, dacă nu mai mult. Prima parte a aforismului e perfect rezonabilă – însă doar intrinsec. De fapt, fiecare viață este la rândul ei o tragedie. Fiecare viață se lipește de curbura tragică.

Scrisoarea asta vine la sfârșitul unei cărți subintitulate „Râsul și cele Douăzeci de Milioane”. S-ar putea să crezi că e o încheiere ciudată. Sally nu are, bineînțeles, nicio legătură cu cele Douăzeci de Milioane. Nimic altceva decât moartea și poate o aparență de redeșteptare.

Copilul tău mijlociu te salută și te îmbrățișează.

Mulțumiri

Autorul și editorii vor să le mulțumească următorilor pentru permisiunea de-a republica materiale acoperite de Legea dreptului de autor după cum urmează:

The Estate of Vladimir Nabokov pentru permisiunea de-a republica fragmente din *Dear Bunny, dear Volodea: The Nabokov-Wilson Letters, 1940-71*, edited by Simon Karlinsky, all rights reserved; Viking Penguin, a Division of Penguin Putnam Inc. pentru permisiunea de-a republica fragmente din *Kolyma: The Arctic Death Camps* de Robert Conquest © 1978 by Robert Conquest; HarperCollins Publishers Ltd

pentru permisiunea de-a republica fragmente din *Forever Flowing: A novel* de Vasili Grossman, traducere de Thomas P. Whitney © 1970 by Possev-Verlag, traducere în engleză © 1972 by Thomas P. Whitney, şi fragmente din *The Rise and Fall of the Soviet Union* de Dmitri Volkogonov, tradusă şi editată de Harold Shukman © 1998 Novosti Publishers, traducere în engleză © 1998 de Harold Shukman; The Random House Group Ltd and HarperCollins Publishers, Inc. pentru permisiunea de-a republica fragmente din *The Gulag Archipelago 1918-1956: An Experiment in Literary Investigation I-II* de Aleksandr Soljeniţîn © 1973 by Aleksandr I. Soljeniţîn, traducere în engleză © 1973, 1974 de Harper & Row Publishers, Inc., publicată de The Harvill Press, şi 730 de cuvinte din *The Gulag Archipelago 1918-1956: An Experiment in Literary Investigation III-IV* de Aleksandr Soljeniţîn © 1974 by Aleksandr I. Soljeniţîn, traducere în engleză © 1975 de Harper & Row Publishers, Inc., publicată de The Harvill Press; Curtis Brown, Ltd and Oxfors University Press, Inc. pentru permisiunea de-a republica fragmente din *The Harvest of Sorrow* de Robert Conquest © 1986 by Robert Conquest, fragmente din *Stalin and the Kirov Murder* de Robert Conquest © 1989 by Robert Conquest şi fragmente din *The Great Terror: A Reassessment* de Robert Conquest © 1990 by Robert Conquest; Curtis Brown, Ltd and W. W. Norton & Company, Inc. pentru permisiunea de-a republica fragmente din *Reflections on a Ravaged Century* de Robert Conquest © 1999 by Robert Conquest; The Free Press, a Division of Simon & Schuster, Inc. and Robert I. Ducas pentru permisiunea de-a republica fragmente din *Lenin: A New Biography* de Dmitri Volkogonov, traducere de Harold Shukman © 1994 by Dmitri Volkogonov, traducere în engleză © 1994 by Harold Shukman; The Free Press, a Division of Simon & Schuster, Inc. pentru permisiunea de-a republica fragmente din *The*

*Soviet Tragedy: A History of Socialism in Russia 1917-1991*de Martin Malia © 1994 by Martin Malia; The Harvill Press pentru permisiunea de-a republica fragmente din *The KGB's Literary Archive* de Vitali Şentalinski © 1993 Editions Robert Laffont, Paris, traducere în engleză © 1995 by the Harvill Press; Alfred A. Knopf, a Division of Random House, Inc. pentru permisiunea de-a republica fragmente din *The Russian Revolution* de Richard Pipes © 1990 by Richard Pipes; Penguin Books Ltd, pentru permisiunea de-a republica fragmente din *Kolyma Tales* de Varlam Şalamov, traducere de John Glad; Harvard University Press, Cambridge, Mass.: pentru permisiunea de-a republica fragmente de la pag. 274, 725, 149, 161-162, 166, 164, 165, 168 din *The Black Book of Communism: Crimes, Terror, Repression* de Stéphane Courtois, Nicolas Werth, Jean-Louis Panné, Andrzej Packowsi, Karel Bartošek şi Jean-Louis Margolin, traducere de Jonathan Murphy şi Mark Kramer © 1999 by the President and the Fellows of Harvard College, all rights reserved, publicată pentru prima dată în Franța sub titlul *Le livre noir du communisme: Crimes, terreur, répression* © Editions Robert Laffont, S. A., Paris; The Belknap Press of Harvard University Press, Cambridge, Mass.: pentru permisiunea de-a republica fragmente de la pag. 80 din *Russia Under Western Eyes: From the Bronze Horseman to the Lenin Mausoleum* de Martin Malia © 1999 by the President and Fellows of Harvard College; W. W. Norton & Company, Inc. pentru permisiunea de-a republica fragmente din *Stalin in Power: The Revolution from Above, 1928-1941* de Robert C. Tucker © 1990 by Robert C. Tucker; The Random Group Ltd pentru permisiunea de-a republica materiale din *Three „Whys" of the Russian Revolution* de Richard Pipes © 1995 by Richard Pipes, publicată de Pimlico; Simon & Schuster UK Ltd pentru permisiunea de-a republica fragmente din *Man Is Wolf to Man: Surviving the*

Gulag de Janusz Bardach şi Kate Gleeson; The New Press (800-253-4830) pentru permisiunea de-a republica fragmente din *Intimacy and Terror: Soviet Diaries of the 1930s*, editori: Véronique Garros, Natalia Korenevskaia şi Thomas Lahusen © 1995 The Society of Authors, în numele Laurence Binyon Estate pentru permisiunea de-a republica fragmente din „Pentru cei căzuți” (septembrie 1914); Harcourt, Inc. pentru permisiunea de-a republica fragmente din *Journey into the Whirlwind* de Evghenia Semionovna Ginzburg © 1967 by Arnoldo Mondadori Editore-Milano, traducere în engleză de Paul Stevenson şi Max Hayward © 1967 by Harcourt Inc.; *The New Statesman* pentru permisiunea de-a republica fragmente din Concursul de Weekend nr. 2372 de Robin Ravenbourne şi Basil Ransome, publicat pentru prima dată în numărul din 29 august 1975 din *New Statesman* © 1975 New Statesman Ltd, all rights reserved; Weidenfeld & Nicholson, a Division of the Orion Publishing Group pentru permisiunea de-a republica fragmente din *Russia Under the Bolshevik Regime* de Richard Pipes, fragmente din *Stalin: Triumph and Tragedy* de Dmitri Volkogonov, traducere de Harold Shukman © 1991 by Harold Shukman, şi fragmente din *Stalin: Breaker of Nations* de Robert Conquest © 1991 by Robert Conquest; The Stationary Office Ltd pentru permisiunea de-a republica fragmente din *The Russian Revolution, 1917*; The Marvell Press, England and Australia pentru permisiunea de-a republica „Născută ieri” din *The Less Deceived*, de Philip Larkin.

Am făcut mari eforturi să-i găsim pe toți deținătorii de drepturi de autor, iar editorii vor fi bucuroşi să corecteze greşelile sau scăpările în edițiile viitoare.

Index

CUPRINS